
STUDIJE I MONOGRAFIJE

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

Odgovorni urednik
Dr Momčilo Pavlović

Uređivački odbor
*Momčilo Pavlović, predsednik, Ivana Dobrivojević, sekretar,
Momčilo Isić, Predrag J. Marković, Milan Koljanin*

Recenzenti
*Prof. dr Andrej Mitrović
Dr Momčilo Pavlović*

Lektor
Branka Kosanović

Tehnički urednik
Mladen Acković

ISBN 86-7403-085-8

---

*Objavlivanje knjige pomoglo je Ministarstvo nauke i zaštite
životne sredine Republike Srbije, Beograd*

Dr Ranka Gašić

Beograd u hodu ka Evropi

**Kulturni uticaji Britanije i Nemačke
na beogradsku elitu 1918 – 1941**

Beograd 2005.

PREDGOVOR

Ovo istraživanje je započeto sredinom devedesetih godina prošlog veka, u okviru rada na doktorskoj disertaciji *Britanski i nemački uticaj na beogradsku elitu 1936–1941*. Bilo je podstaknuto potrebom da se reaguje na aktuelnost nekih pojava u savremenom društvu, kao i u samoj istoriografiji. U savremenoj epohi, na kraju 20. i početkom 21. veka, na našim prostorima u kulturi preovladavaju anglosaksonski uticaji. Danas se to odnosi više na američki, a manje na britanski uticaj. To se pre svega odnosi na kulturu svakodnevnog života, a poznavanje engleskog jezika obavezan je deo obrazovanja srednje i mlađe generacije. Za nemački uticaj se može tvrditi da nikada nije potpuno nestao sa naših prostora, zbog geografske blizine i privredne povezanosti. U procesu tranzicije, nemačka privreda se posebno interesuje za prostor jugoistočne Evrope, pa se obnavljaju i intenziviraju tradicionalne privredne veze Balkana sa srednjom Evropom. U kulturi nemački uticaj još uvek nije dominantan. Danas on deluje uglavnom preko različitih nevladinih organizacija i fondacija koje pomažu kulturu, nauku i razvoj za savremeni svet poželjnih društvenih procesa. Sa ovog stanovišta, proučavanje nemačkih i anglosaksonskih uticaja u prošlosti dobija na aktuelnosti.

Međuratni period je otpočeo novu fazu razvoja stranih uticaja. Uprkos nasilnim političkim lomovima tokom 19. veka, postojao je kontinuitet u razvoju građanskog društva i stremljenju ka modernizaciji. Ove težnje, bez obzira na takođe jake retrogradne tendencije u društvu, obeležile su nastanak i razvoj novovekovne srpske države kroz ceo 19. vek. Beogradsko građanstvo je za tih dvadeset međuratnih godina dostiglo intelektualni i kulturni vrhunac. Već posle Drugog svetskog rata došlo je do potpunog preobražaja društva, pri čemu je stara elita izgubila svoju političku i društvenu funkciju, da bi je zamenila nova, na novi način formirana elita. Zato ovaj period,

i pored promena u dinamici uticaja i međusobnih odnosa, predstavlja celinu u pogledu uticaja u kulturi, bilo britanskih ili nemačkih. Upravo tada se beogradsko građanstvo prvi put bliže upoznalo sa anglosaksonskom kulturom, a ova dva uticaja su počela da se prepliću i u mnogim značajnim društvenim sferama sukobljavaju. Posebno tridesetih godina prošlog veka, modernizacija Beograda bila je bitno obeležena uticajima dve najjače svetske (evropske) sile, Velike Britanije i Trećeg rajha, koje su tada, u sklopu priprema za rat, pojačavale prisustvo na prostoru Balkana. Izučavanje ovih uticaja na beogradsku elitu tog doba predstavlja, dakle, analizu njenih stremljenja i njene autorepcije u zenitu razvoja, u odnosu na glavne privredne i kulturne tokove svog doba.

U području jugoistoka Evrope nemački i engleski kulturni uticaj delovali su veoma različitom dinamikom i intenzitetom, pre svega zbog geografskog i geostrateškog položaja Balkana u odnosu na zemlje nemačkog govornog područja, odnosno na britanska ostrva. Dok se nemački uticaj intenzivno osećao u poslednja tri veka, zahvaljujući geografskoj povezanosti Balkana sa centralnom Evropom, tj. Habzburškom monarhijom, engleski uticaj se počeo osećati tek posle Prvog svetskog rata, kada su dva naroda prvi put u istoriji došla u intenzivniji kontakt. Nije slučajno da je naš filozof prosvetiteljstva i racionalizma, Dositej Obradović, svojom ličnošću prvi povezo ove dve kulture. Modernizatorski i racionalni duh reformi Josifa II probudio je u njemu interesovanje za nemački jezik i književnost, a filozofiju racionalizma preuzeo je u vreme boravka u Engleskoj 1784–85, pod uticajem Adisona i Semjuela Ričardsona. Luka Smodlaka ga je nazvao „prvim srpskim anglofilom“.¹ Uticaji ove dve kulture sreli su se ponovo na našem prostoru posle jednog veka od njegove smrti, upravo u vreme ubrzane modernizacije.

Istorija srpsko-nemačkih kulturnih veza ima početke u srednjem veku, ali je u poslednja tri veka naročito bogata. U

---

¹ Vasa Stajić, *Dositej i Nemci*, „Srpski književni glasnik“, knj. 62, br. 3, 1.2.1941, 199–203; Luka Smodlaka, *Prvi srpski anglofil*, „Vidici“, 5, 1939, 125–127.

početku preko saskih rudara, a u novom veku zahvaljujući zajedničkom životu sa Nemcima u Habzburškoj monarhiji, u srpski jezik je ušla rudarska, tehnička i zanatska terminologija, koja je postala deo našeg svakodnevnog života. Sistematska germanizacija stanovništva na prostoru severno od Save i Dunava, započeta u vreme Marije Terezije (1740–1780), trajno je promenila srpski kulturni model, koji se od tada u potpunosti razvijao po uzoru na srednjoevropsku, nemačku kulturu. Ruski uticaj bio je potpuno potisnut merama Dvora tokom sedamdesetih godina 18. veka, kada je narodno-crkvena autonomija Srba stavljena pod nadzor države. Kultura Srba u Monarhiji bila je od tada germanizovana putem školovanja, knjiga, štampe i susedstvom sa naseljenim podunavskim Švabama na teritoriji današnje Vojvodine. U Kneževini i Kraljevini Srbiji nemački uticaj je bio takoreći apsolutan u tehničkoj struci. U početku su dolazili nemački inženjeri iz Austrije, a kasnije su domaći stručnjaci školovani gotovo isključivo u Nemačkoj i Austro-Ugarskoj. Učenje nemačkog jezika je bilo obavezno u svim inženjerskim školama.² S druge strane, književne veze uspostavljene u vreme Vuka Karadžića i Getea, uvele su srpsku književnost na velika vrata u Evropu, pa je tako do danas nemačka slavistika ostala nezaobilazna u proučavanju srpske književnosti. U oblasti pravne nauke u Srbiji nemački uticaj je takođe veliki (u oblasti građanskog prava, trgovačkih i kaznenih zakona). Srpski građanski zakon iz 1844, koji je u međuratnom periodu bio na snazi na teritoriji nekadašnje Kraljevine Srbije, preuzet je od sličnog austrijskog zakona. Nemački uticaj je veliki u vojnoj nauci i u oblasti obrazovanja. Organizacija Beogradskog univerziteta po statutu iz 1905. godine oslanja se na statute nemačkih univerziteta.

Prvi svetski rat je promenio sliku sveta. Nestankom Austro-Ugarske, carske Rusije i Otomanske imperije, došlo je do pomeranja težišta prema kojima je Balkan bio orijentisan, i

---

² Đorđe S. Kostić, *Nemački tehničari i zanatlije u Srbiji. Tragovi njihovog delovanja u tehničkoj terminologiji Srba*, u: Gabriella Schubert, Zoran Konstantinović, Ulrich Zwiener (Hrsg), „Srbi i Nemci. Tradicije zajedništva protiv predrasuda“, Jena/Erlangen 2003, 153–162.

do stvaranja novih mogućnosti za integraciju u evropski sistem država, tada oličen u Versajskom sistemu i Društvu naroda. Beograd je od malog grada jedne balkanske zemlje postao prestonica nove, znatno uvećane države. Broj stanovnika se višestruko uvećao, prilivom iz novih krajeva države, ali i dolaskom ne malog broja stranaca. U kulturnom pogledu Beograd se razvio u veliki centar Balkana. Osnovane su nove značajne kulturne institucije: udruženje „Cvijeta Zuzorić“, Kolarčev narodni univerzitet, Muzej kneza Pavla, Akademije muzičkih i likovnih umetnosti, Collegium musicum, Balkanski institut i veći broj srednjih i visokih škola.

U celom međuratnom periodu beogradska intelektualna elita bila je najviše povezana sa francuskom kulturom, čemu je pored političkih razloga (članstvo Jugoslavije u Maloj Antanti) doprinelo i to što su mnogi kulturni radnici iz ovog vremena bili školovani u Francuskoj, pre i posebno za vreme Prvog svetskog rata. Uglavnom iz političkih razloga, naročito posle ubistva kralja Aleksandra u Marseju 1934, francuski uticaj je sve više slabio i bivao zamenjen engleskim. Prvi put u istoriji, stvoreni su bliži kontakti sa ovom zemljom i njenom kulturom. Za ovo je postojalo više razloga. Pre svega, to je bio veliki politički i materijalni angažman Britanije za pomoć srpskoj vojsci i izbeglicama tokom rata, koji je u drugom vidu nastavljen i kasnije. Zahvaljujući tome, mnogi naši đaci i studenti su školovani u Britaniji, za vreme rata kao i u međuratnom periodu. Veliki udeo imale su i privatne veze srpskih političara i intelektualaca sa uticajnim krugom oko Siton-Votsona.

Nemački uticaj bio je u prvoj posleratnoj deceniji iz razumljivih razloga potisnut. Tokom dvadesetih obnavljane su veze pokidane u ratu, tako da se tek krajem treće decenije kulturna (a sa njom i privredna) saradnja između Srba (Jugoslovena) i Nemačaka polako obnavlja. Privredni odnosi se obnavljaju već početkom dvadesetih. Poravnanje Francuske i Nemačke u Lokarnu 1925. godine i ulazak Nemačke u Društvo naroda otvorili su vrata obnovi jugoslovensko-nemačkih odnosa. Uspostavljanje kulturnih veza bilo je u ovom slučaju prethodnica političkoj saradnji. Veliki srpski zagovornik tesnog oslonca na Nemačku i Austro-Ugarsku, profesor Pravnog fakulteta Živojin Perić, pisao

je još 1922: „Kao što je kultura starih Rimljana preživela Carstvo, tako ni nemački narod neće ispustiti svoj kulturni uticaj, ako je izgubio rat.“³ Politička dimenzija, odnosno politička upotreba kulturnih sadržaja, pojavljuje se postepeno, dolaskom Hitlera na vlast i uspostavljanjem tesnih privrednih odnosa trgovinskim ugovorom iz 1934, a naročito se pojačava dolaskom Milana Stojadinovića na čelo vlade, 1935. godine. Svoj najekstremniji vid politička upotreba dobija sa početkom Drugog svetskog rata 1939. godine.

Predstave o drugim narodim i kulturama imaju značajan udeo kada je reč o njihovim uticajima. S jedne strane, one utiču na prihvatanje i odbijanje uticaja, a s druge i same nastaju kao njihov rezultat. Predstave o Nemcima kod Srba u osnovi su dvojake. S obzirom na dugu istoriju života u susedstvu, obeležene su teško promenljivim stereotipima. Tokom Prvog svetskog rata došlo je do prvog kontakta Srba sa Nemcima iz Rajha, pa otuda i do pravljenja razlike između njih i omraženih „Švaba“, tj. Austrijanaca.⁴ Odnos Srba prema Nemcima obeležen je poštovanjem i divljenjem prema nemačkoj kulturi, smislu za red i disciplinu, tehničkom i vojnom umeću, kao i hrabrosti na bojnopolju. Sa druge strane, Prvi svetski rat je stvorio i strah od nemačke moći i utisak o agresivnosti, koji je sledeći rat još pojačao. Dragiša Vasić je pisao 1923: „Ona strahovita vojnička mašina koja je (...) bila smrvljena u paramparčad, opravlja se, doteruje i sklapa ponova da opet postane opasnost nad opasnostima. Jer to je jedan narod koji, i kad bi hteo, ne bi mogao biti ništa drugo nego jedna mašina za večitu borbu.“⁵

Predstave o Englezima, naprotiv, tek su počele da se stvaraju tokom Prvog svetskog rata. One su se donekle nadovezale na već pozitivan stav malobrojnih srpskih intelektualaca koji su nešto znali o toj zemlji, kao što su bili Čedomilj Mijatović ili Slobodan Jovanović. Za razliku od slike Nemaca, sa

---

³ Živojin Perić, *Jugoslawen und Deutsche*, „Deutsche Allgemeine Zeitung“, Berlin, 2.6.1922.

⁴ O ovome detaljnije: Andrej Mitrović, *Srbi o Nemcima*. Predgovor istoimenoj knjizi u izdanju Društva za srpsko-nemačku saradnju, Beograd 1996, 7–23.

⁵ Dragiša Vasić, *Utisci iz današnje Nemačke. Fragmenti*, u: *Srbi i Nemci*, 83–99, 88.

kojima su Srbi tokom rata imali masovan kontakt, predstave o Englezima su manje-više ostale u ograničenom krugu javnih radnika i političara. Utoliko su bile manje opterećene stereotipima. U prvom planu je bio značaj političke uloge Velike Britanije u Evropi za Kraljevinu SHS/Jugoslaviju. Britanija je doživljavana kao prijateljska zemlja, koja zbog geografske udaljenosti nije zainteresovana za balkanske probleme, pa je stoga objektivnija od drugih. Tridesetih godina raste značaj Britanije za našu Kraljevinu u političkim krugovima, kao poslednje odbrane od nacizma, ali upravo zato se javlja i izvesna ambivalentnost u stavu prema njoj: zamera joj se preslabo interesovanje za balkanske prilike, podrška nekim revizionističkim zahtevima susednih država, kao i neprijateljsko držanje dela britanske štampe, koja je dobijala informacije iz opozicionih krugova. Ideologija nove države Južnih Slovena bila je takođe tesno vezana za englesku političku kulturu, u smislu orijentacije ka liberalizmu i demokratiji, pri čemu je britanski politički sistem bio uzor beogradskim intelektualcima. Tako je britanski poslanik pisao 1935. godine: „Kao slobodna zajednica srodnih naroda, zasnovana na načelima demokratije i vladavini zakona, britanska zajednica naroda predstavlja u očima mnogih Jugoslovena uzornu državničku tvorevinu, na čijem primeru i njihova zemlja može steći dragocena iskustva“⁶ Jugoslavija je, kao država u nastanku, tražila individualni put u demokratiju, U tome je Engleska bila karakterističan primer. Konačno, mentalitet i karakter Engleza bili su takođe predmet divljenja beogradskih, anglofilski raspoloženih intelektualaca: ljubav prema slobodi, preduzimljivost i slobodno mišljenje, moralna disciplina i patriotizam kao svest o zajednici, gde „raditi za zajednicu znači raditi za sebe“, osnovne su vrline koje izdvajaju Engleze od drugih naroda, tvrdili su Vladeta Popović, Slobodan Jovanović i Bogdan Popović.⁷

---

⁶ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, Izveštaj za 1935, par. 43, 322.

⁷ Vladeta Popović, Radjard Kipling, SKG knj. 47, 1.2.1936, 213–216; Slobodan Jovanović, *Političke ideje savremene Engleske*, SKG, knj. 22, br. 6, 16.11.1927, 441–448; Bogdan Popović, *Tri osobine engleskog naroda*, SKG, knj. 59, br. 8, 16.4.1940. 588–590.

Za našu historiografiju istraživanje istorije ovih uticaja predstavlja sasvim nov poduhvat. Mada ona obiluje radovima koji se odnose na bilateralne veze Srbije i Jugoslavije sa drugim državama, oblast kulturne istorije, i uopšte društvene istorije, do skoro je bila potpuno zanemarena. To pokazuje i činjenica da ne postoji monografija o francuskom uticaju u Kraljevini Jugoslaviji, koji je tada apsolutno dominirao u dužem periodu. Naravno, iz toga je proizašao i metodološki problem obrade jedne ovakve teme, koja izlazi iz okvira klasične historiografije i zahteva multidisciplinarni pristup. Tematski najbliže ovom istraživanju su radovi koji se bave istorijom modernizacije Beograda i Srbije: dr Predraga Markovića (*Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992), mr Radine Vučetić-Mladenović (*Evropa na Kalemegdanu. „Cvijeta Zuzorić“ i kulturni život Beograda*, Beograd 2003), kao i jedno istraživanje iz oblasti istorije muzike, koje je takođe u nekim delovima blisko ovome po metodi i tematici (dr Katarina Tomašević, *Srpska muzika na raskršću istoka i zapada? O dijalogu tradicionalnog i modernog u srpskoj muzici između dva svetska rata*, disertacija u rukopisu, Beograd 2003).

Specifičan pristup ovog istraživanja predstavlja posmatranje procesa modernizacije i evropeizacije putem konkretnih stranih uticaja, u ovom slučaju britanskog i nemačkog. U tom smislu, pojavio se problem definicije pojmova uticaja i kulture. Uticaji su najčešće uzajamni, čak i onda kada jedna strana ima nesrazmerno veći udeo. Zato su ovde tretirani u najširem smislu, kao veze, kontakti i uzori. Takođe, eventualna podela na direktne i indirektno uticaje, kao i trenutne i trajne, nije bila pogodna, pošto raspoloživi izvori nisu davali mogućnosti da se ona konsekventno izvede. Naravno, kad god je reč o uticaju koji se smatra trajnim, to je i istaknuto, u skladu sa osnovnim zadatkom istraživanja, a to je određivanje intenziteta i vrste, kao i uzajamnog odnosa britanskih i nemačkih uticaja. Pojam kulture ovde je shvaćen veoma široko – njime su obuhvaćeni nauka, obrazovanje, umetnost, svakodnevni život, komunikacije i društveni angažman grupa i pojedinaca. Kao kriterijum

za uticaj određene strane kulture nisu uzete državne granice, već jezičko područje, s obzirom na najtešnju vezu između jezika i kulture, i posebno s obzirom na činjenicu da je nemačka duhovna i materijalna kultura upravo posredstvom današnje Austrije (bivše Habzburške monarhije) stizala na naše prostore, što ima poseban značaj u predistoriji kulturnih odnosa Srba i Nemaca. U ovom periodu beogradski intelektualci i kulturni radnici saobraćali su sa prostorom Austrije kao posebne države i kao dela nemačkog Rajha (posle 1938). Uz uticaj engleske, obrađen je i uticaj američke kulture, koja je u ovo vreme po prvi put počela da prodire na naše područje preko filma i džez muzike.

Osnovni metodološki pristup je problemski i komparativan. Oba uticaja su paralelno prikazana u pojedinim segmentima delovanja – mešovitim udruženjima u zemlji i inostranstvu, raznim kulturnim i obrazovnim delatnostima, kao i u materijalnim sredstvima iz obe zemlje koja su uticala na transfer znanja i tehnologije. Međutim, u nekim područjima nemački i britanski uticaji su delovali na sasvim različite načine, tako da je ovaj metod primenjen onoliko dosledno koliko je to sama materija dopuštala, tj. u svim slučajevima u kojima su postojali odgovarajući parametri za poređenje. U pitanjima kulturne propagande problematika sukoba interesa ove dve strane stalno je prisutna – delovanje mešovitih i drugih kulturnih institucija pod nemačkim i britanskim uticajem stalno je u međusobnoj interakciji.

Vremenska komponenta se pokazuje kao vrlo složen fenomen pri proučavanju uticaja. S jedne strane postoji delovanje na širenju uticaja u datom periodu, koje ima trenutno i kratkotrajno dejstvo, a obično je motivisano političkim ili privrednim razlozima. Prema mogućnosti, neke od ovih aktivnosti daju i trajnije rezultate, u kom slučaju se oni mogu pratiti samo ako se prošire vremenske granice istraživanja na kasnije periode. U našem slučaju, u ovu grupu uticaja spada delovanje institucija koje se bave kulturnom saradnjom, razmena stručnjaka i studenata, stručne ekskurzije, obostrana gostovanja kulturnih radnika, kulturne manifestacije i medijska promocija

nemačke i anglosaksonske kulture u beogradskoj sredini. S druge strane, postoje kulturni uticaji koji su nesumnjivo trajni. Reč je o aktivnostima koje se odigravaju u vremenu koje prethodi proučavanom, a koje tek tada daju rezultate. Ovde spada školovanje srpskih studenata na nemačkim i engleskim univerzitetima, specijalizacije srpskih stručnjaka u odgovarajućim ustanovama ovih zemalja, rad nemačkih i engleskih stručnjaka u Beogradu, kao i preuzimanje uzora pri ustrojstvu pojedinih institucija ili delatnosti. U ovom slučaju, da bi objasnili period koji proučavamo, treba uzeti u obzir delovanje u širem vremenskom rasponu. Svakako da ovu podelu ne treba shvatiti doslovno. Trajnost i delotvornost stranih uticaja u nekoj sredini zavisi od mnogo faktora, i predstavlja vrlo promenljivu kategoriju. Motivi aktera događaja često ne korespondiraju sa posledicama njihovog delovanja. Stoga ova, kao i svaka druga klasifikacija, treba da bude samo uslovno shvaćena.

U obradi ove teme pomogla su istraživanja u stranim arhivima: u Političkom arhivu Ministarstva spoljnih poslova, koje se tada (1997. godine) nalazilo u Bonu, (fond Kulturno-političkog odeljenja), Saveznom arhivu u Berlinu (fondovi Društva za jugoistočnu Evropu i Nemačkog instituta za nauku o inostranstvu) i Institutu za svetsku privredu u Kilu (zbirka isečaka iz svetske štampe o Kraljevini Jugoslaviji). Od domaćih arhivskih fondova dragoceni su bili fondovi Arhiva Jugoslavije. Građa fonda „Public Record Office“, mada u vreme istraživanja nije bila u potpunosti dostupna, nadoknadila je velikim delom, zajedno sa publikovanim izvorima istog porekla, (u trotomnoj zbirci dokumenata Ž. Avramovskog, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*), nemogućnost pristupa arhivima u Velikoj Britaniji. Od izuzetnog značaja bili su takođe fondovi Ministarstva prosvete i Centralnog presbira. Ova bogata dokumentacija omogućila je duboki zahvat u posmatrane društvene procese u kulturi. Fondovi pojedinih ličnosti – Milana Stojadinovića, Jovana Jovanovića Pižona – doprineli su ne samo osvetljavanju uloge ovih ličnosti u posmatranim procesima, već su pružili mnogo raznovrsnije informacije o delatnosti raznih ličnosti i institucija. Fond Udruženja prijatelja Velike Britanije i

Amerike obiluje podacima o bogatoj delatnosti beogradskih anglofila u četvrtoj deceniji prošlog veka, koja se odnosi kako na ovo udruženje, tako i na druga slična udruženja i institucije. Uglavnom na osnovu primarnih izvora domaćeg i stranog porekla, kao i kulturne i druge periodike, obrađeno je delovanje raznih mešoviti organizacija, obrazovanje, stručno usavršavanje i drugi vidovi stručne razmene sa Britanijom i Nemačkom, uključujući i delovanje materijalnih sredstava iz reparacija, donacija i humanitarne pomoći. Ovde su korišćeni izvori mešovitih kulturnih udruženja i institucija za kulturnu propagandu u zemlji i inostranstvu, kao i, u najvećoj meri, dokumentacija Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije, koja je pomogla da se rasvetle pitanja od primarnog značaja za datu temu. Međutim, uticaji u oblasti umetnosti i komunikacija (pozorište, film, radio) obrađeni su uglavnom na osnovu literature iz odgovarajućih stručnih oblasti, kao i periodike, koje su pružale daleko bolji uvid u uticaje u ovim oblastima od primarnih izvora. Mnoštvo kvantitativnih podataka do kojih se došlo ovim istraživanjem obrađeno je tabelarno, radi preglednijeg izlaganja.

Naravno, za uspeh ovog poduhvata zaslužan je veći broj ličnosti i institucija. Pre svih, prof. dr Andrej Mitrović, čije su sugestije i iskustvo bili dragoceni u odabiru metodološkog pristupa i izvođenju ovog veoma složenog naučnog poduhvata. Institut za savremenu istoriju, kao matična institucija, omogućio je, u jednom teškom vremenu, sve potrebne uslove, razumevanje za probleme u radu i dragocenu podršku. Osoblju Arhiva Jugoslavije i nemačkoj fondaciji DAAD (koja je obezbedila finansijska sredstva za istraživanja u Nemačkoj), kao i prijateljima i kolegama u zemlji i u inostranstvu, koji su pomogli prevazilaženje tehničkih problema u radu i stručnim sugestijama i prijateljskom podrškom doprineli uspehu ovog istraživanja, izražavam ovom prilikom duboku zahvalnost.

Knjiga je deo projekta *Srpsko društvo između tradicionalnog i modernog u 20. veku* (2161), koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

ORGANIZACIJE I UDRUŽENJA

Kulturne veze i uticaji prenose se spontano na vrlo različite načine. Svako društvo izgrađuje svoj identitet, manje ili više, pod uticajem kultura sa kojima dolazi u kontakt. Međutim, organizovan i sistematski rad na promovisanju neke strane kulture i kulturnih veza među različitim društvenim sredinama predstavlja mnogo efikasniji vid uticaja, sa trajnijim učinkom. Sama činjenica da se u nekom društvu u određenom istorijskom trenutku našla „kritična masa“ pojedinaca iz redova društvene elite, povezana zajedničkim iskustvom boravka ili školovanja u stranoj zemlji, koja ima potrebu da na organizovan način prenosi stečena iskustva i uzore druge kulture u svojoj sredini, znači da je to društvo dostiglo izvesnu meru otvorenosti prema procesima razvoja i modernizacije. Srpsko društvo je, posle tri generacije intelektualaca školovanih na strani i masovnog kontakta srpskog stanovništva sa Evropom tokom Prvog svetskog rata, tek u prvoj polovini 20. veka pokazalo znake spremnosti za organizovano delovanje na upoznavanju stranih kultura i preuzimanju njihovih uzora u društvenom životu, van okvira visoke politike. Naravno, takva vrsta društvenih organizacija nije nastajala niti delovala potpuno izvan političkog konteksta, niti je bila pošteđena političke (zlo)upotrebe. Naprotiv. Prvo mešovito društvo za kulturnu saradnju u Beogradu bilo je Društvo srpsko-francuskog prijateljstva, stvoreno 1904, iste godine kada je potpisan „srdačni sporazum“ između Britanije i Francuske, u epohi u kojoj se Srbija počela oslobađati tutorstva Austro-Ugarske. Spoljnopolitički, pa i unutrašnjepolitički kontekst imao je važnu ulogu i u stvaranju drugih sličnih udruženja. Međutim, negovanje kulturnih veza je na ovaj način, stvaranjem posebnih organizacija i udruženja, izašlo izvan zidova ministarskih kabineta, i postalo društvena, a ne samo državna delatnost.

Kada je reč o kulturnoj saradnji sa Nemačkom i Velikom Britanijom, ova aktivnost se odvijala preko tri vrste organiza-

cija. Prvu predstavljaju centri za usmeravanje kulturne saradnje (i propagande) u Nemačkoj i Engleskoj – Nemačka akademija (Deutsche Akademie) u Minhenu i Britanski savet (British Council) u Londonu. Drugu čine mešovita društva u Beogradu i u Nemačkoj i Engleskoj, čija je svrha bila konkretno delovanje u datoj sredini i sprovođenje kulturne politike, kreirane u pomenutim centrima, kao i u centrima političke moći. Treća vrsta organizacija javlja se tek u predvečerje rata, tj. u vreme kada je Drugi svetski rat već počeo, a Jugoslavija, koja je još uvek pokušavala da zadrži neutralnu poziciju, postala poprište propagandnog, privrednog i obaveštajnog rata između Nemačke i Britanije. To su bili instituti organizovani u samoj zemlji, kao centri za koordinaciju kulturne propagande, kojima su bile podređene aktivnosti svih ostalih udruženja.

U sferi engleskog uticaja postojale su specifične organizacije i društva koja nemačka propaganda nije upražnjavala. To su pre svega bile karitativne organizacije, nastale još u vreme Prvog svetskog rata, koje su nastavile rad u Kraljevini SHS (Jugoslaviji). S obzirom na to da su one bile plod ratnog savezništva, razumljivo je da na nemačkoj strani nije postojalo ništa slično. Takođe, u Beogradu je delovala brojna i relativno organizovana grupa anglofila koji su, pored mešovitih, osnivali i svoja posebna društva (Udruženje bivših đaka u V. Britaniji, Udruženje studenata engleskog jezika i književnosti) za negovanje veza sa Engleskom, čemu takođe ne postoji pandan na nemačkoj strani. Sam termin „anglofil“ javlja se u savremenim izvorima kao epitet za sopstvenu ličnost ili grupu, dok termin „germanofil“ u ovom smislu ne postoji, već se pojavljuje samo u izvorima britanskog porekla, gde označava „drugog“, tj. protivničku stranu. To ukazuje na veoma važnu razliku u delovanju ova dva uticaja – engleski uticaj se prenosio preko relativno koherentne grupe, koja je među sobom povezana istom ideologijom i kulturnom orijentacijom, dok se nemački uticaj prenosio uglavnom preko pojedinaca koji, čak iako su imali svoje udruženje, u ideološkom smislu nisu činili celinu.

Centri za usmeravanje kulturne saradnje u Nemačkoj i Britaniji

Nemačka akademija u Minhenu (Akademie zur wissenschaftliche Erforschung und zur Pflege des Deutschtums, skraćeno: Deutsche Akademie) bila je institucija koja je imala primat u Nemačkoj za kulturnu propagandu na Jugoistoku. Radi sistematskog bavljenja ovim prostorom, Akademija je 1936. godine formirala Odbor za jugoistok, čiji je cilj bio da „doprinese plodnoj kulturnoj razmeni i približi Nemcima duh ovih naroda“, pošto: „ako Nemci poznaju ove narode, njima su otvorena velika vrata Evrope“.¹ Iza sličnih formulacija, može se nazreti ideja o „velikom privrednom prostoru“, sistematski razrađivana u vreme Trećeg rajha. Ovaj odbor Nemačke akademije bio je jedna u nizu organizacija koje su na polju kulture i nauke povezivale zemlje Jugoistočne Evrope sa Nemačkom, radi privrednih i političkih ciljeva. Odbor je pokrenuo ediciju u univerzitetskoj izdavačkoj kući R. Noske-Leipzig, koja je trebalo da Nemcima prenese prva, površna znanja o podunavskim i balkanskim narodima. Kao prvi tom izašla je 1935. knjiga „Kraljevina Jugoslavija“ (Das Königreich Südslawien).²

Nemačka akademija je uglavnom organizovala kurseve jezika u Jugoslaviji, inicirala je osnivanje nemačkih škola i uticala na izbor lektora za nemački jezik na katedri za germanistiku u Beogradu.³ U svojoj saradnji sa Nemačkom, jugoslovenski kulturni radnici obraćali su se ovoj Akademiji, pa je čak i Centralni presbiro preko nje vršio kulturnu propagandu. Ova institucija je bila više orijentisana prema delovima Jugoslavije

---

¹ Gerhardt Gesemann, *Der Suedostausschuss der Deutschen Akademie in München*, „Leipziger Vierteljahrsschrift fuer Suedosteuropa“, Jg. I, 1936, 77–80.

² *Isto*, 80.

³ Pismo Deutsche Akademie Ministarstvu prosvete od 9.3.1939. Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ) 66–2461–2302, Dr Franz Thierfelder, *Sprachumschwung in Jugoslawien*, „Voelkische Beobachter“ 9.9.1940. Prepiska između nemačkog poslanstva i Ministarstva prosvete od 29.11.1939, AJ 66–448–705.

koji su pripadali bivšoj Austro-Ugarskoj. Međutim, sva predavanja i gostovanja beogradskih stručnjaka i kulturnih radnika bila su ugovarana direktnim kontaktom između dopisnika Centralnog presbira u Berlinu, Miloša Crnjanskog, i sekretara Nemačke akademije, dr Franca Tiefertera (Franz Thierfelder).⁴ Sva germanofilska društva u zemlji posećivali su predavači i činovnici Nemačke akademije.⁵ Članovi ove institucije bili su, pored ostalih, Stanoje Stanojević, istoričar i Miloš Trivunac, germanist, koji su bili i predsednici Jugoslovensko-nemačkog društva u Beogradu.⁶ U vreme nacizma, nadzor nad celokupnom kulturnom razmenom sa inostranstvom bio je u rukama Ministarstva za propagandu, tako da je ova institucija, kao i sve ostale, izgubila autonomnost u delovanju. U Jugoslaviji je tih godina Nemačka akademija vršila kulturnu propagandu u saradnji sa Saobraćajnim biroom, kojim je rukovodio Franc Nojhauzen (Franz Neuhausson), titularni konzul, ali zapravo glavna ličnost nemačke obaveštajne službe u Beogradu. On je istovremeno bio i rukovodilac Organizacije za inostranstvo, sa sedištem u Saobraćajnom birou. Ova organizacija je kontrolisala sve Nemce koji su boravili u Jugoslaviji.⁷ Crnjanski je pokušao da izbegne kontrolu i parališe rad Nemačke akademije u Jugoslaviji, time što se trudio da profesoru Gezemanu, za koga je verovao da će zastupati interese Jugoslavije, obezbedi katedru u Lajpcigu. Tadašnji predsednik Nemačke akademije, general Haushofer (Haushoffer), sprečio je taj njegov pokušaj.⁸

Celokupnom britanskom propagandom u inostranstvu rukovodio je Britanski savet (British Council), osnovan novem-

---

⁴ Izveštaji Miloša Crnjanskog Centralnom presbira iz 1937. godine, AJ 38–49–108.

⁵ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, paragraf 163. izveštaja za 1938. godinu, 665.

⁶ Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes (dalje: PA-AA), Bonn, Kult-Pol. VI W R 65798, Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (dalje: ASANU) 11361/4.

⁷ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 162. i 163. izveštaja za 1938. godinu, 664–665.

⁸ Izveštaji M. Crnjanskog CPB-u, iz 1937. godine, AJ 38–49–108.

bra 1934.⁹ To je bila organizacija poluzvaničnog karaktera, za razvijanje kulturnih, naučnih i prosvetnih veza između Britanije i drugih zemalja. Iako nije bio vladina organizacija, u njemu su bili zastupljeni predstavnici raznih vladinih institucija.¹⁰ Britanski savet je imao potporu vlade, od koje je godišnje primao 100.000 funti, i služio je kao veza između Ministarstva spoljnih poslova i kulturnih institucija u zemlji i inostranstvu. Organizovao je britanska društva u inostranstvu, slao predavače i davao godišnje stipendije za učenje jezika.¹¹ Predsednik Saveća bio je lord Vilijam Tirel od Ejvona (William Tyrell of Avon), član kabineta u vreme Prvog svetskog rata. U Jugoslaviji je kancelarija Britanskog saveta otvorena 1936, a od 1938. razvio je propagandni aparat, saradujući sa BBC-jem i drugim nezvaničnim ustanovama.¹² U dva navrata dolazili su njegovi emisari u Beograd – 1935. Kenet Džonston (Kenneth Johnston) i 1938. pukovnik Čarls Bridž (Charles Bridge).¹³

---

⁹ Ovaj podatak je dat prema izveštaju L. F. Edvardsa o K. R. Džonstonu, 1. 12. 1935, AJ 38–130–276. Međutim, postoji i drugi podatak, prema kojem je Britanski savet osnovan 1935. godine (*Britain and Her Culture Abroad*, „South Slav Herald“ (dalje: SSH)19/1936, vol. V, 1–16. decembar, 3).

¹⁰ Te vladine institucije su bile: Foreign Office, Colonial Office, Dominions Office, Board of Trade, Board of Education, Department of Overseas Trade. (Izveštaj L. F. Edvardsa o K. R. Džonstonu, 1. 12. 1935, AJ 38–130–276).

¹¹ Dve stipendije Britanskog saveta date su u Jugoslaviji 1938. za diplomirane studente muškog pola, starosti 20–27 godina, za postdiplomske studije u Engleskoj. Savet je 1936. prihvatio dve studentkinje Beogradskog univerziteta za tromesečni kurs jezika u Exeter & Southampton Colleges. (*Why Not British Summer Camps in Dalmatia?*, SSH 3/1938, vol. VII, 1–16. april, 2; Dr Vladeta Popović, *First Professor of English of Belgrade University*, SSH 11/1936, vol. V, 1–16. avgust, 5). Pored toga, organizovan je letnji kurs jezika u Mariboru 1–21. jula 1939, gde je pored engleskih nastavnika predavao i beogradski anglista, Josip Torbarina. (*Belgrade Calling*, SSH, 8 i 9/1939, vol. VIII, jul, 2).

¹² Ostale ličnosti u Britanskom savetu su: Lord Loyd of Dolobran, Earl of Derby, Lord Liverdale. (Izveštaj Pavla Jevtića CPB-u od 3.11.1938, AJ 38–130–276); M. Milojević, *Anglo-Yugoslav Cultural Relations*, London 1944, 7, 11.

¹³ Poseta g. Džonstona bila je prvi pokušaj da se iz Engleske koordinira kulturna propaganda u drugoj zemlji, što je dotada bilo prepusteno do-

Obe ove institucije bile su formalno nezvaničnog ili poluzvaničnog karaktera. Nije nam poznato u kojoj meri je Nemačka akademija bila pod kontrolom države u vreme Vajmarske republike, ali je sigurno da je bila podvrgnuta strogoj kontroli u vreme Trećeg rajha. Britanski savet je, kao i većina britanskih institucija, osnovan formalno privatnom inicijativom, ali je, s obzirom na učešće vladinih predstavnika i na vreme osnivanja, jasno da su iza toga stajali merodavni spoljnopolitički faktori zemlje. Obe su institucije, dakle, predstavljale kulturnu politiku svojih država na našem prostoru. Organizacija predavanja i različita gostovanja stručnjaka i poznatih ličnosti iz sveta kulture i nauke odvijali su se uglavnom preko njih, mada je u slučaju kontakata sa Engleskom, zahvaljujući živoj anglofилskoj delatnosti u Beogradu, bilo i drugih kontakata. Postoji, međutim, razlika u načinu komunikacije između domaćih činilaca i ovih stranih institucija u slučaju Nemačke akademije i Britanskog saveta. U nemačkom slučaju, saradnja se odvijala direktnim dogovorima državnog predstavnika (atašea za štampu pri ambasadi u Berlinu) i predsednika akademije, dok je Britanski savet tesno saradivao sa anglofилskim udruženjima u zemlji i njihovim predstavnicima, sa kojima je imao lične kontakte. Britanski savet je davao i stipendije za učenje jezika, što je bila specifična potreba engleske propagande, za razliku od Nemačke, čiji jezik se redovno učio u školama. Uloga i aktivnost Britanskog saveta neposredno pred rat bili su mnogo veći nego u slučaju sličnih nemačkih organizacija – Nemačka je tada imala mnogo veći privredni i politički uticaj, pa prema tome i jača sredstva delovanja od kulturnih institucija.

---

maćim ljudima. Ispred Udruženja prijatelja pozdravio ga je Stojan Gavrilović, visoki činovnik MIP-a, i glavni informator britanskog poslanika Kempbela. Svečana večera priređena je u hotelu „Srpski kralj“. (*Publicising Britain – Envoy Comes to Yugoslavia*, SSH, 14/1935, vol. IV, 16. septembar 1). Pukovnik Bridž je stigao u novembru 1938. sa zadatkom da objedini rad svih centara propagande, u tada već bitno promenjenim međunarodnim okolnostima. (*New British Council Move*, SSH, 17/1938. vol. VII, 1–16. novembar, 1).

Mešovita društva u Nemačkoj i Britaniji

Neposredniju kulturnu saradnju ostvarivala su mešovita društva koja su nastajala u periodu između dva rata u različito vreme i sa raznim pobudama, u Jugoslaviji i u inostranstvu. U celoj Jugoslaviji tada je postojalo osam nemačko-jugoslovenskih društava, a 27 englesko-jugoslovenskih.¹⁴ Njihov personalni sastav takođe ukazuje na različite ciljeve i namere. U Nemačkoj su postojala dva takva društva, stvorena u sasvim različitim uslovima i vremenu, dok je u Engleskoj bilo samo jedno. Međutim, u Beogradu je delovalo jedno jugoslovensko-nemačko društvo, dok je u isto vreme bilo čak tri anglofilska udruženja. Ovo takođe govori o tome koliko je nemačka strana bila više zainteresovana za ove prostore od V. Britanije, kao i o tome da je unutar zemlje preovladavala suprotna orijentacija.

Nemačko-jugoslovensko društvo u Frankfurtu na Majni osnovano je 1921. pod rukovodstvom Hermana Vendela (Hermann Wendel), socijaldemokrate, autora više dela o Južnim Slovenima. Ciljevi ovog društva bili su prevashodno kulturno zbliženje i otklanjanje negativne predstave jednih o drugima (što je bila posledica rata), stvaranje prave slike o susedu, upoznavanje sa prostorom i jezikom naroda sa kojim se Nemci graniče i u čijoj državi žive njihovi sunarodnici. U osnivačkom dokumentu društva pominju se mnogi poznati Nemci koji su na razne načine imali veze ili se bavili Južnim Slovenima i posebno Srbima – Gete, Humbolt, braća Grim, Leopold fon Ranke. Odbija se sva-

---

¹⁴ Pored zagrebačkog i beogradskog društva, osnovana su u drugoj polovini tridesetih godina još tri, od ane beogradskog društva – u Petrogradu i Sarajevu 1935, i u Zaječaru 1937 (Izveštaji fon Heerena od 20. maja i 29. jula 1935, Pismo nemačkog konzula iz Sarajeva 28.8.1935, Pismo iz Goeringove kancelarije od 24.4.1937, PA-AA Bonn, Kult-Pol VI W, R 65798). Međutim, do 1939. bilo je ukupno osam ovakvih društava (Dokumenti o osnivanju Jugoslovensko-nemačkog društva u Berlinu 1939. godine, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793, 65795; AJ 38–49–108; PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV R 103405, 001, R 103324, 027–032, 001–006). Podaci o broju anglofilskih društava u: M. Milojević, *Anglo-Yugoslav Cultural Relations*, 7, 11.

ka veza sa politikom. Nije, međutim, propušteno da se naglasi kako će ove veze koristiti i nemačkoj trgovini i industriji. Kao osnivači društva pominju se ličnosti iz sveta privrede i finansija, kulture i politike: bankari Hajnrih Emden (Heinrich Emden) i Herman Majer (Hermann Meier) (direktor banke iz Frankfurta), nastavnik trgovačke struke Oto Rete (Otto Roethe) (sekretar društva), dr Gerhart Gezeman (Gerhardt Gesemann), docent slavistike u Pragu, Herman Vendel, dr Alfons Pake (Paquet), dr Hajnrih Simon (Heinrich Simon) i teolog dr Švarcloze (Schwarzlose), poslanik dr fon Keler (von Keller) i otpravnik poslova ambasade u Beogradu, Adolf Kester (Koester) (kasnije poslanik u Beogradu), ministar spoljnih poslova, dr H. Lomerl (H. Lommel).¹⁵ Društvo je finansirano putem članarine (najmanje tri marke godišnje za pojedince i 20 za firme, dok se prilogom od 500 maraka sticao status člana osnivača). Ovakav vid finansiranja trajao je do kraja 1929, kada su zatražili godišnju finansijsku pomoć od Ministarstva spoljnih poslova u iznosu od 2000 maraka, od čega je odobreno samo 1000, uz obavezu društva da redovno podnosi izveštaje o troškovima i da navedenu sumu troši namenski. Taj novac uglavnom je trošen na honorare predavačima, iznajmljivanje sale za priredbe, kao i na izdanje spomenice Alfredu Kesteru, preminulom osnivaču društva i nemačkom poslaniku u Beogradu.¹⁶ Delatnost društva obuhvatala je održavanje naučnih predavanja, književnih i muzičkih večeri, izložbi, izdavanje publikacija i formiranje arhive o nemačko-jugoslovenskim vezama. Društvo je pokrenulo biblioteku naučnih dela sa balkanskom tematikom, koja je predata na korišćenje gradskoj biblioteci u Frankfurtu na Majni.¹⁷ Iscrpan izveštaj o radu društva prikazan je u specijalnom broju časopisa *Slavistische*

---

¹⁵ Oglas o osnivanju nemačko-jugoslovenskog društva u Frankfurtu na Majni 18. maja 1921, AJ 66–1271–1520; Satzungen des Deutsch-Suedslawischen Gesellschaft zu Frankfurt am Main. Gegrundet 27. maj 1921, i popis osnivača društva u: PA-AA, Bonn, Kult-Pol. VI W R 65793.

¹⁶ Član 4 u: Satzungen..., prepiska društva sa nemačkim Ministarstvom inoanih poslova tokom 1929, 1930. i 1931. godine: PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793.

¹⁷ Satzungen..., članovi 2. i 10. (PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793); *Deutsch-Suedslawische Gesellschaft in Frankfurt a. M.*, „Slavische Rundschau“, Prag, 5. maj 1929, 417–419, 418.

Rundschau iz Praga, koji je izdavao član i osnivač društva, dr Gerhard Gezeman. Bilo je planirano i izdavanje nemačko-jugoslovenskog godišnjaka, ali nije poznato da li je to ostvareno. Predavanja su bila najzastupljeniji vid delatnosti društva. Najviše ih je bilo iz oblasti istorije, etnologije i filologije Južnih Slovena, a znatno manje onih sa privrednim temama, i poneki putopis. Pored toga, povremeno su držana predavanja i o nemačkim naseobinama u zemljama Južnih Slovena. Prema dostupnim podacima, utvrđeno je da su održane samo dve izložbe – slikara Hansa Šajla (Scheil) sa pejzažima iz Dalmacije, i slikarke Kete Mar-Kester (Kaethe Mahr – Koester), udovice bivšeg nemačkog poslanika u Beogradu.¹⁸ Dakle, i pored toga što je u osnivačkom aktu pomenuto podržavanje privrednih veza, rad ovog društva odvijao se pretežno na kulturnom planu. Posle smrti Hermana Vendela 1936, istim aktivnostima kao frankfurtsko društvo nastavio je da se bavi Odbor za jugoistok Nemačke akademije u Minhenu, osnovan iste, 1936. godine.

Nemačko-jugoslovensko društvo u Berlinu osnovano je 1939. sa ciljem da se kulturna saradnja upotrebi u privredne i političke svrhe. Stvaranje ovog društva najbolje pokazuje kako je do kraja tridesetih godina nemačka politika širenja na jugoistok centralizovala i stavila pod kontrolu sve vrste veza između Jugoslavije i Nemačke. Istorijat ove inicijative potiče još iz 1931, kada su je pokrenule neke ličnosti iz privrednog života Nemačke. To je bio krug privrednika oko Ulriha fon Hasela, tadašnjeg poslanika u Beogradu, i nije slučajnost da je ova inicijativa koincidirala sa stvaranjem jugoslovensko-nemačkog društva u Beogradu. Predstavnik Nemačke akademije iz Minhena, general Haushofer, pripadao je takođe ovom krugu, kao i Kurt Fovinkel (Vowinckel), izdavač lista *Zeitschrift fuer Geopolitik*, zadužen za poslove oko osnivanja društva.¹⁹ Ostali ini-

---

¹⁸ Osnivački akt društva, pisma uprave Ministarstvu inoanih poslova od 12.11.1929 i 30.7.1930, Poziv društva članstvu iz marta 1931, u: PA-AA, Bonn, Kult-Pol, VI W R 65793.

¹⁹ Vlasnik ovog lista bio je Karl Haushofer, član grupe diplomata oko Ulricha von Hassela koja je u ratu zastupala mišljenje da sa Britanijom treba postići sporazum oko podele sfera i u tom smislu se može nazvati „opozicionom“. Njegov časopis, *Zeitschrift fuer Geopolitik*, izlazio je još u

cijatori takođe su bili predstavnici nemačkih privrednih organizacija čija je delatnost bila usmerena ka evropskom Jugoistoku.²⁰ U protokolu o osnivanju naglašeno je, međutim, da je cilj stvaranje kulturnih veza što, imajući u vidu ličnosti pokretača, nije verovatno. U maju 1931. utvrđeno je u Ministarstvu spoljnih poslova da postoje dve grupe koje imaju istu ideju, i da su obe povezane sa jugoslovenskim poslanstvom. Ministar Šifer (Schiffer) je uspeo da preuzme inicijativu od Kurta Fovinkela, koji se, želeći da sve ostane kako je do tada planirano, povukao. Šiferova ideja bila je, kako se u Ministarstvu smatralo, da od Nemačko-jugoslovenskog društva u Berlinu stvori sekciju Srednjoevropskog instituta (Mitteleuropaisches Institut), čiji je on bio osnivač. Na tom sastanku u Ministarstvu bili su prisutni jugoslovenski poslanik Živojin Balugdžić i ataše za kulturu Stanislav Vinaver. Zaključeno je da osnivanje treba da usledi u junu 1931.²¹ Međutim, do toga nije došlo. O ovoj ideji ponovo je bilo govora 1937. godine. Tada je došlo do razilaženja između nemačke i jugoslovenske strane. Prema nemačkom izvoru, članovi jugoslovenskog poslanstva, posebno dopisnik Centralnog presbira, M. Crnjanski, nisu hteli da prihvate ovu inicijativu, zato što je bila reč o ljudima koji „nisu bogati i ne mogu da plaćaju članarinu“, a „uglavnom su frankofili“.²² Iskaz Crnjanskog

---

vreme Vajmarske republike i u njemu je promovisana ideja Grossraumwirtschafta, pre svega Dunava kao najvažnije saobraćajnice ovog privrednog prostora. Sin Karla Haushofera, Albrecht, bio je takođe 1931. godine jedan od inicijatora stvaranja nemačko-jugoslovenskog društva u Berlinu. (Milan Ristović, *Nemački „novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991, 271–272, 60–65; Protokol o osnivanju društva od 23.4.1931, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793).

²⁰ To su bili: Robert Siegert (Induie und Handelstag), Dr Joseph Marerz, Dr Heinrich Gattineau (I. G. Farbeninduie), Fritz Ross (Ulstein), Dr Schuster (Aussenhandelsstelle), Dr Rustow (Verien Deutscher Maschinenaufabrikanten), Dr Karl Guth (Reichsverband der eisenverarbeitenden Induie, kasnije na celu Reichsgruppe Induie) i F. J. Furtwaengler. (Protokol o osnivanju društva od 23.4.1931, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793).

²¹ Beleška iz Ministarstva spoljnih poslova od 20. maja 1931, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793.

²² Izveštaji Klemensa Dideriha, (koji je po svemu sudeći radio za „Propagandaministerium“), upućeni Ministarstvu inoanih poslova, 25.7.1937, PA-AA, Bonn, Kult-Pol. VI W R 65795.

o razgovorima sa Diderihom (C. Diederich) i direktorom Nemačke akademije, Tirfelderom, poklapa se sa vestima iz nemačkih izvora. On je zaista predložio Nemcima da se stvori tzv. „Društvo prijatelja Jugoslavije“, a ne „Nemačko-jugoslovensko društvo“, sa obrazloženjem da jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu slabo radi. Sastavio je i listu intelektualaca koji bi trebalo da u tome učestvuju.²³ Naravno, ovaj predlog nije prihvaćen. Do osnivanja je došlo tek 1939, u trenutku kada je u Jugoslaviji postojalo već osam takvih društava, a pojavila se sa nemačke strane hitna potreba za suzbijanjem britanske propagande u predvečerje rata. Osnovano je 20. maja 1939, formalno kao pandan postojećem društvu u Beogradu, a deklarirani ciljevi bili su razmena knjiga, „jačanje veza između lekara Nemačke i Jugoslavije“ i osnivanje ispostave DAAD-a u Beogradu. Pravi cilj je bio privredni uticaj (u okviru Grossraumwirtschafta), a uz to, naravno, i politička kontrola, što pokazuje i činjenica da je generalni sekretar društva posetio Beograd u junu 1939. radi razgovora sa Vladimirom Skerlom, upravnikom Privredne sekcije Centralnog presbira.²⁴ Nažalost, nema podataka o ličnostima u upravi društva. Zagrebački *Morgenblatt* doneo je 23. maja 1939. vest o svečanosti povodom osnivanja društva, u kojoj je pomenuto samo da je predsednik izvesni Majer²⁵ i da su mnoge eminentne ličnosti (uglavnom političari) prisustvovala svečanosti.²⁶

U Engleskoj je postojalo samo jedno ovakvo društvo – Englesko-jugoslovensko društvo u Londonu. Pored Britanskog

---

²³Izveštaj dopisnika CPB-a iz Berlina za period januar–jun 1937, AJ 38–49–108.

²⁴PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65793, 65795; AJ 38–49–108; PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV R 103405, 001, R 103324, 027–032, 001–006.

²⁵Najverovatnije je reč o Karlu Majeru (Meyer), članu Suedosteuro-paausschuss IG Farbenindustrie. (*Griff nach Suedosteuro-pa. Neue Dokumente*. Hrsg von Wolfgang Schumann, Berlin 1973, 45).

²⁶Prisustvovali su ministar prosvete Čirić, pomoćnik Ministarstva spoljnih poslova Pilja, bivši ministar Frangeš, bivši ministar Šefkija Behmen, poslanik dr Andrić, Reichsminister Dr. Lammers, Statssekretar Koerner, Keppler, Landfried, Neumann i von Tschammer Osten, (*Die Gruendung der Deutsche-jugoslavische Vereinigung in Berlin*, „Morgenblatt“, Zagreb, 23.5.1939).

saveta koji je imao vezu sa vladom, ovo je bila organizacija privatne inicijative za kulturnu propagandu u Jugoslaviji. Ovo društvo je bilo direktni naslednik Srpskog društva Velike Britanije (The Serbian Society of G. Britain), koje su 1916. osnovali Henri Vikam Stid (Henry Wickham Steed), urednik spoljnopolitičke rubrike *Timesa* i Robert Vilijam Siton-Votson (Robert William Seton-Watson), istoričar i urednik časopisa *New Europe*. U savetu su bili, između ostalih, ser Artur Evans (Arthur Evans), predsednik Kraljevskog arheološkog društva i pronalazač kritske kulture, i Gertruda Kerington-Vajld (Gertrude Carrington-Wilde).²⁷ Jedan od osnivača bio je i Harold Temperli (Temperley), profesor moderne istorije na Univerzitetu u Kembridžu, i autor kod nas poznatog dela *Britanski dokumenti o uzrocima Velikog rata* (British Documents on the Origins of the Great War). Ovo društvo se od početka borilo za stvaranje snažne ujedinjene države Jugoslovena i rušenje Dvojne monarhije. Iako malobrojni, sa oko 300 članova, imali su ugledno i borbena vodstvo, koje je imalo uticaj na vladine krugove. Neki od njih su bili članovi Parlamenta, gde su 1917. razvili debatu za rušenje Austro-Ugarske.²⁸ Tokom 1919. godine aktivno su se zalagali za rešavanje riječkog pitanja u korist Jugoslavije.²⁹

Siton-Votson je u leto 1927. godine pokrenuo inicijativu za obnavljanje ovog društva, pošto je ranije u tri navrata odustajao od te ideje, nezadovoljan političkim prilikama u Jugoslaviji koje su išle u pravcu zaoštavanja srpsko-hrvatskih

---

²⁷ Pored njih, u savetu društva su 1919. bili i James Berry, May Dickinson Berry, J. Annan Bryce, David Davies, H. J. Fynes-Clinton, Elinor B. Grogan, Arthur Henderson, H. M. Hyndman, Glynne Williams. (*The Serbian Society-Leading British Newspapers*, London, 19.11.1919, u: R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, *Korespondencija, II* (1918–1941), Zagreb-London 1976, dok.52, 57–58).

²⁸ Ubavka Ostojić-Fejić, *Akcije za pomoć Srbiji u Velikoj Britaniji tokom Prvog svetskog rata*, u: Jugoslovensko-britanski odnosi, u: Jugoslovensko-britanski odnosi, zbornik, Beograd 1987, 191–202.

²⁹ *The Serbian Society-Leading British Newspapers*, London, 19.11.1919, u: R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, *Korespondencija II*, dok. 52, 57–58.

odnosa i centralizacije države.³⁰ Njegova ideja je bila da se formiraju odbori u Beogradu i Londonu za promovisanje englesko-jugoslovenskih veza. Londonski odbor je, prema ovoj ideji, trebalo da predstavlja obnovljeno Srpsko društvo V. Britanije, sada pod jugoslovenskim imenom.³¹ Od tada su obavljane pripreme i Englesko-jugoslovensko društvo je svečano počelo sa radom 15. marta 1928. godine, javnim banketom. Počasni gost je bio poslanik Kraljevine SHS, sa članovima diplomatskog kora.³²

Budući da je ovo društvo predstavljalo londonsku centralu jednog zajedničkog jugoslovensko-britanskog propagandnog poduhvata, članstvo je bilo otvoreno samo za Engleze. Društvo je nastavljalo svoju politiku iz Prvog svetskog rata – stvaranja prijateljskog bloka država na jugoistoku Evrope. Reč je, dakle, o kontaktima S. Votsona, Stida, A. Evansa i ostalih sa njihovim starim prijateljima i saborcima iz rata, i o nastavku politike „slovenskih veza“ i Male Antante. Proklamovani cilj je bio „... da se podstiču dobri odnosi između Jugoslavije i njenih suseda, da se saraduje sa svim sličnim društvima, i posebno onim iz drugih slovenskih zemalja“.³³ Stvarni cilj osnivanja i delovanja društva bio je, u stvari, politički: unutrašnja konsolidacija jugoslovenske države, odvratanje jugoslovenske politike od sukoba sa susedima i njeno držanje u striktnim okvirima međunarodnih ugovora, što je u to vreme najviše pogodovalo politici Velike Britanije u Sredozemlju. Namera Englesko-jugoslovenskog društva u Londonu

---

³⁰ R. W. Seton-Watson – Jovanu M. Jovanoviću, London, 7.11.1924, *Korespondencija II*, dok. 115, 118.

³¹ R. W. Seton-Watson – Ivu Lupisu Vukiću, Kyleakin, 11.7.1927, *Korespondencija II*, dok. 146, 153–154.

³² R. W. Seton-Watson – Ivi Lupisu Vukiću, London, 10.11.1927, dok. 149, *Korespondencija II*, 157–158; Jovan M. Jovanović – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 18.12.1927, dok. 150, isto, 158–159; Jovan M. Jovanović – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 25.12.1927, dok. 151, isto, 159; R. W. Seton-Watson – Jovanu M. Jovanoviću, London, 17.1.1928, dok. 152, isto, 160–162; Jovan M. Jovanović – R. W. Seton-Watsonu, Beograd 22.1.1928, dok. 153, isto, 162–163; R. W. Seton-Watson – Jovanu M. Jovanoviću, London 29.2.1928, dok. 155, isto, 164–165.

³³ *Bulletin – Unit Branch, British Legion*, nr. 18, juli 1931.

bila je da preko svojih političkih prijatelja i istomišljenika podstiče ovakav kurs u javnom mnjenju i politici zemlje.³⁴ Održavali su stalne veze sa Školom slovenskih studija (School of Slavonic Studies), pošto su isti osnivači, H. V. Stid i Siton-Votson, stajali iza obe institucije.³⁵ Takođe, u istoj zgradi su održavane sednice Čehoslovačkog društva u Londonu.³⁶ Od 1938. počeli su da saraduju sa Britanskim savetom u sklopu opšte centralizacije britanske propagande u inostranstvu.³⁷

Aktivnosti društva, barem javne, uglavnom su bile društveno-kulturnog karaktera. Razni društveni događaji bili su organizovani za lične i političke prijatelje Siton-Votsona i ostalih vodećih ličnosti. Tako su leta 1931. organizovali izložbu jugoslovenske umetnosti u Whitechappel Art Gallery u Londonu, kojom prilikom su njihovi gosti bili dr Milan Ćurčin i Ivan Meštrović.³⁸ Priredili su svečanu večeru za poslanika Slavka Grujića, koji je 1936. stupio na ovu dužnost. U toku 1938. godine ugostili su Vladetu Popovića sa suprugom, pratili gostovanje hora „Mladost Balkan“ iz Zagreba i priredili mu svečani prijem, a u toku 1939. primili su delegaciju Udruženja studenata engleskog jezika u Beogradu, na čelu sa Meri Stensfild Popović.³⁹ Ovo društvo je u Beogradu imalo posebne veze sa Udruženjem prijatelja V. Britanije i Amerike – njegov sekretar, Ajrin Džonston (Irene Johnston), boravila je u proleće 1938. u Jugoslaviji i bila gost predsednika Udruženja, Irineja Đorđevića.⁴⁰

---

³⁴ Vidi: R. W. Seton-Watson – Jovanu M. Jovanoviću, London 17.1.1928, dok. 152, *Korespondencija II*, 161.

³⁵ Izveštaj Pavla Jevtića iz CPB-a od novembra 1938, AJ 38–35–82.

³⁶ Pismo Đ. Subotića Ministarstvu Prosvete iz 1928, AJ 66–445–703.

³⁷ M. Milojević, *Anglo-Yugoslav Cultural Relations...*, 22. Izveštaj Pavla Jevtića, dopisnika CPB-a iz Londona, od novembra 1938, AJ 38–35–82.

³⁸ „Bulletin – Unit Branch, British Legion“, nr. 18, juli 1931.

³⁹ *London Dinner for Dr Grujić*, SSH 3/1936, vol. V, 1. april, 1; *A Year's Progress of the Yugoslav Society of Great Britain*, SSH, 4 i 5/1939, vol. VIII, 1–16 maj, 9; *Yugoslav Society of Great Britain*, SSH, 10 i 11/1939, vol. VIII, avgust, 2.

⁴⁰ Pisma Irineja Đorđevića J. Jovanoviću, bez datuma i od 2. avgusta 1938, AJ 80–35–694, 695, 728, 729, 696, 697.

Pri poređenju karaktera ovih organizacija, uočljivo je da se nemačko-jugoslovensko društvo u Frankfurtu može uporediti sa englesko-jugoslovenskim društvom u Londonu pre svega po tome što je reč o privatnoj inicijativi ljudi povezanih prijateljskim vezama i sličnim uverenjima. Iza njih nisu formalno stajale njihove države, mada je frankfurtsko društvo povremeno dobijalo od države novčanu pomoć, što nije bio slučaj sa londonskim. Liberalno-demokratska uverenja vezivala su tadašnju beogradsku elitu sa krugom oko Siton-Votsona, dok je, s druge strane, socijaldemokratska orijentacija Hermana Vendela bila plodna podloga njegove simpatije prema južnoslovenskim narodima. Od njih se po tome bitno razlikuje nemačko-jugoslovensko društvo u Berlinu, koje je, za razliku od frankfurtskog, stvoreno u vreme totalitarnog režima, pred sam početak Drugog svetskog rata, pa je, prema tome, bilo u potpunosti instrument političke i ekonomske ofanzive Rajha na Jugoistok Evrope. U slučaju londonskog društva došlo je pred rat samo do bliže saradnje sa Britanskim savetom, dok je u Nemačkoj stvoreno potpuno novo, strogo kontrolisano udruženje, koje nije prihvatilo nikakve sugestije sa jugoslovenske strane. Razlike u prirodi političkih režima u Britaniji, Vajmarskoj republici i Trećem rajhu, tj. u stepenu kontrole društva od strane centara političke moći, međutim, ne dovode u pitanje jasan politički kontekst u kojem su sva ova društva osnovana i delovala. Uspostavljanje kulturnih veza i upoznavanje nemačke javnosti sa novom državom Južnih Slovena, koje je promovisalo frankfurtsko društvo, bilo je instrument za pripremu privredne ekspanzije Nemačke ka jugoistoku i brzu obnovu privrednih veza koje, uprkos ratu, nisu nikada ozbiljno bile prekinute. Londonsko društvo je stvoreno još tokom rata, sa jasnim političkim ciljem disolucije Austro-Ugarske i stvaranja Jugoslavije, a kasnije, pod novim imenom, sprovodilo je britanski interes održavanja bloka prijateljskih država na Balkanu i srednjoj Evropi. Naravno, berlinsko društvo je, s obzirom na mesto i vreme nastanka, još u većoj meri i na direktniji način bilo instrument politike.

Obnova i jačanje veza: mešovita društva u Beogradu

Beogradsko Jugoslovensko-nemačko društvo osnovano je 1931, takođe posle više neuspehlikih pokušaja.⁴¹ Na ovu ideju prvi je došao poslanik Alfred Kester (Koester) još 1929, pošto je krajem 1928. preuzeo dužnost. Tada je u Beogradu, usled zategnutih odnosa Kraljevine SHS/Jugoslavije sa susedima, postojala spremnost da se obnovi i neguje saradnja sa Nemačkom. Kester je, prvi put kao ratni dopisnik došao u Beograd 1915. sa nemačkim trupama. Po političkom uverenju bio je socijaldemokrata, kao i Herman Vendel. Visoko obrazovan intelektualac, iskusan i energičan diplomata, uspeo je da u Beogradu ostvari odlične veze i stekne veliki ugled. Održavao je stalni kontakt sa našim piscima u umetnicima, a sam je bio član berlinskog Penkluba. Posle iznenadne Kesterove smrti, jedna ulica u Beogradu dobila je ime po njemu.⁴² Njegov naslednik, Ulrich fon Hasel (Ulrich von Hassel), uspeo je da ostvari ovu zamisao dve godine kasnije, istovremeno pokušavajući da i u Berlinu osnuje slično udruženje. Među Nemcima u Beogradu postojale su nesuglasice oko osnivanja društva. Fon Hasel je insistirao na privrednom i političkom karakteru i na zastupljenosti folksdojčera, dok su neki drugi hteli da se ograniče na kulturni rad i da društvu daju ime A. Kestera.⁴³ Prema nemačkim izvorima, inicijativa je poticala od Jugoslovena. Nekoliko eminentnih ličnosti u Beogradu bilo je spremno da u tome učestvuju: Milan Srškić, ministar pravosuđa, Anton Korošec, ministar saobraćaja, bivši ministri Momčilo Ninčić i Milan Stojadinović, i Milutin Stevanović, glavni finansijer lista *Vreme*.⁴⁴ Poslanik Ulrich

---

⁴¹ Detaljnije o ovom društvu vidi u: Ranka Gašić, *Jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu 1931–1941*, „Istorija 20. veka“ 1/1998, 99–109.

⁴² Ž. Avramovski, *n. d.*, 1, par. 86, izveštaja za 1928. godinu, i nap. 46, 522; Gustav Krklec, *Smrt Adolfa Kestera*, „Srpski Književni Glasnik“ (dalje: ŠKG), knj. 29, br. 5, 1.3.1930, 399–400.

⁴³ Izveštaj S. Vinavera iz Berlina CPB-u 1931. godine, AJ 38–121–265.

⁴⁴ Izveštaj poslanika Koestera od 3.6.1929, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65796.

fon Hasel je pisao nemačkom Ministarstvu inostranih poslova kako bi trebalo ukloniti sumnju da nemačko poslanstvo preko kulturnih veza sprovodi političku propagandu, a trebalo je takođe obezbediti kulturni razvoj nemačkoj manjini i „odgovoriti na stalnu francusku, čehoslovačku i poljsku propagandu“.⁴⁵ U suštini, Haselova namera je bila da stvori kanale koji bi olakšali privrednu ekspanziju Nemačke na prostor Podunavlja.

Sa jugoslovenske strane u to vreme nije postojala određena politička namera, kako se vidi iz sastava upravnog i nadzornog odbora društva, koje su činili: bivši ministar dr Momčilo Ninčić, dr Velizar Janković (Radikalna stranka), Jovan M. Jovanović (Zemljoradnička stranka) i Šefkija Behmen (Jugoslovenska muslimanska organizacija). Ličnosti iz sveta politike predstavljale su različite struje, a s druge strane, bilo je mnogo više ličnosti iz sveta nauke, kulture i privrede, nego iz politike. Od profesora univerziteta u društvu su bili: dr Vladimir Mitrović (rektor), dr Stanoje Stanojević (predsednik društva do smrti 1937), dr Miloš Trivunac (Stanojevićev naslednik na funkciji predsednika i šef odeljenja za germanistiku na Filološkom fakultetu), dr Rihard Burijan (osnivač Fiziološkog instituta u Beogradu, Austrijanac), dr Đorđe Jovanović, dr Miloje Milojević (docent na Muzičkoj akademiji i kompozitor), Alojz Šmaus (lektor na univerzitetu). Intelektualci slobodnih profesija u društvu su bili: Gustav Krklec (književnik), Geca Kon (izdavač), Vladimir Velmar Janković (književnik), Božidar Vlajić (advokat), dr Bukić Pijade (lekar) i V. Ristić (inženjer). Najveći broj naučnika i kulturnih radnika i osrednji broj privrednika u upravi društva (dr Vladimir Đorđević, industrijalac; Slavko Sirišević, direktor Putnika; dr Milan Radosavljačić, sekretar Berze) jasno govori o karakteru veza tadašnje beogradske elite sa Nemačkom.⁴⁶ U početku je društvo uspešno sprovodilo kulturnu i

---

⁴⁵Izveštaj fon Hasssela od 14.3.1931, PA-AA, Bonn, Kent i S. A 9 „Politik“ 2. Bd 3.

⁴⁶ U društvu su bili zastupljeni i državni činovnici: Milan Marjanović (šef Presbiroa u MUP-u), dr Milan Glavinić (šef Odeljenja u Ministarstvu prosvete), Osman Nuri Hadžić (državni savetnik), Janko Šuman (visoki funkcioner MTI), Nikola Polovina (direktor III ženske gimnazije i nastavnik sinova kneza Pavla). Samo jedna ličnost bila je iz vojnih krugova –

naučnu razmenu, ali je razvojem političkih događaja na svetskoj i domaćoj sceni, sve većim uticajem Nemačke na privredu i spoljnu politiku Jugoslavije, postalo nemoguće izbeći političku upotrebu. Ovakav zaključak može se doneti i samo na osnovu praćenja ličnosti predsednika društva. Do 1937. to je bio Stanoje Stanojević, jedan od najvećih srpskih i jugoslovenskih istoričara – medievista, školovan u Beču i u Krumbaherovom seminaru u Minhenu. Bio je prijatelj Hermana Vendela i pobornik tesnih kulturnih veza sa Nemačkom, budući da je i sam odgajen u tom kulturnom krugu (rođen u Novom Sadu 1874). Politički nije bio angažovan i trudio se da rad društva nikada ne pođe u tom smeru.⁴⁷ Sledeći predsednik bio je dr Miloš Trivunac (1876–1944), germanist i profesor univerziteta. Po primarnom obrazovanju bio je romanist, učenik Bogdana Popovića. Doktorirao je u Minhenu 1902. na temi iz francuske renesanse,⁴⁸ a preuzeo je katedru za germanistiku 1905. Njegovi najznačajniji radovi iz oblasti germanistike su *Nemački uticaji u našem jeziku* iz 1937, i brojni radovi o Geteu. Kao veliki poznavalac Getea, dao je svojim radovima značajan doprinos Geteovoj proslavi u Beogradu 1932. godine. Bio je takođe zapažen autor srednjoškolskih udžbenika francuskog i nemačkog jezika. Postao je član Srpske akademije nauka 1939. Kritički odnos pre-

---

dr Mihajlo Petrović, brigadni general i vojni lekar u penziji. (Mitglieder der Verwaltungs- und Aufsichtsausschusses, Izveštaj fon Hasela od 6.5.1931, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65796; *Jugoslovensko-nemačko društvo*, „Politika“ 22.2.1931, 7).

⁴⁷ Dr Jovan Bogićević, *Stanoje Stanojević kao osnivač i predsednik Jugoslovensko-nemačkog društva u Beogradu*, „Glasnik istorijskog društva“, knj. 11, sv. 33–34, Novi Sad 1938, 136–140; Stanojević je i svojim tekstovima isticao pozitivnu ulogu koju je Nemačka odigrala za Srbiju u vreme carinskog rata, smatrao je da je materijalna kultura Zapada preneti Srbima posredstvom Nemačke i Austrije, a marta 1931. napisao je jedan, po svemu sudeći neobjavljen tekst, u kojem je iskazao nadu da će se i politički odnosi između Nemačke i Balkana pozitivno razvijati. (*Nemačka i mi*, bez datuma, Arhiv Istorijskog instituta SANU, fond Stanoja Stanojevića 86-X-10/56; *Nemački uticaj na srpsko-hrvatski narod*, Petrograd 1916, isto 86-X-10/41; *Das politische Kapital des Deutschen Vol. kes am Balkan*, mart 1935, isto, 86-X-10/27).

⁴⁸ Guillaumes Budes, *De l'Institution du Prince. Ein Beitrag zur Geschichte der Renaissancebewegung in Frankreich*, Diss, München 1903.

ma Nemcima pokazao je još pre Prvog svetskog rata u knjizi *O Nemcima* (1912). Prema nacističkom režimu je javno izražavao protest u časopisu *Strani pregled*, koji je uređivao sa romanistom Miodragom Ibrovcem.⁴⁹ Zbog toga u nemačkom poslanstvu nisu bili zadovoljni njegovim izborom, ali su se saglasili u nedostatku drugih kandidata.⁵⁰ Njegov mandat u društvu (1937–1941) vremenski se poklapao sa nemačkom privrednom i političkom penetracijom, kojoj je veliki deo srpskog društva, orijentisan prema saveznicima iz rata, pružao otpor. Novembra 1940. godine svečano su otvorene nove prostorije u Aleksandrovoj ulici 2, u prisustvu visokih jugoslovenskih zvaničnika, kao i nemačkog poslanika, fon Herena, i generalnog sekretara berlinskog društva, Kurta Hajera.⁵¹ Poslednji predsednik društva bio je Branko Nedeljković. Godine 1940. bio je odbornik grada Beograda, decembra iste godine potpredsednik, a na dužnosti predsednika društva je bio pred sam početak rata, aprila 1941. Bio je u poslovnoj vezi sa A. Hajnrihsbauerom (Heinrichsbauer) iz Društva za jugoistočnu Evropu u Beču.⁵² Na osnovu njegove pozicije (državni činovnik, ličnost znatno manjeg autoriteta od svojih prethodnika, povezan poslovno sa nemačkom institucijom), takođe se vidi da je društvo izgubilo značaj

---

⁴⁹ Miljan Mojašević, *Sećanja i svedočenja: Miloš Trivunac (1876–1944)*, Prilozi za KJIF, knj. 63 i 64, 1997–1998, Beograd 2000, 115–126. Vidi i: Miljan Mojašević, *Razvitak germanistike kod Jugoslovena*, „Nemačko-jugoslovenske kulturne veze“, Beograd 1974, 249–291. Trivunac je eljan 1944. godine zbog kratkotrajnog učešća u vladi Milana Nedića, i pored svog poznatog antifašističkog opredeljenja.

⁵⁰ Izveštaj fon Herena od 3.12.1937, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, R 103367. 011; U izveštaju *Deutsche Studentenschaft* o jugoslovensko-nemačkom društvu (bez datuma), kaže se da je Trivunac član Lige za očuvanje mirovnih ugovora, da istupa protiv Nemačke otkad je Hitler na vlasti i da ne daje preporuke srpskim studentima za studije u Nemačkoj, jer „... ne želi hitlerovski seminar“. (PA-AA, Bonn, Kuot-Pol VI W R 65798).

⁵¹ Izveštaj Predsedništva CPB, 22.11.1940, AJ 38- 73/197.

⁵² U prepisci između Hajnrihsbauera i Nedeljkovića iz septembra 1940. reč je o ugovaranju posla o trgovini sirom. Nije jasno u kom svojstvu je Nedeljković vodio ove pregovore, ali se tu pominje kao odbornik grada Beograda. (BA-Berlin, R 63/248, 6–9).

u korist institucija strogo kontrolisanih iz Rajha, kao što je i cela država pala u potpunu zavisnost od moćnog suseda. Izvori finansiranja društva bili su dvojaki – članarina i godišnje subvencije od nemačke i jugoslovenske vlade. Iznos uloga jugoslovenske vlade zavisio je direktno od iznosa koji je uplaćivala nemačka vlada, što takođe ukazuje da je za rad ovog društva nemačka strana bila više zainteresovana.⁵³

U statutu je bio naglašen jugoslovenski karakter – članovi, osnivači i dobrotvori mogli su biti samo jugoslovenski građani, dok su nemački državljani mogli biti samo vanredni članovi, bez prava učešća u radu Skupštine i bez biračkog prava. Predstavnik nemačke manjine nije bio zastupljen u upravi, bar u početku. Prema izveštaju poslanika fon Hasela, ove odredbe su bile unete zaslugom Miloša Trivunca, koji je hteo da što je moguće više spreči uticaj Nemaca na rad društva.⁵⁴ Društvo je 1935. godine imalo 600 članova.⁵⁵ Bilo je podeljeno na dve sekcije – privrednu, koju je vodio dr Vladimir Đorđević,⁵⁶ i kulturnu, pod rukovodstvom Šefkije Behmena. Aktivnosti društva obuhvatale su organizovanje kurseva jezika, predavanja, muzičke i pozorišne predstave, čajanke, igranke i proslave, kao i prisustvo delegacije društva u prigodnim prilikama. Kursevi jezika su bili najvažnija aktivnost, a održavani su od zimskog semestra 1932)33 redovno u zgradi Druge muške gimnazije, čiji je direktor Boško Bošković, germanist po obrazovanju, društvu ustupao prostorije za organizaciju raznih priredbi. Za razliku od ostalih sličnih mešovitih društava u Beogradu (Udruženja prijatelja V. Brita-

---

⁵³ Nemački deo subvencije iznosio je 1935. godine 3500 RM (Pismo von Heerena Ministarstvu inoanih poslova od 8.11.1935, PA-AA Bonn, Kult-Pol VI W R 65799).

⁵⁴ Izveštaj fon Hasela, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65799.

⁵⁵ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 67. izveštaja za 1935. godinu, 328.

⁵⁶ Dr Vladimir Đorđević je bio jedan od najuglednijih industrijalaca međuratnog Beograda. Bio je predsednik Udruženja industrijalaca i privredne sekcije Srpskog kulturnog kluba. Doktorirao je 1907. u Berlinu sa tezom o reformi nemačkog bankarstva kod čuvenog stručnjaka Riharda Vagnera. Nastavio je delatnost u porodičnoj firmi koja se bavila ciglarskom industrijom, a pisao je i ekonomske rasprave za časopis *Ekonomist* (Dimitrije Đorđević, *Ožiljci i opomene*, I, Beograd 1994, 15, 16, 21, 31).

nije i Amerike i Društva prijatelja Francuske), nisu imali časopis niti bilo kakav stalni organ.⁵⁷

Za to vreme u Beogradu su postojala tri anglofilska udruženja, čiji su proklamovaniji ciljevi bili isti ili veoma slični, mada su odražavala različite unutrašnje-političke orijentacije, odnosno, interese različitih centara moći. Takođe, bila su stvorena u različito vreme. Anglo-američko-jugoslovenski Klub (dalje: Klub), formiran je 1924, Udruženje prijatelja V. Britanije i Amerike (dalje: Udruženje prijatelja) 1930, a Društvo za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji (dalje: Društvo) 1935. godine. U celoj tadašnjoj Jugoslaviji bilo je 27 anglofilskih društava. Pre 1936, kada je u zemlji počeo sa radom Britanski savet, bilo je 12 udruženja, što znači da je poslednjih godina pred rat ova delatnost naglo pojačana – preostalih 15 stvoreno je za samo pet godina.⁵⁸

Beogradski Klub je bio centar svih sličnih društava u zemlji i aktivno je pomagao njihovo organizovanje.⁵⁹ Udruženje prijatelja, koje je nastalo kasnije, takođe je pomagalo osnivanje svojih podružnica u drugim mestima.⁶⁰ U godinama pred Drugi svetski rat upravo je Udruženje, a ne Klub, postalo centar anglofilskih aktivnosti u zemlji. Još 1932. engleski dvonedeljnik *South Slav Herald* iz Beograda nazvao je Udruženje „roditeljem“ Klu-

---

⁵⁷Jahresbericht des Vorstandes der Jugoslawisch-Deutschen Gesellschaft ueber die Taetigkeiten im abgelaufenen Geschaeftsjahr 1932/33, Jahresbericht... 33/34, Prilog izveštaja nemačkog poslanstva od 11.5.1934; Jahresbericht... 1938, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65798.

⁵⁸M. Milojević, *Anglo-Yugoslav Cultural Relations*, 7, 11.

⁵⁹Klub je od 1932. bio smešten u prostorijama na uglu Kneginje Ljubice i Braće Jugovića. Od maja 1934. nalazio se u Balkanskoj 16, a kasnije u Dobrinjskoj 10. (*Belgrade Club Revival*, SSH 16/1932, 15. oktobar, 1; *Belgrade Club Opening*, SSH, 18/1932, 1. decembar, 1; *Belgrade Club Moves*, SSH 4/1934, vol. III, 16. april, 1; *Belgrade Calling*, SSH 16/1938, vol. VII, 16–31. oktobar, 2).

⁶⁰Prostorije je Udruženje delilo sa Klubom, do 1934. kada se preselilo u Frankopanovu 2, a krajem iste godine u Dobračinu 14. Kasnije su ponovo delili prostorije u Dobrinjskoj 10, dok se nisu konačno razdvojili 1938. (*Belgrade Club Moves*, SSH 4/1934, vol. III, 16. april, 1; *Society's Move*, SSH, 19/1934, vol. III, 1. decembar 2; *Belgrade Calling*, SSH, 16/1938, vol. VII, 16–31. oktobar, 2).

ba, iako je ono nastalo kasnije, što svakako ukazuje na njihov različit značaj za Engleze.⁶¹ Izveštaji britanskog poslanika u Beogradu o osnivanju Kluba i Udruženja takođe navode na isti zaključak. Dok se osnivanje Kluba ne pominje kao poseban događaj, već se samo kasnije beleži da uspešno deluje, osnivanju Udruženja dat je veći značaj. Pominje se da je svečano otvoreno 29. aprila 1930, sa predavanjem na Univerzitetu i večernjim banketom, kojem je prisustvovalo oko 180 zvanica, da su govore održali ministar inostranih poslova, američki i britanski poslanik.⁶² Međutim, od osnivanja Jugoslovensko-britanskog instituta polovinom 1940, na čijem čelu se nalazio Englez, Institut postaje centar i koordinator svih anglofilskih društava u Jugoslaviji.⁶³

Sastav uprave Kluba bio je mešovit – bili su zastupljeni Jugosloveni, Britanci i Amerikanci (počasni potpredsednici su bili ambasadori V. Britanije i SAD-a, Ronald Kempbel (Campbell) i Čarls Vilson (Charles Wilson). Među osnivačima Kluba bili su Aleksandar Vidaković, književnik, prevodilac i novinar,⁶⁴ Dragan Milićević, ekonomista, kasnije generalni sekretar beogradske Industrijske komore,⁶⁵ Božidar Pepić, engleski đak, kasnije či-

---

⁶¹ *Lead for Anglo-Saxon Revival – Belgrade's Society Big New Program*, SŠH 7/1932, 1. jun, 1.

⁶² Z. Avramovski, *n. d.*, I, par. 74. izveštaja za 1925. godinu, 305–306; isto, par. 94 izveštaja za 1930. godinu, 663.

⁶³ Isto, 23–24, 27–29. Održavali su veze sa podržnicama u Splitu, Šapcu, Valjevu, Šibeniku i Novom Sadu, a osnovali jednu u Borovu. (Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja 22.5.1937, AJ 342–4); Pismo Irineja Đorđevića pukovniku Bridžu 14.2.1938, AJ 80–35–704; Pismo J. Jovanovića Irineju Đorđeviću, bez datuma 1938, AJ 80–35–170.

⁶⁴ A. Vidaković (1896–1940) završio je za vreme Prvog svetskog rata školu i studije u Engleskoj. Oženjen Engleskinjom. U Beogradu je bio dopisnik *Vremena*, *Politike*, i književnih časopisa. Bio je dopisnik *Politike* od 1933. iz Engleske i Amerike. Nije bio nikada državni činovnik, niti aktivni političar, ali po pogledima blizak je Zemljoradničkoj stranci. Osnivač Grupe za socijalnu i kulturnu akciju 1924. Bavio se književnošću, pisao romane („Marin Sorgo“), eseje i kritike, prevodilac sa engleskog i potpredsednik beogradskog Pen-kluba. (Dragoljub Jovanović, *Aleksandar Vidaković – socijalni radnik*, SKG knj. 59, br. 4, 16.2.1940, 284–286; Zivorad P. Jovanović, *Rad Aleksandra Vidakovića*, isto, 287–290; Vidakovitch Alexander, PRO, FO, R 142/142/92).

⁶⁵ Dragan Milićević je studirao ekonomske nauke i istoriju u Oksfordu na Merton koledžu posle Prvog svetskog rata i radio je na unapređenju trgovine između Britanije i Jugoslavije. Marta 1940. došao je u London

novnik britanskog konzulata u Beogradu i šef radio-službe jugoslovenske vlade u Londonu⁶⁶ i inž. Milosav Simonović sa suprugom, Engleskinjom, koji je završio studije u Engleskoj i tamo živeo 10 godina (sin Ivana Simonovića, inspektora Ministarstva šuma i ruda). Pored njih, važnije ličnosti u Klubu bili su: Krsta K. Balić, sportista i bivši đak u Škotskoj za vreme rata, koji je od 1932. bio sekretar Kluba, a pored toga i službenik Udruženja prijatelja; Ljubomir Prohaska, stručnjak za poljoprivredu i psihologiju, autor „Psihologije snova“, i Frojđov oponent, izabran za predsednika Kluba 1933.⁶⁷ S druge strane, uprava Udruženja prijatelja i Društva za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji, bila je sastavljena isključivo od Jugoslovena. Slično, kod Englesko-jugoslovenskog društva u Londonu članstvo je bilo otvoreno samo za Engleze, a ostali su mogli biti samo počasni članovi.⁶⁸ Vrste članstva u ovim organizacijama bile su raznovrsne. Kod Udruženja prijatelja postojali su redovni, vanredni, dobrotvori, utemeljivači, pomagači i počasni članovi. Organi Udruženja bili su Glavna Skupština, Upravni odbor,

---

u misiju stvaranja čvršćih ekonomskih i kulturnih veza. Pokrenuo je iste godine časopis *Britanija* (AJ 38–123–268).

⁶⁶ *Britanski kapital u Jugoslaviji. Njegova ekonomska, politička i obaveštajna uloga*, Institut za istorijska pitanja, Beograd 1951, 204.

⁶⁷ M. Milojević, *n. d.*, 23–24; *The New Club Secretary*, SSH, 2/1932, 14. mart, 2; *New Club President*, SSH, 2/1933, vol. II, 15. mart, 1, i *Belgrade Calling*, isto, 2; *Belgrade Calling*, SSH, 22/1934, vol. II, 16. januar, 2. Sekretar je bio u početku Petar Milivojević (AJ 66–454–718). Patron Kluba je bio knez Pavle, počasni predsednik M. Stojadinović, potpredsednici ambasadori Britanije i Amerike, predsednik B. Pepić – 1936. godine (Pismo Pepića Vinaveru od juna 1936, AJ 38–73–197). Organizacija božićne večeri gđa Simonović, gđica Darman i gđica Oukli, mr B. Vuković je inuktor bridža (Izveštaj o radu Kluba za decembar 1938, AJ 38–73–197). Predsednik Kluba za 1938 A. Vidaković. Izvršni odbor za 1939 – Pepić, Vidaković, M. Stojović (iz CPB), Ž. Bodi, D. Milićević, Luka Smodlaka i neki Englezi. U nadzornom odboru od naših ljudi je bio samo Đoka Čurčin. (*Bilten Kluba* za januar 1939, AJ 38–73–197). Škola jezika – direktor gđa Vidaković, sekretar gđa Lj. Popović, nastavnik škole jezika u Klubu M. Radosavljević. (*Bilten Kluba* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197). Sekretar M. P. Simonović i V. Bugarski potpisali su molbu Stošoviću za otvaranje zabavišta (AJ 66–2340–2214).

⁶⁸ Izveštaj Pavla Jevtića iz Londona CPB-u od 9. novembra 1938, AJ 38–35–82.

Nadzorni odbor i Sud časti. Vrste članstva kod Kluba bile su slične – dobrotvori, doživotni, redovni, pomažući, gosti i počasnici, kao i kod Društva za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji.⁶⁹

Patron svih ovih organizacija bio je knez Pavle, što ukazuje na njihovu usmerenost na zaštitu države. U tom pogledu, međutim, postoji razlika između Kluba i Društva s jedne i Udruženja prijatelja s druge strane. Knez Pavle je od početka bio patron Kluba i Društva, (štaviše, Milan Stojadinović je, kao predsednik Vlade, bio i počasni predsednik Kluba), što nije bio slučaj sa Udruženjem, koje je kneza Pavla proglasilo za pokrovitelja tek 1937. godine.⁷⁰ Uprava Društva bila je sastavljena isključivo od najviših državnih činovnika: predsednik je bio Jelenko Mihajlović, rektor Više pedagoške škole, sekretar Petar Mилоjević (ranije sekretar Kluba), članovi odbora dr Božidar Purić, poslanik u Parizu, dr Kosta Todorović, profesor univerziteta i Milorad Vanlić, profesor Više pedagoške škole, a počasni blagajnik Miloš Glišić, sekretar Narodne banke.⁷¹ Milorad Vanlić je bio tokom rata suplent i starešina jedne grupe srpskih đaka u Velsu i zamenik prosvetnog inspektora Subotića u Londonu 1920. godine.⁷² Samo Društvo je radilo na održavanju pre svega naučnih veza sa Britanijom. Uprava i članstvo Udruženja prijatelja bili su sastavljeni od političkih ličnosti, od kojih su neke krajem tridesetih godina bile angažovane u opozicionim strankama.⁷³

---

⁶⁹ Pravila Udruženja prijatelja, Beograd 1930, AJ 80–40–334; Pravila Kluba, AJ 66–2340–2214. Vrste članstva kod Društva: honorary, regular, associate, benefactor, advisory committee, correspondents (AJ 38–73–197).

⁷⁰ AJ 38–73–197, AJ 38–77–202, Izveštaj Upravnog odbora Udruženja od 22.5.1937, AJ 342.

⁷¹ AJ 38–77–202.

⁷² AJ 66–445–703.

⁷³ Ljudi u Udruženju prijatelja su: sekretar Udruženja prijatelja i upravnik Higijenskog zavoda u Skoplju Dušan Kostić (izveštaj dopisnika CPB iz Skoplja 27.1.1939, AJ 38–73–197), predsednik Irinej Đorđević, prvi potpredsednik J. Jovanović, počasni sekretar V. Popović, Meri Stansfield, Mejbel Grujić, dr Milan Gavrilović. Komitet za pletenje i štrikanje za britanske vojnike vodila je gđa Marinković (M. Milojević, *n. d.*, 27–29). Član je Branko Popović, profesor univerziteta i likovni umetnik (Pismo B. Mak-

Iako je formalno predsednik Udruženja prijatelja bio Irinej Đorđević, glavna ličnost je bio Jovan Jovanović, njegov prvi potpredsednik, s obzirom na to da je Irinej Đorđević živeo van Beograda. Jovanović je bio diplomata sa dugom karijerom i opozicioni političar od 1929. Bio je lider Zemljoradničke stranke. Kao bivši poslanik u Londonu u periodu 1916–1919, poznat po svom jugoslovenskom opredeljenju, u britanskim krugovima uživao je izuzetan ugled. U britanskom Ministarstvu spoljnih poslova imao je brži i lakši pristup od mnogih političara iz Kraljevine.⁷⁴ Posle Jovanovićeve smrti 1939. godine, za-

---

simovića, ministra prosvete od februara 1930, AJ 66–381–618). U upravnom odboru pre 1935. bio je i Stojan Gavrilović, a blagajnik je bio i dalje Gradimir Kozomarić (Izveštaj upravnog odbora za 1935, AJ 80–33–431). Radomir Đorđević, poslovni sekretar Udruženja (Molba M. Z. Dimitrijevića Vladeti Popoviću od 22.12.1937, AJ 342–4). Sekretar Udruženja Kobliška, umrli major Mihajlo Milojković i dr Slavko Grujić (Izveštaj upravnog odbora od 22.5. 1937, AJ 342). Dr Milan Đ. Milojević, kralj. poslanik u penziji, njegova žena i gđa Vikerhauzer iz Zemuna, supruga admirala Viktora Vikerhauzera, zapovednika jugoslovenske mornarice, penzionisanog 1932. godine (Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 288. izveštaja za 1932. godinu, 141). Na konferenciji anglofilskih društava Jugoslavije zastupnici Udruženja V. Popović, Živojin Simić, dr Petar Martinović, Božidar Filipović. (Izveštaj upravnog odbora Udruženja od 31.5.1939, AJ 342). Gđa Grujić Radović je držala školu u okviru Udruženja (pismo Irineja Pižonu od 17.12.1933, AJ 80–35–727). Sastav uprave 1936. godine bio je sledeći: predsednik dr Irinej Đorđević, episkop; potpredsednici Jovan Jovanović i Slavko Grujić, glavni sekretar dr Vladeta Popović, blagajnik Gradimir Kozomarić, članovi Upravnog odbora – general dr Čeda Đurđević, dr Ljudevit Prohaska, (načelnik Ministarstva poljoprivrede), Pavle Aleksic, dr Stojan Gavrilović, Živojin Simić, gđa Mabel Grujić, gđa Isidora Sekulić, Vladimir Savić, Vojislav Antonijević, Pavle Karović, (načelnik MIP-a), dr Dušan Stojanović; članovi Nadzornog odbora – Vladimir Dušmanić, Dragan Milićević, Dobrovoje Stošović, Mihajlo Milojković; članovi Suda časti – general Dušan Pešić, dr Slavko Sećerov, dr Miloš Popović, Kosta Luković, dr Alojz Gradnik, Vojislav Subotić. (hirurg i profesor univerziteta u Beogradu, otac Ivana Subotića, a sin Jovana, književnika i političara). (AJ 80–33–157).

⁷⁴ Siton Votson ga je često pozivao da dođe u London, pošto bi mu bila dragocena njegova pomoć (R.W. Seton-Watson – Jovanu Jovanoviću, *Korespondencija* II, dok. 152 i 155, 161, 165). Takođe, S. Watson je bio 1919. ogorčen zbog Jovanovićevog povlačenja sa mesta poslanika u Londonu (R.W. Seton Watson – Josipu Smodlaki, London 14.3.1919, *Koresponden-*

menio ga je Milan Đ. Milojević, poslanik u penziji.⁷⁵ Prilikom formiranja Udruženja prijatelja, Jovan Jovanović je napravio provizornu listu budućih članova, od političara, industrijalaca, profesora i ostalih uglednih ličnosti, sa kojom je upoznao Seton-Watsona. Među predloženim ličnostima nalazili su se: Bogdan i Pavle Popović, dr Đorđević, Miloš Trivunac, Slobodan Jovanović, Boža Marković, dr D. Arandelović sa Beogradskog univerziteta, dr Perić, predsednik Poslaničke komore, dr Vojislav Subotić, Božidar Vlajić, Milan Grol, Ljuba Davidović, Stjepan Radić, Svetozar Pribićević, Miša Trifunović i Momčilo Ninčić.⁷⁶ Književnik, novinar i anglista Aleksandar Vidaković bio je jedina ličnost koja je pripadala svim beogradskim anglofilskim organizacijama, bez obzira na političko opredeljenje.

Neki od članova ovih organizacija bili su najdirektnije povezani sa visokim državnim službama. Preko njih je država pratila i kontrolisala delatnost anglofila. Mihajlo Stojović i dr Dušan Stojanović bili su dopisnici Centralnog presbiroa (CPB). Stojović je bio član Kluba, i izveštavao je CPB o njegovim aktivnostima. U izveštajima je negativno prikazivao opozicionu delatnost Udruženja prijatelja.⁷⁷ Predložio je 1935. da se obe organizacije spoje, kako bi zajedno radile na istom cilju i „izbegli duple troškove“,⁷⁸ što je zapravo bio pokušaj države da ih kontroliše. Dr Dušan Stojanović, takođe iz Centralnog presbiroa, bio je član Udruženja prijatelja. Krajem tridesetih godina dopisnik CPB-a iz Londona bio je Pavle Jevtić, diplomirani

---

cija II, dok. 23, 31–32; R. W. Seton-Watson, Memorandum, London 24.3.1919, isto, dok. 26, 33–34).

⁷⁵ Milan Đ. Milojević – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 12.3.1940, *Korespondencija* II, dok. 294, 366.

⁷⁶ Jovan M. Jovanović – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 29.2.1928, *Korespondencija* II, dok. 156, 166.

⁷⁷ M. Stojović iz Publicistickog odseka CPB-a bio je i član izvršnog odbora u Klubu za 1939. godinu. (njegovi izveštaji u: AJ 38–73–197), a M. Stojović je takođe izvestio o poseti Bridža 2.11.1938. – hvali Klub i napada Udruženje kao opoziciono, (AJ 38–130–276). Iz CPB-a je i nepotpisani izveštaj o dočeku S. Watsona 3.10.1936. u Beogradu, gde je takođe kritikovano Udruženje kao opoziciono, zbog navodno nedostojanstvenog udvaranja gostu (moguće je da je autor M. Stojović), AJ 38–131–277.

⁷⁸ *Move to Unite*, SSH 22/1935, vol. III, 19. januar, 1.

teolog, koji je u Engleskoj 1926. doktorirao sanskrit i filozofiju, kao pitomac Fonda srpskog poslanika. On je takođe poznao beogradske anglofile iz vremena studija.⁷⁹ Stojan Gavrilović, član Upravnog odbora Udruženja prijatelja, bio je šef odseka u Ministarstvu inostranih poslova (jedan od glavnih informanata britanskog ambasadora Kempbela o političkoj sceni Jugoslavije pred Drugi svetski rat). Kao očigledno važna ličnost u Udruženju (sa političkim značajem) bio je 1935. zadužen za veze sa klubovima u Novom Sadu i Sarajevu, i sa zagrebačkim „English Speaking Society“. Takođe je uredio prvi broj časopisa *The Anglophile*, zajedničkog glasila Kluba i Udruženja prijatelja.⁸⁰ Gradimir Kozomarić, blagajnik Udruženja prijatelja i engleski obaveštajac, radio je i za državnu novinsku agenciju „Avala“. U izveštaju o poseti pukovnika Bridža Beogradu, denuncirao je Udruženje za opozicioni rad, posebno Vladetu Popovića. Gradimir Kozomarić je, diplomirao ekonomske i pravne nauke u Oksfordu 1920, a 1923. osnovao je prvi ekonomski nedeljnik u Beogradu, *Privredni pregled*. Bio je dopisnik *Timesa* i *Evening Standarda* iz Beograda od 1932, a od 1940. šef engleske agencije *Britanova*.⁸¹

Beogradski anglofili su održavali stalne veze sa odgovarajućim institucijama u Britaniji. Svi su bili povezani sa Britanskim savetom, kao centrom britanske propagande za inostranstvo. Posete njihovih izaslanika beogradskim centrima bile su najčešće od 1937. do 1939. godine, kada je britanska propaganda pojačala rad na našim prostorima. Prvi je u ime Saveeta posetio Beograda Kenet Džonston (Kenneth Johnston) iz Forin ofisa, u septembru 1935. To je bilo duže putovanje po Jugoslaviji radi upoznavanja sa radom anglofilskih društava. Njegov zadatak je bio da Savetu podnese predloge za organizaciju britanske propagande i efikasniju saradnju sa društvima. Tada je usta-

---

⁷⁹ Izveštaji P. Jevtića iz novembra 1938. o Englesko-jugoslovenskom društvu u Londonu, AJ 38–35–82. (Statistika stipendista Fonda poslanika u aneksu, tabela 17).

⁸⁰ Izveštaj upravnog odbora za 1935, AJ 80–33–431. Vidi: Ž. Avramovski, *n. d.*, II i III.

⁸¹ Kozomaritch Gradimir, PRO, FO, R 142/142/92; Izveštaj od 3.11.1938, AJ 37–31–230; Personalni dosije G. Kozomarića, AJ 38–123–268.

novljeno da su lokalna društva anglofila u Jugoslaviji veoma aktivna.⁸² U sklopu pojačanih propagandnih aktivnosti V. Britanije 1937. godine, grof Stenbok, engleski konzul u Beogradu, imenovan je u ime Britanskog saveta za inspektora anglofilskih društava u Jugoslaviji i stavljeno mu je 300 funti na raspolaganje u te svrhe.⁸³ On je već sledeće, 1938. godine, u ovom svojstvu posetio klubove anglofila u Jugoslaviji i podneo o tome izveštaj Britanskom savetu. U novembru iste godine Beograd i druge veće gradove u zemlji posetio je generalni sekretar Saveta, pukovnik Čarls Bridž. Tom prilikom je upoznao glavne saradnike u zemlji i sa britanskim poslanikom Kempbeldom razmotrio ideju Saveta za osnivanje jednog proširenog društva, ili britanskog instituta u Beogradu. O tome je vodio razgovore i sa knezom Pavlom, ministrom prosvete, direktorom Presbiroa i rektorom Univerziteta.⁸⁴ Sredstva Britanskog saveta su od 1937. godine, stalno povećavana.⁸⁵ Sledile su, u toku 1939, ponovne posete engleskog konzula u Beogradu, Stenboka, zatim sekretara izvršnog odbora Britanskog saveta, K. R. Džonstona, kao i poseta predsednika, lorda Lojda od Dolobrana (Loyd of Dolobran).⁸⁶

S druge strane, Udruženje prijatelja je imalo mnogo bliže veze sa Englesko-jugoslovenskim društvom u Londonu, nego

---

⁸² Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 51. izveštaja za 1935. godinu, 325; isto, par. 85. izveštaja za 1936. godinu, 435.

⁸³ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 102. izveštaja za 1937. godinu, 548.

⁸⁴ *Isto*, par. 119. i 122. izveštaja za 1938. godinu, 656–657; *Bilten Kluba* za jan. 1939, AJ 38–73–197, Izveštaj G. Kozomarića Vladi od 3.11.1938, AJ 37–31–230.

⁸⁵ *Isto*, II, par. 102. izveštaja za 1937. godinu, 548; isto, par. 118. izveštaja za 1938. godinu, 656.

⁸⁶ Stenbok, engleski konzul u Beogradu, ruski Jevrejin, bio je određen od Britanskog saveta 1939. da nadgleda rad anglofila – prisustvovao je skupštini Kluba početkom 1939. (Izveštaj M. Stojovića CPB-u od januara 1939, AJ 38–73–197). K. R. Džonston, sekretar izvršnog odbora Saveta bio u Skoplju, Nišu, Bugarskoj, Rumuniji i Beogradu. (izveštaj Aritona Mihajlovića, dopisnika CPB-a iz Skoplja, od 27.1.1939, AJ 38–73–197). U novembru 1939, poseta lorda Lojda od Dolobrana, predsednika Britanskog saveta (*Bilten Kluba* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197).

sa Britanskim savetom.⁸⁷ Ovo predstavlja nastavak veza iz Prvog svetskog rata između S. Votsona, H. V. Stida, A. Evansa i ostalih iz bivšeg „Serbian Society of Great Britain“ s jedne i projugoslovenskih intelektualaca i političara u Srbiji s druge strane (Bogdan i Pavle Popović, Jovan Cvijić, Jovan Jovanović, Stojan Protić, Boža Marković, Ljuba Stojanović i drugi). Londonsko i beogradsko udruženje stvarani su, zapravo, paralelno, kao dva odbora iste organizacije. Dok je Siton-Votson bio stožer londonskog društva, Jovan Jovanović je bio glavni pokretač i organizator, a kasnije najuticajnija ličnost u Udruženju prijatelja (iako ne i formalno njegov predsednik) bio je Jovan Jovanović. On je još 1918, zajedno sa Trumbićem, bio u Izvršnom odboru Komiteta za srpske ratne ciljeve u Londonu, koji je radio na pridobijanju britanskog javnog mnjenja za projekat ujedinjenja Jugoslovena i rasparčavanja Austro-Ugarske.⁸⁸ Njih dvojica su zajedno radili na organizovanju ovih društava. Jovanović je u sporazumu sa Siton-Votsonom sastavljao listu budućih članova beogradskog Udruženja, a među njima je bilo dogovoreno da osnivanje Udruženja prijatelja usledi odmah po osnivanju Englesko-jugoslovenskog društva u Londonu.⁸⁹ Njihov osnovni motiv je bila politička situacija u Kraljevini SHS i njeni odnosi sa susednim zemljama dvadesetih godina 20. veka. Sa britanske strane, tj. grupe oko Siton-Votsona i Srpskog društva V. Britanije, jugoslovenska unutrašnja politika je usmeravana u pravcu federalizacije i srpsko-hrvatskog sporazuma, a jugoslovenska spoljna politika u pravcu striktnog pridržavanja međunarodnih ugovora, kako britanski interesi na Mediteranu ne bi bili ugroženi. Jugoslovenska stra-

---

⁸⁷ U Izveštaju upravnog odbora Udruženja prijatelja iz 1937, kaže se da su tokom 1939. veze Udruženja i Saveta bile tanke, mada su se ipak postojale – Savet im je slao predavače (Izveštaj Upravnog odbora od 31.5.1939, AJ 342).

⁸⁸ U. O. Fejić, *n. r.*, 199.

⁸⁹ Jovan M. Jovanović – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 22.1.1928, *Korespondencija II*, dok. 153, 162–163; R. W. Seton-Watson – Jovanu M. Jovanoviću, London, 29.2.1928, isto, dok. 155, 165; Jovan M. Jovanović – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 29.2.1928, isto, dok. 156, 166; Jovan M. Jovanović – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 18.3.1928, isto, dok. 157, 166–167.

na, tj. ljudi koji su imali tesne veze sa Britancima, a politički su pripadali uglavnom opoziciji, nastojala je da utiče na javno mnjenje koje je već počelo da stiče utisak da Britanija, zastupajući interese susednih revizionističkih država, ne štiti naše interese.⁹⁰ Međutim, ovde je reč o nezvaničnim, mada uticajnim krugovima. Zvanična politika V. Britanije komunicirala je sa zvaničnim predstavnicima jugoslovenske države i nije bila sklona tome da otvoreno podržava opoziciju. Tako je H. V. Kennard (H. W. Kennard), tadašnji britanski poslanik u Beogradu, bio protiv osnivanja Udruženja.⁹¹ U Udruženju prijatelja su bili politički istomišljenici Siton-Wotsona u smislu održavanja prijateljskih veza sa drugim slovenskim zemljama i stabilnosti Male Antante i Balkanskog sporazuma. Cilj Englesko-jugoslovenskog društva u Londonu bio je „održavanje veza sa anglofilskim udruženjima u Jugoslaviji i drugim slovenskim zemljama“,⁹² dok je sa svoje strane Udruženje prijatelja „tražilo saradnju Slovena i Anglosaksonaca“ i osnovalo Slovensko udruženje u Beogradu od predstavnika svih slovenskih naroda.⁹³ Već je u Pravilniku Udruženja prijatelja, prilikom njegovog osnivanja, naglašeno da će saradivati sa ovom organizacijom, a te posebne veze ističu se i kasnije, u svim izveštajima o radu Udruženja.⁹⁴ Vesti o konkretnoj saradnji ove dve organizacije odnose se na posetu Vladete i Meri Stensfild Popović Englesko-jugoslovenskom društvu u Londonu 1938, na razmenu poklona (biste Jovana Jovanovića i H. V. Stida) 1938, i na posetu sekretara londonskog društva, Ajrin Džonston, predsedniku Udruženja prijatelja, Iri-

---

⁹⁰ Jovan M. Jovanović – R. W. Siton-Watsonu, Beograd, 22.1.1928, *Korespondencija II*, dok. 148, 156.

⁹¹ Jovan M. Jovanović – R. W. Siton-Watsonu, Beograd, 2.4.1928, *Korespondencija II*, dok. 158, 167.

⁹² Izveštaj Pavla Jevtića CPB-u od novembra 1938, AJ 38–35–82.

⁹³ M. Milojević, *Anglo-Yugoslav Cultural Relations*, 27–29.

⁹⁴ U Pravilima Udruženja prijatelja, koja su potvrđena marta 1930, kaže se, između ostalog, da udruženje treba da saraduje posebno sa Englesko-jugoslovenskim društvom u V. Britaniji i Američko-jugoslovenskim društvom u Njujorku (AJ 80–40–334). Izveštaji upravnog odbora od 22.5.1937, i od 31.5.1939, AJ 342.

neju Đorđeviću, u Šibeniku.⁹⁵ Kada je 1930. Englesko-jugoslovensko društvo u Londonu organizovalo jugoslovensku izložbu, u našoj delegaciji predstavnik Beograda (pored Meštrovića iz Zagreba i I. Cankara iz Ljubljane) bio je Branko Popović, slikar, profesor univerziteta i član Udruženja prijatelja.⁹⁶ Takođe, nastavak veza iz rata predstavlja i njihova veza sa Britanskom legijom (British Legion). Udruženje je 14. maja 1936. organizovalo doček bivših britanskih ratnika u Dojranu, i doček članova Britanske legije. Održavali su u toku 1939. veze sa Britanskom legijom u Londonu i inicirali da se daju nekim Englezima Albanske spomenice i po njima nazovu ulice u Beogradu.⁹⁷

Na kraju, treba pomenuti i veze sa inostranstvom Društva za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji. Ovo društvo, budući čisto naučnog karaktera, održavalo je kontakte putem slanja svog časopisa, *The Anglo-Yugoslav Review* (1936–39), određenim ličnostima i institucijama u V. Britaniji, SAD, ali i u drugim zemljama. Časopis je bio namenjen naučnicima, javnim radnicima, privrednicima i institucijama kao što su klubovi, društva, komore, univerziteti, uredništva časopisa, ženske organizacije, turistička društva.⁹⁸ Dakle, nije bilo veza sa Britanskim savetom, niti bilo kakvom političkom ili propagandnom organizacijom.

Anglofilska udruženja su finansirana putem članarine i subvencija od strane države i Britanskog saveta.⁹⁹ Prema ovome se jasno može zaključiti kakvu su vrstu propagandne funkcije ove organizacije obavljale. Članarina za Klub je bila mnogo

---

⁹⁵ Izveštaj Pavla Jevtića iz Londona CPB-u od novembra 1938, AJ 38–35–82. Izveštaj upravnog odbora Udruženja prijatelja od 31.5.1939, AJ 342. Pisma Irineja Đorđevića J. Jovanoviću od 26.5. i 2.8.1938, AJ 80–35–694, 695, 728, 729, 696, 697.

⁹⁶ Odobrenje Ministarstva prosvete od februara 1930, AJ 66–381–618.

⁹⁷ Izveštaj upravnog odbora Udruženja prijatelja od 22.5.1937, AJ 342; Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja od maja 1939, AJ 342.

⁹⁸ AJ 38–92–221.

⁹⁹ Prema nemačkom izvoru, Anglo-američko-jugoslovenski klub je dobrim delom finansirala engleska firma Armstrong, koja je imala stalno predstavništvo u Jugoslaviji. Ona je, prema istom izvoru, snabdevala čitaonicu Kluba privredno-propagandnim časopisima (vest iz nemačkog poslanstva u Beogradu, 19. 11.1926, PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65796).

veća nego ona za Udruženje prijatelja (članovi Udruženja koji su želeli da se učlane i u Klub, morali su doplatiti razliku u članarini).¹⁰⁰ To ukazuje na postojanje drugog izvora finansiranja u Udruženju, pored onih koje je imao Klub. Još je 1933. *South Slav Herald* konstatovao da Udruženje, mada manje po broju članova, ima više novca.¹⁰¹ Nema podataka o visini članarine u Društvu za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji, ali je zanimljivo da je visina iznosa za članove dobrotvore bila ista kod sve tri organizacije – najmanje 10.000 dinara.¹⁰² Obe organizacije, kao i Društvo za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji, primale su subvencije od jugoslovenske vlade. Tako je Petar Živković još u avgustu 1931. dozvolio da se Klubu dodeli 4.000 dinara za održavanje veza sa inostranstvom.¹⁰³ Ministarstvo inostranih poslova je svakog meseca davalo pomoć - postoji podatak da je ona za Udruženje prijatelja iznosila 7.000 dinara (bila je ukinuta novembra 1938, pred parlamentarne izbore, zbog opozicionog delovanja vodećih ljudi Udruženja prijatelja).¹⁰⁴ U izvorima ima tragova o materijalnoj pomoći Udruženju prijatelja od strane Britanskog saveta, mada je vrlo moguće da je ova pomoć bila i veća. Od novembra 1936. Savet je davao pomoć od 10 funti za Udruženje i

---

¹⁰⁰ Pravila Kluba, bez datuma: članarina je za dobrotvore najmanje 10.000 din, za doživotne članove najmanje 5.000 din, za redovne članove 105 din. tromesečno plus pristupna taksa od 150 din. za pomažuće članove 250 din. godišnje plus pristupna taksa od 150 din, gosti iz inostranstva 30 din. nedeljno. (AJ 66–2340–2214). Pravila Udruženja prijatelja Velike Britanije i Amerike, Beograd 1930: član 8: godišnja članarina za fizička lica 240 din. za pravna od 500 do 1.500, pristupna taksa za fizička lica 20 din, a za pravna 50, dobrotvori 10.000, utemeljivači 5.000, članovi pomagači i vanredni 120 din. godišnje.

¹⁰¹ *Belgrade Calling*, SSH 6/1933, vol. II, 17. maj, 2.

¹⁰² Za Klub i Udruženje prijatelja uporedi napomenu 49; za Društvo za širenje anglo-saksonske kulture vidi: Excerpts from the Articles of Constitution, AJ 38–73–197.

¹⁰³ Odluka P. Živkovića od 1. avgusta 1931, na molbu minia prosvete B. Maksimovića, AJ 66–454–718.

¹⁰⁴ Izveštaj G. Kozomarića Vladi 3.11.1938. AJ 37–31–230; Izveštaj M. Stojovića o poseti Bridža 2. novembra 1938, AJ 38–130–276; Beleška Jovana Jovanović bez datuma, AJ 80–33–157.

Klub, koji su tada delili iste prostorije, u Pozorišnoj ulici 11.¹⁰⁵ U izveštaju britanskog poslanika tvrdi se da je Udruženje tokom 1937. godine povećalo broj članova i popravilo finansijski položaj. Međutim, pošto su se Klub i Udruženje prijatelja razišli 1938. godine subvencija nije bila podeljena, već je uplaćivana Klubu, i to u povećanom iznosu. Ministarstvo inostranih poslova je uskratilo podršku Udruženju zbog njegovog opozicionog delovanja, pa su morali da se presele u skromnije prostorije.¹⁰⁶ Ali, ovo je kratko trajalo. Ubrzo, već krajem 1938, ili početkom 1939. Britanski savet je počeo da finansira Udruženje,¹⁰⁷ što je najverovatnije u tesnoj vezi sa potrebom britanske propagande da, osim uticaja na kneza Pavla, stvori i druge kanale kojima će obezbediti odgovarajuće držanje Jugoslavije u odnosu na sile Osovine. Državne subvencije koje su dolazile Klubu i Udruženju prijatelja bile su znatno manje od onih koje je dobijalo Društvo za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji, kao organizacija sastavljena gotovo potpuno od visokih državnih činovnika. Ovo Društvo je tražilo ogromne svote od države za svoju skoro jedinu delatnost – izdavanje časopisa *The Anglo-Yugoslav Review*.¹⁰⁸ Oni nisu primali subvencije od Engleza, a od države su dobili veliki iznos – samo

---

¹⁰⁵ Izveštaj upravnog odbora Udruženja od 22.5.1937, AJ 342; Ž. Avramovski, *n. d.*, I, 663.

¹⁰⁶ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 103. izveštaja za 1937. godinu, 549; isto, par. 119. izveštaja za 1938. godinu, 656.

¹⁰⁷ U izveštaju G. Kozomarića, koji je bio član Udruženja, upućenom Vladi 3.11.1938. kaže se da su Englezi odlučili da daju pomoć od 10 funti upravo Udruženju, koje je opoziciono, i da mu povere svoju propagandu. (AJ 37–31–230). U izveštaju M. Stojovića, člana Kluba, CPB-u od 3.10.1936. prilikom dočeka S. Votsona, kaže se da Udruženje dobija subvenciju od vlade (AJ 38–131–277).

¹⁰⁸ Društvo je septembra 1939. pisalo ministru prosvete Lazaru Markoviću i tražilo donacije za časopis, u vidu pretplate ili gotovog novca – od CPB-a u pretplati 54.000 ili u gotovom mesečno po 4.500; od MIP-a u pretplati 96.000 ili u gotovom mesečno po 8.000; od Ministarstva pravde u pretplati 12.000 ili u gotovom mesečno po 1.000 din; od Ministarstva prosvete u pretplati 18.000 ili u gotovom mesečno po 1.500; od MTI u pretplati 24.000 ili u gotovom mesečno po 2.000 din; od Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja u pretplati 24.000 ili u gotovom mesečno po 2.000 din. (AJ 38–77–202).

1936. primili su od Centralnog presbira 20.000 dinara, a od Ministarstva inostranih poslova 10.000 dinara.¹⁰⁹

O broju članova anglofilskih društava postoje sporadični podaci. Najbrojnije je bilo članstvo Kluba – godine 1925. bilo je 300, a 1933. oko 400 članova.¹¹⁰ Izgleda da je ovaj broj posle opadao, pošto je nagli skok broja članova zabeležen 1938. kada je ukupno bilo 420 članova, tj. 126 više nego prethodne godine.¹¹¹ U toku 1939. broj je dalje narastao na 550 članova – od toga 18 doživotnih, 26 Amerikanaca, 48 Engleza i 458 Jugoslovena.¹¹² U Udruženju prijatelja bilo je znatno manje članova – ono je bilo ekskluzivnije po svom političkom opredeljenju. U toku 1937. bilo je 126 članova, 1938 – 160, da bi 1939. taj broj iznenada opao na 140. Verovatno je zbog pojačane britanske propagande i obaveštajnog rada kojim su se neki članovi Udruženja bavili, došlo do sužavanja kruga i zatvorenosti u radu.¹¹³ Broj članova Društva za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji nije poznat, ali je verovatno bio znatno manji, s obzirom na orijentaciju ovog društva prema naučnoj saradnji.

Biblioteka Kluba je bila znatno bogatija od biblioteke Udruženja prijatelja. Broj knjiga u Klubu kretao se, prema dostupnim podacima, od 2880 u 1938. godini, do oko 6000 u 1939. kada je dodato još 3000 i uveden autorski katalog. U te dve godine cirkulisalo je oko 5.000 knjiga, da bi taj broj 1940. bio smanjen na 1040. Ne postoje spiskovi naslova na osnovu kojih bi se moglo zaključiti nešto o tipu literature zastupljene u ovoj biblioteci. Iz Engleske su upućivani pokloni za sve biblioteke britanskih društava u zemlji.¹¹⁴ Tako su 1940. stigle preko raznih do-

¹⁰⁹ Beležke CPB-a od 2.7.1936. i 1.10.1936, AJ 38–92–221.

¹¹⁰ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par 74 izveštaja za 1925, 305; *Belgrade Calling*, SSH 6/1933, vol. II, 17. maj, 2.

¹¹¹ Prema *Biltenu* Kluba za januar 1939. zabeležen je rekord. Bilo je ukupno 24 Amerikanca, 48 Engleza i 338 Jugoslovena (AJ 38–73–197). U izveštaju CPB-a Ivanu Subotiću, jugoslovenskom poslaniku u Londonu od 10.6.1939, kaže se da Klub ima preko 400 članova (AJ 38–35–82).

¹¹² *Bilten* Kluba za januar i februar 1940, AJ 38–73–197.

¹¹³ Izveštaj upravnog odbora Udruženja od 22.5.1937, Izveštaj od maja 1938, Izveštaj od 31.5.1939, AJ 342.

¹¹⁴ Vesti o ovim pokonima odnose se na 1931. i 1936. godinu (Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 115. izveštaja za 1931. godinu, 30; isto, par. 85. izveštaja za 1936. godinu, 435).

nacija nove knjige iz oblasti filozofije, nauke i književnosti. Što se tiče novina i časopisa, podaci za 1938. godinu pokazuju da je tada Klub primao 33 novine i časopisa preko pretplate i donacija.¹¹⁵ Udruženje je 1933. dobilo novu čitaonicu i biblioteku, a u toku te i sledeće godine nabavilo je 256 knjiga. Tada je pokrenulo i redovnu mesečnu seriju publikacija.¹¹⁶ Kasnije je delilo čitaonicu sa Klubom, ali je imalo svoju biblioteku, znatno manju od Kluba. Broj knjiga u njihovom fondu kretao se od 732 u 1937, preko 939 u 1938, do 1000 u 1939, do kada vesti o ovome postoje. Knjige su bile uglavnom britanske, za razliku od Kluba, koji je imao i američke.¹¹⁷ Društvo za širenje anglo-saksonske kulture takođe je nameravalo da osnuje čitaonicu i biblioteku (tražili su donacije u ovu svrhu), ali nije poznato da li su biblioteku zaista i osnovali. Pod patronatom kneza Pavla organizovali su izložbu engleskih i američkih časopisa i dnevnika na jesen 1936. Bilo je predviđeno da u junu 1936. prime 2.000–3.000 raznih časopisa i novina, koje bi poslužile za turističku propagandu. U izvorima nema jasne potvrde da se to i dogodilo, ali je to veoma verovatno, pošto je upravo te, 1936. godine, Britanski savet poslao veliki broj knjiga, ploča, novina i časopisa svim univerzitetima i anglofilskim društvima u zemlji, pa čak i jednu pokretnu biblioteku. Slanje poklona ovim bibliotekama, kao i obrazovnim ustanovama u zemlji od strane Britanskog saveta nastavljeno je i narednih godina.¹¹⁸

---

¹¹⁵ Izveštaj o radu Kluba za decembar 1938, AJ 38–73–197. *Bilten* Kluba za januar i februar 1940, AJ 38–73–197. Podatak da je Klub raspola-gao fondom od 34.000 naslova i 46 engleskih i američkih časopisa i novina izgleda preteran i kad se upoređi sa godišnjim izveštajima o radu Kluba, ne može se uzeti u obzir. (M. Milojević, *n. d.*, 23–24).

¹¹⁶ Poznato je samo da su izašle dve knjige: *What England has done for Serbia*, od J. Jovanovića, i *Woodrow Wilson*, od V. Savića. (*Moves for Unity – Between Yugoslav Anglo-U. S. Bodies*, SSH 11/1934, vol. III, 1. avgust, 5). Članarina za biblioteku u Udruženju bila je 20 dinara, a mesečna pretplata 5 dinara. (*Society's Move*, SSH 19/1934, vol. III, 1, decembar 2).

¹¹⁷ Izveštaj upravnog odbora Udruženja od 22.5.1937, AJ 342; Izveštaj od maja 1938, AJ 342; Izveštaj od 31.5.1939, AJ 342.

¹¹⁸ AJ 38–73–197; AJ 38–92–221; Avramovski, *n. d.*, II, par. 85. izveštaja za 1936. godinu, 435; isto, par. 103. izveštaja za 1937. godinu, 549; isto, par. 118. izveštaja za 1938. godinu, 656.

Klub i Udruženje prijatelja su organizovali razne društvene aktivnosti – pored predavanja i gostovanja umetnika, priređivali su i društvene zabave i svečanosti. Novine ovog tipa uvedene su u Klubu 1932. godine. Organizovane su partije bridža, šaha, literarne sekcije, debatni klubovi, društvene večeri i igranke, ekskurzije i zabave na otvorenom (garden-parties), a pored toga i sportske aktivnosti – ping-pong, tenis i atletska sekcija. U sezoni su tenis mečevi organizovani na Kalemegdanu.¹¹⁹ Čajanka je bila uobičajeni način da se dočeka i pozdravi gost iz inostranstva, ili neka druga ugledna ličnost. Do 1938. godine redovni godišnji bal u organizaciji Kluba postao je važan društveni događaj za Beograd. Klub je bio izuzetno aktivan u priređivanju prijema i balova – pored Božićne večeri, tokom 1938. bilo je dva prijema i sedam balova, dok je tokom 1939. bilo 18 prijema i deset balova. Udruženje prijatelja je 15. maja 1936. u Oficirskom domu priredilo bal povodom krunisanja Džordža VI i kraljice Elizabete.¹²⁰ Radi širenja engleske kulture, Udruženje prijatelja je, zajedno sa Hrišćanskom zajednicom mladih ljudi, organizovalo 3. decembra 1933. englesko veče na Kolarcu, uz Sekspirov resital u izvođenju Dobrice Milutinovića i nastup Prvog beogradskog pevačkog društva.¹²¹ Svake godine početkom novembra priređivalo je, u saradnji sa Klubom i Udruženjem bivših đaka u Velikoj Britaniji, proslavu anglo-američkog dana, 1. novembra, počev od 1935. godine.¹²² Tada je ministar prosvete, Dobrivoje Stošović, bivši engleski đak, naredio da se svim učenicima učiteljskih i viših razreda srednjih škola održi predavanje o Anglosaksoncima, a Udruženju prijatelja je odobrio da stavi školama svoje publikacije na raspolaganje.¹²³ Od

---

¹¹⁹ *An English Kindergarten*, SSH 5/1932, 1. maj, 2. Tenis klub je vodio Milovan Antunović-Kobliška (*Belgrade Club Tennis*, SSH, 5/1932, 1. maj, 5).

¹²⁰ Izveštaj za decembar 1938, AJ 38–73–197; *Bilten* Kluba za januar 1939, AJ 38–73–197; *Bilten* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197; Izveštaj upravnog odbora Udruženja prijatelja od 22.5.1937, AJ 342.

¹²¹ *An English Evening*, SSH, 19/1933, vol. II, 1. decembar, 5.

¹²² Izveštaj upravnog odbora Udruženja prijatelja od 22.5.1937, Izveštaj od maja 1938, Izveštaj od maja 1939, AJ 342.

¹²³ AJ 66–454–718.

1936. proslava anglo-američkog dana je prenošena na kratkotalasnoj radio-stanici.¹²⁴

Osnivanje i delovanje Udruženja prijatelja imalo je političku pozadinu, na šta ukazuju iskazi njegovih članova, kao i personalni sastav. Udruženja prijatelja, kao poseban deo Kluba, osnovano je po želji šestojanuarske vlade.¹²⁵ Takođe, prvi potpredsednik i stvarni vođa bio je kasniji šef Zemljoradničke stranke, bivši poslanik Kraljevine Srbije u Londonu, Jovan Jovanović, a i drugi istaknuti članovi ove stranke bili su u Udruženju. Nije bez značaja činjenica da ga je za ovu funkciju predložio Milan Ćurčin, ličnost iz kruga jugoslovenskih intelektualaca oko Siton-Votsona, koji je tokom Prvog svetskog rata tesno saradivao sa Jovanovićem.¹²⁶ Političku pozadinu otkriva i činjenica da je Udruženje prijatelja u početku bilo na izvestan način nadređeno Klubu – Klub je automatski ušao u sastav Udruženja sa svojim članstvom i stavio mu svoja sredstva na raspolaganje.¹²⁷ Ali, u drugoj polovini tridesetih godina, Udruženje prijatelja je postalo centar opozicionog delovanja, kojeg su Englezi, verovatno zbog nepoverenja prema Stojadinoviću, pomagali, što nije promaklo vladinim obaveštajnim kanalima. Doček Siton-Votsona u Udruženju prijatelja 1936. pokazao je da se ova organizacija pretvorila u ekskluzivni krug istomišljenika – bili su pozvani samo ljudi po ličnom izboru J. Jovanovića, zbog čega je dopisnik Centralnog presbira Mihajlo Stojović, član Kluba, predložio vladi da promeni upravu Udruženja.¹²⁸ Proterivanje

¹²⁴ Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja od 22.5.1937, AJ 342.

¹²⁵ U pismu Jovanu Jovanoviću krajem 1939, Irinej Đorđević je naveo da mu je Vladeta Popović pisao kako je vlada posle 6.1.1929. želela da se osnuje Udruženje, a to su isto hteli i Englezi i Amerikanci. (AJ 80–35–724,725). M. Milojević takođe kaže da je Udruženje „...formirano da pokrije celu zemlju, da održava veze sa svim anglofilskim društvima i *da se deluje politički*“, (kurziv R. G.) (M. Milojević, *n. d.*, 27–29).

¹²⁶ M. Milojević, *n. d.*, 27–29. Jovanović je izabran za člana Upravnog odbora na predlog M. Ćurčina, na sednici 29.11.1929 (AJ 80–33–42).

¹²⁷ *Pravila Udruženja prijatelja Velike Britanije i Amerike*, Beograd 1930, AJ 80–40–334.

¹²⁸ Izveštač je pisao da Udruženje dobija subvenciju od vlade i da je politička institucija. Kobliska, tehnički sekretar Udruženja, rekao je izveš-

britanskog novinara Harisona iz zemlje 1937. godine, zbog njegovog pisanja o konkordatskoj krizi, bilo je u vezi sa činjenicom da je većina britanskih novinara u Beogradu crpila informacije upravo iz anglofilskih krugova, koji su uglavnom bili opoziciono opredeljeni. Jugoslovenska vlada je često bila nezadovoljna pisanjem britanske štampe, koja nije, kao u totalitarnim državama, bila kontrolisana.¹²⁹

U oktobru 1938. došlo je do razlaza Kluba i Udruženja. Udruženje je pojačalo opoziciono delovanje, tj. otpor vladinoj politici približavanja Nemačkoj, naročito posle čehoslovačke krize, što je dovelo do ovog razlaza i ukidanja subvencije od Ministarstva inostranih poslova, 1. septembra 1938.¹³⁰ Jovan Jovanović je protestovao zbog ovoga i tvrdio da im je „neko iz Vlade nudio pomoć, ako bi pred Englezima branili Stojadinovićevu politiku“, ali Upravni odbor je rešio da se „ne mešaju u politiku“, što svakako treba razumeti kao odbijanje da pristanu uz vladinu politiku, budući da su mnogi članovi Udruženja prijatelja, kao i sam Jovanović, bili angažovani političari.¹³¹ Izgleda, međutim, da je i ranije postojalo izvesno rivalstvo između Kluba i Udruženja, koje je najverovatnije značilo nadmetanje oko subvencije. Još 1933. Irinej Đorđević je pisao J. Jovanoviću da uz redovne izveštaje treba slati propratno pismo u Ministarstvo inostranih poslova, pošto „oko njega obleću ljudi koji hoće da dokažu kako mi ništa ne radimo“.¹³²

---

taču da su ličnosti pozvane na prijem po ličnom izboru J. Jovanovića, a to su bili: Bogdan i Pavle Popović, S. Stanojević, J. Erdeljanović, Milan Grol, J. Jovanović, Milan Gavrilović, Miša Trifunović, Milan Čurčin, prof. Vujević, Dragan Milićević, Mihajlo Živančević, a članovi uprave su pozvali i Slavka Grujića i novinara Harisona. Servilni govori M. Milojevića i Živojina Simića. Dopisnik misli da Udruženje treba da dobije drugu upravu. (Izveštaj M. Stojovića CPB-u od 5.10.1936, AJ 38–131–277).

¹²⁹ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 102. izveštaja za 1937. godinu, 548.

¹³⁰ „U vreme čehoslovačke krize *mislili su da je vreme da se deluje politički*“ (kurziv R. G) (M. Milojević, *n. d.*, 27–29). Klub i Udruženje su se razisli u oktobru 1938, a MIP je ukinuo pomoć Udruženju, „jer se bave politikom, a članovi su opozicionari.“ (Izveštaj M. Stojovića o poseti Bridža, 2.11.1938, AJ 38–130–276).

¹³¹ AJ 80–33–157.

¹³² Pismo Irineja Đorđevića J. Jovanoviću od 17.7.1933, AJ 80–35–690.

Krajem 1938. godine došlo je do konačnog zaokreta u odnosima na relaciji Udruženje prijatelja – vlada – engleska propaganda. Vlada se, usled razvoja situaciji u Evropi (Anšlus i čehoslovačka kriza) još više okrenula prema Nemačkoj, Britanija je iz istih razloga pojačala propagandu u Jugoslaviji, što je rezultiralo potpunim svrstavanjem Udruženja prijatelja u redove britanske propagande, i otklonom prema vladi. Ovo potvrđuju i događaji oko posete pukovnika Bridža, izaslanika Britanskog saveta, ukidanja vladine subvencije Udruženju i, posle kraćeg prekida, dobijanje nove engleske subvencije. Izvor vlade ukazuje na to da su se Englezi opredelili da svoju propagandu povere Udruženju, da upravo njima daju subvenciju, te da „bezobzirno pomažu rad opozicije“, što se odnosi i na ambasadora R. Krempebela.¹³³ S druge strane, izvori Udruženja pokazuju da britanska politika u ovom pogledu nije bila jednosmerna i da se trudila da za svoje ciljeve koristi kako vladu, tako i opozicione grupe (izbegavajući pri tome rizik da vlada zabrani delovanje organizacija koje rade za britansku propagandu). Po mišljenju J. Jovanovića, trebalo je da Englezi posle razlaza Kluba i Udruženja podele novac koji su im do tada slali, a pošto to nisu učinili, smatrao je da oni favorizuju Klub u kojem ima i Engleza, dok su u Udruženju samo Jugosloveni.¹³⁴ Kada je Irinej Đorđević protestovao kod pukovnika Bridža zbog ukidanja subvencije, dobio je

---

¹³³ „Bridž je razgovarao uglavnom sa ljudima iz Udruženja – J. Jovanovićem, dr M. Gavrilovićem, V. Popovićem i drugima. Englezi hoće da baš ovom Udruženju povere svoju propagandu i da mu dodele deset funti za prostorije, kao i druge povremene svote. Bridžovi glavni savetnici su Vladeta Popović i Stenbok, ruski Jevrejin, britanski državljanin, koji je konzul u Beogradu. Dogovorili su osnivanje Instituta, gde bi Vladeta Popović bio direktor. Oni iz Kluba kažu da ne ulaze u kombinacije sa njima, pošto je to čisto političko društvo. Treba sprečiti osnivanje Instituta koji bi bio leglo antivladine propagande. Englezi bezobzirno pomažu rad opozicije, kao i ambasador Kempbel. Treba onemogućiti Vladetu Popovića, pošto je državni činovnik – on uvek govori strancima protiv Vlade. Na ručku u čast Bridža došli su samo iz Udruženja, a ne iz Kluba, a Irinej je glavni organizator konkordatske borbe“. (Izveštaj Gradimira Kozomarića iz agencije „Avala“ od 3.11.1938. o boravku pukovnika Bridža, AJ 37–31–230).

¹³⁴ Koncept pisma J. Jovanovića Irineju Đorđeviću, bez datuma, 1938, AJ 80–35–170.

odgovor da „... razmatraju način kako da im pomognu, a da to bude prihvatljivo i za vladu“. U svakom slučaju, od početka 1939. godine Udruženje su subvencionirali Englezi, a ne vlada.¹³⁵ Mada su u Udruženju očekivali da će posle Stojadinovićevog pada biti obnovljeni odnosi sa vladom, do toga nije došlo, pošto je očuvanje neutralnosti postalo imperativ jugoslovenske zvanične politike. Svaka saradnja vlade sa Udruženjem prijatelja prestala je, dakle, od početka Drugog svetskog rata u septembru 1939.¹³⁶

Pri upoređenju nekih parametara u delovanju mešovitih društava, može se doći do zaključaka o načinu i učinku delovanja engleskog i nemačkog uticaja. Aktivnosti ovih društava bile su uglavnom iste, a broj članova približan. Finansiranje je bilo dvostruko – od države i iz inostranstva. Jedino su pred rat Udruženje prijatelja finansirali samo Englezi, što nije bio slučaj sa JND, gde je u tom smislu bio očuvan privid samostalnosti. Vreme osnivanja ovih društava pokazuje da su se u Beogradu anglofili ranije počeli da organizuju (Klub je osnovan 1924. godine) što svakako nije neobično, jer predstavlja nastavak kontakata stvorenih u ratu. Međutim, vreme osnivanja JND i Udruženja prijatelja koincidira – pripreme za osnivanje JND započele su 1929, u vezi sa privrednim planovima kruga oko fon Hasela, a dovršene su 1931, dok je Udruženje nastalo 1930. izdvajanjem iz Kluba. Imajući u vidu njegovu političku orijentaciju, i to da je ono od početka bilo na neki način nadređeno Klubu, možemo pretpostaviti da je upravo u početnim godinama šestojanuarske diktature došlo do angažovanja kako nemačke tako i engleske

---

¹³⁵ Prepiska Irineja Đorđevića sa Jovanom Jovanovićem, AJ 80–35–698, 699, 704, 705, 706, 707, 711, 713.

¹³⁶ Irinej je pisao J. Jovanoviću 22.12.38. da ne zna hoće li izborni rezultat uticati na stvari u Udruženju, pominje čaj u Klubu i kaže da im „sad tamo valjda niko ne smeta“ (AJ 80–35–702, 703). 7.3.39. Irinej je pitao Jovanovića da li se može očekivati posle promene vlade promena držanja MIP-a prema Udruženju (AJ 80–35–709). Krajem 1939. prenosi šta mu je Vladeta Popović pisao povodom svoje ostavke – dao je ostavku, s tim da saraduje na osnivanju Instituta; rekao je da je vlada posle 6.1.1929. želela da se osnuje Udruženje, a to su hteli i Englezi i Amerikanci. Sve naše i britanske vlade su saradivale i pomagale, ali od 1.9.1939. naša vlada ne želi da saraduje, „pa su nam i Englezi morali uzvratiti podršku“. (AJ 80–35–724, 725).

propagande u Jugoslaviji. Ovu tezu potvrđuje i datum osnivanja Katedre za engleski jezik i književnost u Beogradu – 1929. godine. U slučaju Nemačke jasno je da je reč o kontinuitetu politike prema Balkanu, koja je intenzivnije nastavljena upravo krajem dvadesetih godina, kada je Nemačka privredno oporavljena a ratno iskustvo donekle potisnuto i neprijateljstva prevaziđena. U slučaju V. Britanije postojala je ne samo želja britanskih krugova za osnivanjem mešovitog društva sa političkom pozadinom, već je to podržavala i šestojanuarska vlada. Kralju su tada bili potrebni ljudi nedvosmisleno jugoslovenskog opredeljenja, kakvi su bili oni okupljeni oko Udruženja prijatelja (kasnije, u vreme Stojadinovićeve vlade, te ličnosti su bile angažovani opozicionari). U Britaniji je krug ljudi oko Siton-Votsona, izrazitog protivnika diktature, tada osećao naročitu potrebu da deluje u jugoslovenskoj javnosti, ne toliko radi jačanja britanskog uticaja, koliko radi usmeravanja unutrašnje politike zemlje u pravcu poželjnog za njih. Moguće je da su ovde odigrale ulogu i posebne veze Dvora sa Velikom Britanijom, ali o tome nema podataka u izvorima. Broj ovih udruženja dovoljno govori o opredeljenju beogradske elite prema ratnom savezništvu, odnosno, ratnom neprijatelju – bilo je više anglofilskih udruženja, naspram samo jednog jugoslovensko-nemačkog. Sva ova udruženja bila su inicijatori osnivanja sličnih klubova po unutrašnjosti i, na neki način, njihova centrala.

Broj uglednih ličnosti u JND bio je manji je od onog u anglofilskim društvima. Pored toga, vođstvo je bilo drugačije – sa formalne strane, JND je imalo predsednika, dok su anglofili uglavnom imali upravne odbore i sekretare upravnih odbora. Neformalno, međutim, glavne ličnosti nisu bile u svakom trenutku isto što i nosioci funkcija. Dok je Stanoje Stanojević bio u pravom smislu glavna ličnost JND, do smrti 1937. godine, a njegovi naslednici zbog promenjene političke situacije nisu mogli imati značajnu ulogu, Jovan Jovanović je sve vreme bio ključni čovek Udruženja prijatelja, iako je njegov predsednik formalno bio Irinej Đorđević, koji nije ni živio u Beogradu. Vladeta Popović takođe nije stalno bio na funkcijama u ovim društvima, ali je uvek bio najznačajnija ličnost britanske propagande.

Politizacija JND je bila postepena, kao što je i nemački politički uticaj u Jugoslaviji postepeno napredovao, sa vrlo slabe početne pozicije posle rata, da bi krajem tridesetih godina dostigao vrhunac. U početku je Društvo delovalo isključivo na privrednom i kulturnom planu, a pred rat se našlo pod potpunom kontrolom nemačkog Ministarstva spoljnih poslova. Kako je britanski politički uticaj imao ogroman značaj za spoljnopolitički položaj Kraljevine SHS/Jugoslavije u okviru versajskog sistema, od njenog nastanka, tako su i anglofili od početka bili politizovani, što posebno važi za Udruženje prijatelja. U njihovim redovima bili su eksponirani članovi i vođe opozicionih stranaka, a takvih nije bilo u JND. Vladinih ljudi bilo je, međutim, na obe strane. Lične veze anglofila sa organizacijama u Engleskoj bile su intenzivne. JND je održavalo veze sa istoimenim društvom u Frankfurtu na Majni, pod vođstvom Hermana Vendela, takođe preko ličnih veza između njega i Stanoja Stanojevića. Međutim, kada je pred rat delovanje JND stavljeno pod potpunu kontrolu, nije bilo više takvih veza. Beogadska elita je u ogromnoj većini bila protiv nacističkog režima. Mešovito društvo u Berlinu je stvoreno 1939. upravo zbog nedostatka poverenja Nemaca u beogradsko društvo.

Kultura kao sredstvo rata: instituti za kulturnu propagandu

Početak Drugog svetskog rata u septembru 1939. postavio je nove zadatke za propagandu zaraćenih strana u neutralnim državama. Sve vrste kulturnih kontakata morale su biti stavljene pod strogi nadzor, pa se tako pribeglo centralizaciji kulturne i propagandne delatnosti. U tu svrhu u Beogradu su zaraćene države formirale institute: nemački, italijanski i britanski (dok je francuski tada postojao već nekoliko godina).¹³⁷

Nemački naučni institut je osnovan 1940. pod predsedništvom Gerharta Gezemana, slaviste i profesora Univerziteta

---

¹³⁷ M. Milojević, *n. d.*, 34–36.

u Pragu. Sekretar je bio Alojz Šmaus (Alois Schmauss), lektor na Filološkom fakultetu u Beogradu, veoma zaslužan za nemačko-srpsku kulturnu saradnju. Njegovo osnivanje značilo je potpuno stavljanje rada jugoslovensko-nemačkih društava u zemlji i celokupne kulturne saradnje, pod kontrolu nemačkog Ministarstva spoljnih poslova. Delegacija Ministarstva je u decembru 1939. posetila sve gradove u Jugoslaviji u kojima su takva društva postojala, radi pripremanja terena za stvaranje „Kulturinstituta“, čime bi se rad jugoslovensko-nemačkog društva u Beogradu, kao centrale svih sličnih društava u zemlji, stavio pod stvarno vođstvo Instituta (u saglasnosti sa planovima generalnog konzula Nojhauzena). Međutim, bilo je predviđeno da to ne bude suviše vidljivo, već da društvo istupa u javnost kao nezavisno. U izveštaju koji je delegacija podnela Ministarstvu, navodi se da „ne bi trebalo da izgleda kako Jugosloveni nisu naši ravnopravni partneri“. Takođe, predviđeno je da se preko Nemačkog naučnog instituta vrši političko-propagandni uticaj na članove društva.¹³⁸ Tokom 1940. godine to je bila jedina institucija koja je organizovala predavanja, koncerte, književne večeri i druge manifestacije Nemaca u Beogradu. Te aktivnosti su se uglavnom odvijale u seriji kroz više gradova Jugoslavije, uključujući uvek nemačke naseobine u Vojvodini. Nemački naučni institut je imao posebnu ediciju, „Schriften des Deutschen Wissenschaftlichen Instituts“ (Spisi Nemačkog naučnog instituta), u kojoj su izlazile stručne knjige i rasprave iz oblasti nemačke i srpske filologije i etnologije, sve do 1944. godine.¹³⁹ U okolnostima Drugog svetskog rata kada je Jugoslavija pokušavala da zadrži neutralnost, dok su zaraćene strane intenzivirale svoju propagandu na našem terenu, jugoslovenske vlasti su se trudile da koliko je moguće suzbiju nastojanja Nemačke da privuče zemlju suviše u svoju sferu i time ugrozi njen, teško održiv, neutralni položaj, a da sa druge

---

¹³⁸ Izveštaj „prezidijuma“ Ministarstva spoljnih poslova iz decembra 1939, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103373, 015–016.

¹³⁹ Sačuvane su samo publikacije od 1941. do 1944, u izdanju Verlags- und Vertriebs- A. G. Suedost, štampane u Deutsche Druckerei „Prosveta“. Dela Šmausa, Svetislava Stefanovića, Ladislava Vajferta, Henrika Barića, Miloša Trivunca, Branka Miletića i dr.

strane ne izazovu gnev moćnog suseda. Tako su, s jedne strane, Radio Beograd i Muzička akademija učestvovali u organizaciji serije koncerata Gudačkog trija iz Minhena u novembru i decembru 1940, zajedno sa Nemačkim naučnim institutom, dok su, s druge strane, povodom održavanja serije koncerata Drezdenkog gudačkog kvarteta u martu i aprilu iste godine, Ministarstva unutrašnjih i spoljnih poslova dala negativno mišljenje „s obzirom na današnje prilike“. Održavanje koncerata jugoslovenske vlasti ipak nisu sprečile, ali su zato pratile koje su se ličnosti nalazile u publici na koncertima u Skoplju i Sarajevu.¹⁴⁰

Anglofilska delatnost u Beogradu kulminirala je stvaranjem Jugoslovensko-britanskog instituta, juna 1940. godine. Potreba za centralizacijom britanske propagande u zemlji stvorena je posle čehoslovačke krize i obrta u odnosu V. Britanije prema silama Osovine, kada su u njenom političkom vođstvu preovladale snage opredeljene za odlučni obračun. U tom svetlu, porastao je neveliki značaj Balkana za britanske strateške interese, pa je tako došlo i do stvaranja britanskog instituta u Beogradu. Već na jesen 1938, očigledno povodom čehoslovačke krize, britanska strana je preduzela ovu inicijativu – pukovnik Bridž, izaslanik Britanskog saveta, u razgovoru sa članovima Udruženja prijatelja dogovorio je osnivanje Instituta, čiji direktor je trebalo da bude Vladeta Popović.¹⁴¹ Ozbiljni planovi u ovom smislu počeli su da se stvaraju već početkom 1939. godine u Klubu i Udruženju prijatelja, naravno, inicirani iz Londona u sadejstvu sa Britanskim savetom kao centrom kulturne propagande. Savet je trebalo da uplati za ovu ustanovu više od 100,000 funti. U Londonu je takođe bilo predviđeno da lord Lojd, kao upravnik Saveta, i tada direktor „Travel & Industrial Association of Great Britain“, pridruži i Institut ovoj ustanovi, kao posebnu sekciju, u skladu sa sveobuhvatnim naporima da se centralizuju sve vrste propagande.¹⁴² U Klubu su, januara 1939, tim povodom očeki-

---

¹⁴⁰ Pismo Ministarstva unutrašnjih poslova Ministarstvu prosvete 22.3.1940. AJ 66–374–610.

¹⁴¹ Izveštaj G. Kozomarića vladi o poseti pukovnika Bridža, 3.11.1938, AJ 37–31–230.

¹⁴² *Belgrade May Now Have Its British Institute*, SSH 21/1939, vol. VII, 1–16. januar, 1.

vali dolazak specijalnog izaslanika Britanskog saveta, K. R. Džonstona, sledećeg meseca.¹⁴³ Po njegovom odlasku, u martu je uprava Kluba sastavila nacrt za osnivanje Instituta – podizanje zgrade trebalo je da finansira Britanski savet, sa 2 miliona dinara.¹⁴⁴ Tada je i održana konferencija svih anglofilskih društava u Jugoslaviji, na kojoj je odlučeno da se pristupi osnivanju. Ipak, pripreme su poverene Udruženju prijatelja, a ne Klubu, budući da su engleske obaveštajne službe imale razvijene veze sa rukovodstvom ove organizacije – Udruženje je trebalo da formira privremeni Odbor za saradnju koji bi delovao do osnivanja Instituta.¹⁴⁵ Sednica osnivačkog odbora održana je 1. juna 1940. Institut je bio smešten u Knez Mihailovoj 6/I. Mada je Vladeta Popović bio predviđen za direktora, Britanci ipak nisu bili spremni da u uslovima rata povere vođstvo Instituta Jugoslovenu, bez obzira na njegovu proverenu lojalnost. V. d. direktora postao je Dejvid Šilan (David Shillan) iz Britanskog saveta, koji je, međutim, istog dana molio Ministarski savet da odobri članstvo V. Popovića u Upravnom odboru. Po statutu Instituta jedan član Upravnog odbora trebalo je da bude imenovan uz saglasnost Ministarstva prosvete, sa kojim je u saradnji i izrađen Statut. Ovo je odobreno 12. juna 1940, tako da je Vladeta Popović ostao jedan od vodećih ljudi britanske propagande i po izbijanju rata.¹⁴⁶ Od delatnosti Instituta poznato je samo da je postao glavni organizator kurseva engleskog jezika i književnosti (kurseve jezika Institut je potpuno preuzeo od Kluba, a organizovao je i letnji kurs jezika u Sarajevu 25. jula – 15. avgusta 1940),¹⁴⁷ i da je priredio jedan

---

¹⁴³ Izveštaj M. Stojovića, AJ 38–73–197.

¹⁴⁴ AJ 38–73–197.

¹⁴⁵ Izveštaj upravnog odbora Udruženja od 31.5.1939, AJ 342. Pošto je vlada bila nesklona opoziciono angažovanom Udruženju prijatelja, poslat je izveštaj CPB-a Ivanu Subotiću, poslaniku u Londonu, 10.6.1939, u kojem se kaže da je za jesen 1939. predviđeno otvaranje Instituta, pod pokroviteljstvom Kluba, a ne Udruženja prijatelja, za šta je Britanski savet već odvojio sredstva (AJ 38–35–82).

¹⁴⁶ AJ 66–421–689.

¹⁴⁷ M. Milojević, *n. d.*, 23–24; Izveštaj Dejvida Šilana septembra 1940. prof. Radivojeviću u Ministarstvu prosvete o letnjem kursu engleskog jezika i kulture u Sarajevu 25. jula – 15. avgusta, AJ 66–446–703.

skup posvećen nedavno pre toga preminulom lordu Lojdu, ranijem predsedniku Britanskog saveta. Indikativno je da je jugoslovensku vladu na ovom skupu predstavljao samo jedan predstavnik Ministarstva inostranih poslova, čuvajući strogo formu neutralnosti u ratu, dok su predstavnici javnog života prisustvovali u znatno većem broju, što s druge strane pokazuje raspoloženje beogradske intelektualne javnosti u tom trenutku.¹⁴⁸

Oba ova instituta osnovana su, dakle, iste godine, u početnoj fazi Drugog svetskog rata i imala su isti cilj – da budu centar za rukovođenje kulturnom propagandom i da stave pod kontrolu rad mešovityh društava. Ova druga stavka došla je mnogo više do izražaja na nemačkoj strani, koja je imala potrebe da vrši propagandni uticaj na beogradsku elitu, u velikoj većini antifašistički orijentisanu. Britanski institut je bio takođe zadužen za usmeravanje i koordinaciju rada udruženja, ali je to zapravo bio samo nastavak istih veza beogradskih društava sa Britanskim savetom. Dok je nemački institut preuzeo kompletnu organizaciju svih aktivnosti na kulturnoj saradnji, britanski institut je bio „vođstvo u senci“ – društva su radila isto kao i ranije, s tim što je institut preuzeo samo organizovanje kurseva jezika. Nemci su prvi put u slučaju ovog instituta počeli da u propagandnoj delatnosti koriste periodiku u Beogradu, (ako se naravno izuzme nemačka štampa u Vojvodini) – pokrenuli su ediciju naučnih radova, dok se britanski institut nije ovim bavio – ova aktivnost postojala je od ranije i izdavanje listova i časopisa obavljala su udruženja. U načinu rukovođenja ovim institutima takođe postoji razlika. Dok je britanski institut vodio Englez, čovek iz Britanskog saveta, pri čemu je jedan član uprave bio Jugosloven iz Beograda (Vladeta Popović), u nemačkom institutu nije bilo mesta za domaći kadar. Gezeman i Šmaus su, mada Nemci, živeli u Beogradu, imali su tesne veze sa beogradskom sredinom i kao takvi bili pogodni za vršenje ove funkcije. U oba slučaja se nije želelo da se posao prepusti Jugoslovenima, pri čemu postaje još jasnija uloga

---

¹⁴⁸ Među govornicima na ovom skupu bio je i Dragan Milićević, ubijen u Gestapou 1942, zbog obaveštajnog rada za Britance (M. Milojević, *n. d.*, 34–36).

Vladete Popovića, kao čoveka od najvišeg poverenja engleske strane. Odnos vlasti prema aktivnostima ovih instituta bio je u oba slučaja podjednako oprezan, da bi se očuvala politika neutralnosti u godinama 1939–1941.

Britanske i anglofilske karitativne, verske i kulturno-propagandne organizacije

Britanske, mešovite i anglofilske organizacije u Beogradu predstavljale su složenu mrežu. U odnosu na nemačke i „germanofilske“ organizacije, one su bile brojnije, a širi je i vremenski raspon u kojem su nastajale i delovale. Mogu se posmatrati kao dve različite, ali među sobom povezane grupe. Jednu od njih su činile organizacije o kojima je do sada bilo reči: Klub, Udruženje prijatelja, Društvo za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji, Jugoslovensko-britanski institut, Britanski savet i Englesko-jugoslovensko društvo u Londonu. Tu su spadala i lokalna udruženja za negovanje posebnih veza sa Velikom Britanijom (Udruženje bivših đaka u Velikoj Britaniji, Udruženje studenata engleskog jezika i književnosti), o kojima će kasnije biti reči. Organizacije iz ove grupe su nastale posle 1918. godine. Sa izuzetkom Englesko-jugoslovenskog društva, nisu poticale ni od jedne organizacije koja je nastala tokom rata, mada su poznanstva među ljudima koji su ih stvarali stvorena upravo tada. One su se bavile uglavnom britanskom propagandom – neke samo kulturnom, a neke i političkom. Sve njih je povezivalo zajedničko školovanje njihovih članova u Engleskoj. Oni su, dakle, činile tzv. old boy network – mreže ljudi na uticajnim mestima povezanih poznanstvom sa studija.

Druga grupa je starija po vremenu nastanka, a čine je organizacije i institucije koje su Britanci stvorili za vreme rata i neposredno posle njega. Njihova delatnost je bila isključivo dobrotvorni rad i obrazovanje, a posle rata su trajale uz podršku i patronat države, posebno Dvora, kao i istaknutih beogradskih anglofila. Organizacije nastale u Prvom svetskom ratu bile su uglavnom stvorene u karitativne svrhe – da se medicinski i ma-

terijalno pomognu srpske žrtve rata. Pošto je među njima bilo i mnogo dece bez roditelja, moralo se povesti računa i o njihovom školovanju, tako da su one obavljale dvostruki zadatak, brinući o opstanku, zdravlju i obrazovanju svojih pitomaca. Karitativne organizacije bile su: Srpski potporni fond Anglo-jugoslovensko sirotište u Nišu, Sanatorijum za tuberkuloznu decu u Sremskoj Kamenici, Bolnica škotskih žena (Scottish Women's Hospital) i Društvo srpskog crvenog krsta (Serbian Red Cross).

Srpski potporni fond (Serbian Relief Fund, SRF) bio je jedna od najvažnijih ustanova za pomoć postradalim Srbima. Osnovan je 23. septembra 1914. na inicijativu Siton-Votsona i ser Artura Evansa. Pokrovitelj fonda je bila kraljica, a predsednik londonski biskup. Fond je tokom rata opremio i poslao u Srbiju pet kompletnih bolnica, i zbrinuo 360 dece, kojima je obezbedio srednjoškolske profesore i sveštenike, radi učenja maternjeg jezika i književnosti.¹⁴⁹ Kao i Bolnica škotskih žena, koju su vodile dr Elsi Inglis (Elsie Inglis) i ledi Pedžet (Paget), organizovao je bolničke misije u Srbiji, i pomogao velikom broju srpske ratne siročadi da prežive. Kontakti engleskih zdravstvenih radnika sa Srbijom i njenim stanovništvom, koji su prvi put uspostavljeni za vreme Prvog svetskog rata, bili su značajan podsticaj daljim vezama između dva naroda. Srpski potporni fond su vodili ser Edvard Bojl (Edward Boyle) iz Balkanskog komiteta kao počasni blagajnik, njegova supruga, Gertruda Kerington-Vajld, ledi Grogan i supruga Siton-Votsona. Sa srpske strane u predsedništvu je bila Amerikanka Mejbel (Mabel) Grujić, supruga srpskog poslanika u Londonu, Slavka Grujića.¹⁵⁰ Stub ove organizacije bio je R. V. Siton-Votson.¹⁵¹

Od novca Bolnice škotskih žena sagrađena je Memorijalna bolnica „Dr Elsi Inglis“ na Dedinju 1928. godine, koja je

¹⁴⁹ U. O. Fejić, *n. r.*, 191–202.

¹⁵⁰ M. Milojević, *n. d.*, London 1944, 17–18, 40,44.

¹⁵¹ Siton-Votson se žalio J. Jovanoviću da je Društvo srpskog crvenog krsta svojim spletkama kod princa regenta i u Forin ofisu pokušalo da se istakne kao jedina srbofilska organizacija, na račun S. R. F. Želi da o tome diskutuje sa njim i sa dr Đurićem. (Pismo S. Votsona J. Jovanoviću od 19.11.1919, AJ 80–39–305).

svečano otvorena 1. januara 1930, pod patronatom kraljice Marije. Bolnica je bila vlasništvo Jugoslovenskog društva žena doktora, čiji je predsednik bila dr Vera Jovanović, a bolnicu su vodile dr Vučetić i dr Ana Brkić-Milijanović. Glavni donator bila je ledi Kaudri (Cowdray), čija je smrt 1932. stvorila velike finansijske probleme. Ipak, ova ustanova je uspela da opstane tako što je iznajmila prostor na deset godina Državnim železnicama, a intervencijom kraljice Marije i kneginje Olge kod Državne hipotekarne banke obustavljena je hipoteka.¹⁵²

Na inicijativu Srpskog potpornog fonda osnovano je u Nišu 1920. godine sirotište za decu iz južne Srbije, čiji su roditelji postradali u Topličkom ustanku 1917. i u pokoljima Bugara. Kada je Fond 1922. godine obustavio aktivnost, odlučeno je da ostatak novca, u iznosu od sedam miliona dinara, bude uložen u izgradnju ove ustanove. Radi priprema za otvaranje sirotišta, Mej Siton-Votson (May Seton-Watson) i Gertruda Kerington-Vajld boravile su u Beogradu i Nišu novembra 1924. godine.¹⁵³ Zgrada je podignuta na zemljištu koje je ustupio manastir Sv. Pantelejmona, a ostatak sume je bio namenjen izdržavanju ovog sirotišta, kojim je upravljao mešoviti englesko-jugoslovenski odbor. Velika svečanost otvaranja održana je 7. novembra 1926. godine, uz prisustvo kneza Pavla, kneginje Olge, Gertrude Kerington-Vajld, kao predstavnice Fonda i drugih visokih zvaničnika.¹⁵⁴ Sirotište je radilo tokom celog međuratnog perioda (maja 1940. slavilo je 20-godišnjicu rada).¹⁵⁵ G. Kerington-Vajld je još 1936. izdržavala ovo sirotište, a priloge je tada skupljao i Anglo-američko-jugoslovenski klub u Beogradu.¹⁵⁶

Sanatorijum za tuberkuloznu decu u Sremskoj Kamenici bio je takođe delo engleskih bolničkih misija. Osnovan je u

---

¹⁵² *Belgrade Hospital Crisis*, SSH 11/1932, 1. avgust 5; SSH, 14/1932, 16. sept, 1; *Belgrade Civic Move – 2,000,000 Debts Paid*, SSH, 15/1932, 1. oktobar, 1; *Fight to Save Inglis Hospital*, SSH 2/1937, vol. VI, 16–31. marta, 1; *Scottish Hospital Saved*, SSH 12/1937, vol. VI, 16–31. avgust, 4.

¹⁵³ R. W. Seton-Watson – Jovanu M. Jovanoviću, London, 7.11.1924, *Korespondencija II*, dok. 115, 117–119.

¹⁵⁴ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par. 59. izveštaja za 1926. godinu, 383.

¹⁵⁵ M. Milojević, *n. d.*, 24.

¹⁵⁶ Pismo Božidara Pepića S. Vinaveru iz CPB-a, AJ 38–73–197.

Beogradu, u Višegradskoj ulici 1919. godine, kao prva dečja bolnica u Srbiji, pod vođstvom dr Ketrin Mekfejl (Katherine Macphail), sredstvima britanske misije. Septembra 1934. preseljen je u Sremsku Kamenicu. Te godine bio je stavljen pod nadležnost Ministarstva narodnog zdravlja i socijalne politike, a zgrada u Beogradu je prodana ovom Ministarstvu. Patron je bila kraljica Marija, a novac je skupljan privatnim sredstvima, uglavnom zaslugom dr Mekfejl. To je bila specijalna bolnica za tuberkuloznu siromašnu decu – više od 170.000 dece lečeno je u njoj za 20 godina postojanja, a preko 200 medicinskih sestara su u njoj prošle obuku. Već 1939. bolnicu je kompletno finansirala država.¹⁵⁷

Društvo srpskog crvenog krsta u V. Britaniji (Serbian Red Cross Society in Great Britain) osnovano je avgusta 1914, i bilo je smešteno u prostorijama Srpskog potpornog fonda. Od 1916. bilo je stacionirano na Krfu. Glavna delatnost je bila pomoć srpskim zarobljenicima i ranjenicima. Britanski članovi nastavili su i posle Prvog svetskog rata filantropski rad u Srbiji - među njima je bila dr E. Inglis, koja je i dalje radila u Bolnici škotskih žena. Predsednik je bio Frenk Hejstings (Frank Hastings), a potpredsednik srpski trgovac iz Londona, Pavle Mitrović. Među ostalim članovima uprave bili su neki kasnije istaknuti anglofili.¹⁵⁸

---

¹⁵⁷ Isto, 25–26. Upravnik sanatorijuma, dr Mekfejl, tražila je od Ministarstva prosvete 14.11.1933. odobrenje da đaci rusko-srpske gimnazije i baletske škole gđe Poljakove učestvuju na dobrotvornom koncertu na Kolarcu 8.12.1933 u korist ove bolnice (AJ 66–1271–1520); U toku 1935. Anglo-američko-jugoslovenski klub u Beogradu je skupio prilog za ovu ustanovu u iznosu od 40.000 dinara (Izveštaj M. Stojovića CPB-u, AJ 38–73–197). *The Children's Hospital in Belgrade*, SSH 5/1932, 1. maj, 4; *Belgrade Calling*, SSH 14/1933, vol. II, 16 septembar 2; *Anglo-Yugoslav Hospital, Work of Scotswoman is 20 Years Old This Year*, SSH 2 i 3/1939, vol. VIII, april, 8.

¹⁵⁸ Među ostalim srpskim članovima uprave nalazili su se: predsednici su bili Jovan Jovanović i Mihajlo Gavrilović, kao poslanici. Potpredsednici su bili pukovnik dr Borisavljević, Pavle Mitrović, pukovnik dr Čeda Đorđević sa suprugom, dr Đurić, Bogdan Popović, gđa Gavrilović, prof. T. Đorđević, prof. V. M. Subotić, Nastas Ilić, gđa Lozanić, kapetan Jovan K. Tanović, Don Lujo Mitrović, poslanik Jovan Jovanović sa suprugom. U Savetu su bili: kapetan Pavle Aleksić, Pavle Mitrović, Čeda Mijatović, pu-

Vaspitanjem i obrazovanjem srpske omladine, žena i dece bavili su su Fond srpskog poslanika, Društvo za obrazovanje srpskih žena i Englesko zabavište „Carls Dickens“. Prve dve organizacije osnovane su u Londonu tokom rata, a zabavište u Beogradu 1919. godine.¹⁵⁹

U Beogradu su između dva svetska rata delovale dve britanske organizacije verskog karaktera: Britansko i inostrano biblijsko društvo i Hrišćanska zajednica mladih ljudi. Biblijsko društvo je bilo organizacija Anglikanske crkve, koja se bavila izdavanjem Biblije na stranim jezicima. Osnovano je 1804. godine, a do tridesetih godina 20. veka izdalo je prevode *Biblije* na oko 1.000 jezika.¹⁶⁰ U Beogradu je imalo sedište u Knez Mihailovoj 47. Predsednik društva za područje Balkana bio je Džejms Vajls (James Wiles), lektor na Katedri za engleski jezik i književnost Univerziteta u Beogradu i član odbora za izgradnju anglikanske crkve, koja je podignuta 1937. godine na Neimaru. Britansko i inostrano biblijsko društvo bavilo se u Beogradu, pored verske propagande, prikupljanjem svih vrsta publikacija za pomoć bibliotekama oštećenim u ratu, posebno Univerzitetskoj biblioteci.¹⁶¹ Društvo je u Beogradu 1936. godine izdalo *Novi zavet* u prevodu Dimitrija Stefanovića, dekana Bogoslovskog fakulteta.¹⁶²

Hrišćanska zajednica mladih ljudi imala je znatno širi opseg delovanja od Biblijskog društva. Nastala je u Londonu, 6. juna 1844. godine, kao odgovor na loše socijalne i zdravstvene uslove života posle industrijske revolucije. Osnivač Džordž Vilijams (George Williams, 1821–1905) okupio je oko ove ideje grupu radnika u tekstilnim radionicama, koji su proučavanje Biblije i molitve zamenili praktikovanjem hrišćanskih principa na ulicama Londona, u vidu društveno-korisnih delatnosti, jačanja tela i duha putem sporta, širenja obrazovanja,

---

kovnik G. P. Ostojić, Luka Smolaka, poslanik Mihajlo Gavrilović sa suprugom, M. D. Janić, Vladimir Jovanović, major Milan A. Jovičić, gđa Marija Jovanović. (M. Milojević, *n. d.*, 19, 52–53).

¹⁵⁹ O ovim ustanovama biće reči u jednom od narednih poglavlja.

¹⁶⁰ *Javnost*, 39/1937, 25. septembar, 731.

¹⁶¹ U. O. Fejić, *n. r.*, 200.

¹⁶² SSH, 20/1932, 16. decembar; SSH, 19/1932, 1. decembar, 1; AJ 66–140–413.

brige o nezaposlenima i svim marginalnim društvenim grupama. Po poreklu evangelistička, ova organizacija je bila otvorena za pripadnike svih religija, uključujući i ateiste.¹⁶³ Biskup Anglikanske crkve u Jugoslaviji, Persi Siters (Percy Siters), vodio je od 1924. godine ovu organizaciju na teritoriji celog Balkana, u svojstvu savetnika.¹⁶⁴ Prvi kontakt Srba sa Hrišćanskom zajednicom mladih ljudi dogodio se tokom Prvog svet-skog rata, kada je tadašnji student, a kasnije doktor bogoslovi-je u Beogradu, izvesni Georgijević, bio sekretar ove organiza-cije u SAD, koja je preko svog ogranka u Švajcarskoj brinula o Srpskom potpornom fondu. Više uglednih Beograđana bilo je povezano sa njenim radom. Kao dobrovoljne sekretarice, za Hrišćansku zajednicu mladih ljudi radile su u SAD sestre Pe-trović, od kojih je najmlađa kasnije bila udata za Iliju Šumen-kovića, poslanika u Ankari, i Slavka Gerasimović, nećaka Slavka Grujića.¹⁶⁵ Neki od njenih predsednika bili su beograd-ski anglofili Aleksandar Jovičić i Vasa Lazarević. A. Jovičić je bio nekadašnji član srpskog poslanstva u Londonu, oženjen Škotlandankom, otac pukovnika Milana Jovičića i Lene Jovi-čić, takođe poznatih u beogradskim anglofilskim krugovi-ma.¹⁶⁶ Kada je on 1933. godine umro, na funkciji predsednika nasledio ga je Vasa Lazarević, prvi potpredsednik beogradske opštine i potpredsednik Auto-kluba. On je još 1909. u Londo-nu proučavao organizaciju Skotland jarda, a u Solunu je od 1916. do 1918. sarađivao sa engleskim misijama na pomoći srpskim izbeglicama. Bio je nosilac odlikovanja Crvenog krsta Velike Britanije.¹⁶⁷ Otvorenost ove ogranizacije za sve religije i uverenja pokazala se i na primeru Jaše Daviča i Vladimira Dedijera koji su, iako je jedan od njih bio Jevrejin, a drugi ko-munista, bili njeni vrlo aktivni članovi.¹⁶⁸

¹⁶³ *A Brief History of the YMCA Movement* (<http://www.ymca.int>).

¹⁶⁴ *A Film of Yugoslavia*, SSH 3/1934, vol. III, 2. april, 3; Dimitrije M. Knežev, *Beograd naše mladosti 1918–1841*, Beograd 2001, 26.

¹⁶⁵ *U. S. Aids Yugoslavia*, SSH, 19/1934, vol. III, 1. decembar, 5.

¹⁶⁶ *The Late Mr A. Jovicic*, SSH, 5/1933, vol. II, 2. oktobar, 5.

¹⁶⁷ *How We Are Building the New Belgrade*, SSH, 22/1934, vol. II, 16. januar, 3.

¹⁶⁸ D. M. Knežev, *n. d.*, 26.

UMETNOST, SVAKODNEVNI ŽIVOT I KOMUNIKACIJE

Uticao novih umetničkih stilova

U srpskoj umetnosti međuratnog perioda paralelno su de-
lovali sledbenici različitih pravaca. Dijapazon uzora naše umet-
nosti prostirao se od zapadne Evrope, sa centrom u Parizu, (knji-
ževni nadrealizam, impresionizam u slikarstvu i muzici), preko
srednjoevropskih centara (ekspresionizam u književnosti, mu-
zici i slikarstvu), sve do Moskve (socijalna umetnost i novi re-
alizam).¹ Osim činjenice da su neki naši pesnici početkom
dvadesetih godina bili pod uticajem slobodnog stiha američ-
kog pesnika Volta Vitmana, anglosaksonski uticaj na umetnič-
ke stilove kod nas u to vreme skoro da uopšte nije postojao.²

Kada je reč o nemačkom uticaju, najvažniji pravac je bio
ekspresionizam. Ovaj umetnički pokret se pojavio u Nemačkoj
1905,³ a vrhunac je dostigao u trećoj deceniji 20. veka. Ispoljio

---

¹ Katarina Tomašević, *Srpska muzika na raskršću istoka i zapada? O dijalogu tradicionalnog i modernog u srpskoj muzici između dva svetska rata*, disertacija u rukopisu, 136; Lazar Trifunović, *Srpsko slikarstvo*, 265.

² Vladimir Živančević, *Od vidinskog poljančeta do „Helikona“ u „Moskvi“*, u: Beograd u sećanjima 1930–1941, SKG, Beograd 1983, 129–181, 155.

³ Jezgro pokreta u Nemačkoj je bila grupa „Most“ (Die Bruecke), osnovana 1905. Nju su činili Ludvig Kirchner, Erih Heckel i Karl Šmit Rottluf, a priključili su se i Emil Nolde, Maks Pehštajn i još oko deset ljudi. Išli su na duge ekspedicije u egzotične krajeve, u potrazi za prvobitnim nagonom, proučavali staru germansku umetnost, mitove i religiju kako bi otkrili prouzroke. Verovali su da je savremen čovek izgubio vezu sa prirodom, a njegova osećanja su otupela i instinkti zakrčljali. Urbani život je za njih bio prokletstvo, a njegovo naličje, pad morala i beda. Izražavaju vapaj i krik usamljenog i nemoćnog čoveka. (L. Trifunović, *Slikarski pravci 20. veka*, 47–48). Druga ekspresionistička grupa u Nemačkoj bila je „Plavi jahač“ (Der Blaue Reiter), koju su u Minhenu osnovali 1911. Kandinski, Mark, Kubin i Gabrijela Minter. Tada su napustili Novo udruženje minhenskih umetnika. Nazvani su po almanahu koji su pripremali Kandinski i Mark.

se u slikarstvu, muzici i književnosti. Njegove karakteristike su subjektivno osećanje prirode i kosmosa, zapostavljanje objektivnog i težnja ka otkrivanju nagonskih sila u čoveku, kao suprotnost impresionizmu. Teži izražavanju unutrašnjeg života, doživljaja, instinkta, povratku slobodi izvan civilizacije. Akcent se pomera sa forme na suštinu i na psihološku sadržinu. Umetnik je zainteresovan za ljudsku sudbinu i društvene probleme. Pokret je bio izrazito antitradicionalan i okrenut budućnosti. Pojavio se u severnoj i centralnoj Evropi i izražavao germanski, nordijski i slovenski duh. Za slikare ekspresioniste boja je bila osnovno izražajno sredstvo i predstavljala je simbol, dok je kod književnika došlo do stapanja poezije i proze, a kosmopolitizam je postao više lirski doživljaj sveta nego filozofski stav.⁴ Hitlerov režim je progonio ovu umetnost i njene predstavnike. Umetnička škola Bauhaus je zatvorena, a njeni predavači Gropijus, Kandinski i Kle su napustili Nemačku. Ernestu Noldeu je bilo zabranjeno da slika i da se javno pojavljuje. U Minhenu je 1937. priređena izložba ekspresionista „Izopačena umetnost“, a njihove slike su spaljivane zajedno sa knjigama.⁵

Načini na koje avangardni pravci šire svoj uticaj mogu biti dvojaki. Opšta socijalna klima može na više mesta izazvati sličan umetnički odgovor, ali je moguće i da nosioci mlađe avangarde boravkom na izvoru budu zahvaćeni nekim avangardnim pokretom.⁶ Posle Prvog svetskog rata u našoj umetnosti su, upravo pod uticajem ekspresionizma, nastupile nove kontroverze. Pored starog sukoba tradicionalnog i modernog,

---

Njima su prišli još Make, Bloh, Šenberg, Javljenki, Kle i neki stranci, kao Pikaso, Brak, Deren, Gončarova, Maljevič. Oni su svesno želeli da se izoluju od javnog života. Između „Mosta“ i „Plavog jahača“ bilo je sličnosti ali i razlika. Grupa „Plavi jahač“ htela je još više, da podstakne svet na reakciju, više su bili zaokupljeni apstrakcijom. Imali su načelo da priroda stvara forme u svoje svrhe, cilj je bio da „probude radost“. Za njih, umetnost je bila metafizika. Paul Kle se donekle izdvajao i stvorio vrlo samosvojan izraz. (L. Trifunović, *Slikarski pravci...*, 49–51).

⁴ K. Tomašević *n. d.*, 195–196; Jovan Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*, Beograd 1987, 235–237; L. Trifunović, *Slikarski pravci...*, 42–43, 46–47, 51.

⁵ L. Trifunović, *Slikarski pravci...*, 51–52.

⁶ K. Tomašević *n. d.*, 251–252.

etničkog i evropskog, sada se u okviru srpske evropske tradicije pojavila nova podela na pristalice tradicionalnog evropskog duha, uglavnom stare francuske škole, koje je pre rata predstavljao Skerlić, a posle Bogdan Popović i pristalice brojnih novih pravaca, na pozicijama ekspresionizma: zenitista, hipnista, dadaista i, tridesetih godina, nadrealista. Starija generacija kompozitora još uvek je odražavala stari sukob nacionalnog i evropskog: elementi starog i novog приметni su u muzici Slavenskog, Konjovića, Hristića i Milojevića, sa evropskim uticajima iz različitih izvora. Već tridesetih godina u muzici je zavladao internacionalna struja. Članovi „praške grupe“ mladih kompozitora u vreme svog boravka u Pragu potpuno su napustili nacionalni stil. Nisu se interesovali za folklor ni za crkvenu muziku a iz Praga su doneli samo instrumentalne radove, što je sve potpuno suprotno srpskoj muzičkoj tradiciji. Popunjavali su žanrovske praznine u polju kamernog i simfonijskog muzike.⁷ Kao glasnik novog doba, *Lirika Itake* Crnjanskog, sa subjektivnim doživljajem prirode i kosmosa, stajala je nasuprot kartezijanske i Dositejeve tradicije starih „Evropejaca“, koji su zastupali klasičnu estetiku, racionalizam i realizam. Crnjanski je u „Objašnjenju Sumatre“ pisao da su duh i položaj poezije posle rata i posle Skerlića novi: pale su ideje, forme i kanoni, došle su nove misli, zakoni, novi morali, nastupio je prekid sa tradicijom i gleda se ka budućnosti. Slobodni stih je posledica novih sadržaja.⁸ Ekspresionisti su se najbolje izražavali u graničnim formama. Radi promovisanja avangardnih pokreta, beogradski pisci, slikari i muzičari oformili su 1919. „Grupu umetnika“, koju je povezivalo jedino uverenje da stoje pred novim vremenom i potraga za novim umetničkim izrazom.⁹ S druge strane, Bogdan Popović je osuđivao način na koji su mladi

⁷ Konjović je imao impresionističko-ekspresionistički pravac, Hristić ekspresionizam latinske škole, a bio je naklonjen i Rihardu Štrausu, dok je Milojević tražio sintezu evropske tehnike i nacionalne stilizacije (Dr Miloje Milojević, *Moderna muzika kod Jugoslovena*, SKG knj. 47, 1.3.1936, 349–356); K. Tomašević *n. d.*, 265.

⁸ M. Crnjanski, *Itaka i komentari*, Prosveta 1959, 175–178; K. Tomašević *n. d.*, 174, 175.

⁹ K. Tomašević *n. d.*, 132, 133.

stvaraoci preuzimali strane uzore, posebno okretanje egzotičnim kulturama. Po njemu, ekspresionizam je bio poguban po nacionalnu umetnost. Tradicionalni muzičari takođe nisu prihvatili nove pravce u muzici, Šenberga, Hindemita i Habu.¹⁰ U muzici, Miloje Milojević je, iako otvoren za različite uticaje i zastupnik slovenofilskih ideja, bio pravi predstavnik evropske estetike Bogdana Popovića.¹¹

Uopšte, može se tvrditi da je kod nas ekspresionizam nastao pod nemačkim uticajem, kao što je nadrealizam bio pod francuskim.¹² Međutim, putevi uticaja u umetnosti nikada nisu tako jednoznačni. Kada je reč o slikarstvu i književnosti, ekspresionizam nije došao „pravim putem“. S jedne strane, postoji shvatanje da srpski ekspresionizam nije proizašao ni iz jednog direktnog izvora u slikarstvu (Plavi jahač, bečki krug oko Kokoške), već da ima korene u Van Gogu, Vlamenku, Kokoški, Ruou i da su slikari školovani u srednjoj Evropi kasnije prestilizovali svoj ekspresionistički izraz u Parizu. Tako je, zapravo, u ovom slučaju reč o francuskom uticaju, tj. o posrednom prenosu nemačkog uticaja.¹³ S druge strane, tzv. novi realizam u srpskom slikarstvu, pod uticajem nemačkog ekspresionizma, zapravo je odraz starijeg, Sezanovog uticaja, koji se kod nas razvio u dva pravca: prema kubistima i Apolineru i prema apstrakciji i nemačkom ekspresionizmu.¹⁴ Tako bi, iako posredno i ovde suštinski vladao francuski uzor. Međutim, odakle god da je stigao, ekspresionizam je u srpskom slikarstvu bio dominantan, manje tokom dvadesetih godina, a više u sledećoj deceniji, kada je potpuno preovladao subjektivizam kao ideal epohe, dok je boja u slikarstvu postala glavno izražajno sredstvo.¹⁵ Ekspresionizam je i u književnost došao sa dve strane: Stanislav Vinaver, Rastko Petrović i Svetomir Nastasijević prihvatili su ga posredstvom Bretona i Apolinera, dok su pisci poreklom iz Vojvodine

---

¹⁰ *Isto*, 182.

¹¹ *Isto*, 38–39.

¹² Peđa J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992, 172.

¹³ *Isto*, 170.

¹⁴ L. Trifunović, *Srpsko slikarstvo...*, 265.

¹⁵ *Isto*, 265–266.

bili pod direktnim uticajem srednjoevropskog, pre svega nemačkog ekspresionizma.¹⁶ Vinaverov *Manifest ekspresionističke škole*, međutim, direktno je pravljen po ugledu na Edšmitov *Ekspresionizam u pesništvu* iz 1918. i podražavao je slične proglose u Nemačkoj.¹⁷ Međutim, u muzici je ekspresionizam stigao u Beograd pravim putem iz srednje Evrope. Naši praški đaci nisu ništa primili od tekovina francuskog impresionizma i postdebisijevske epohe, niti od folklornih sinteza Bartoka, Stravinskog i Prokofjeva. Ovde je reč o apsolutnom uticaju Beča, pošto je Prag bio otvoren ka svemu što je u umetnosti odatle dolazilo. U fazi učenja, naši mladi kompozitori u Pragu (Ljubica Marić, Dragutin Čolić, Vojislav Vučković, Stanojlo Rajičić, Mihovil Logar i Predrag Milošević) bili su usmereni isključivo ka nemačkoj muzičkog tradiciji i ekspresionizmu. U osnovi njihovog stila leži stil Nove bečke škole, Šenbergove dodekafonije, polutonski sistem Alojza Habe, hindemitovski koncept strukture i atonalnost. Oni su bili avangarda srpske muzike i posrednik između Beča i Beograda u prenošenju novih tendencija. Međutim, pošto su bili van zemlje, to je bila paralelna stilaska struja bez dodirnih tačaka sa dominantnim nacionalnim stilom. Mnoga njihova dela ostala su neizvedena, ili su izvedena samo u inostranstvu.¹⁸

Najčvršće veze sa drugim sredinama i umetničkim pravcima stvaraju se tokom školovanja. Svi naši značajni umetnici i muzičari koji su delovali između dva rata, stekli su diplome u inostranstvu. Arhitekta su prestali da idu u inostranstvo posle Prvog svetskog rata. Pre toga, školovali su se u srednjoj Evropi, a deo njih za vreme rata u Parizu.¹⁹ Slikari su pre Prvog svetskog rata bili uglavnom školovani u srednjoj Evropi, najčešće u Minhenu, a posle rata u Parizu. Muzičari su i pre i posle rata većinom odlazili u srednju Evropu, ali i u druge centre, dok su posle rata najčešće išli u Prag, kuda su ih slali njihovi učitelji, Slavenski i Milojević. Književnici, međutim, nisu pri-

---

¹⁶ P. J. Marković *n. d.*, 171.

¹⁷ *Isto.*

¹⁸ K. Tomašević *n. d.*, 266–269.

¹⁹ P. J. Marković *n. d.*, 165.

mali uticaje putem školovanja, već drugim kontaktima (boravkom, poznanstvima i čitanjem drugih pisaca), dok je kod slikara primanje uticaja takođe teže razdvojiti od formalnog školovanja.²⁰ Ukupno 33 naša slikara koji su delovali između dva rata bili su školovani u srednjoj Evropi, a samo dvoje su bili u Engleskoj (Ana Marinković i Vasa Pomorišac, koji je jedno vreme boravio i u Minhenu).²¹ Pored odlaska na školovanje, naši umetnici i književnici održavali su aktivne veze sa nemačkim kolegama i uzorima. Između nemačkih ekspresionista i njihovih književnih savremenika i vršnjaka u Jugoslaviji vladali su dobri odnosi, posebno u vreme Vajmarske republike. U našim književnim časopisima tada je bilo mnogo priloga o nemačkoj starijoj i savremenoj književnosti.²² Srpska književnost je u ovoj epohi dospela u centar pažnje evropske javnosti. Tako je Ljubiša Micić našao veliki broj stranih saradnika za svoj časopis *Zenit* i izdavao ga je i na stranim jezicima. Tridesetih godina *Nova literatura* je imala impresivne veze sa levičarskom inteligencijom Evrope. Oni su upoznavali javnost sa piscima internacionalistima, koji su se bavili socijalnim pitanjima, a to su pre svega bili nemački pisci. Imali su 35 članova redakcije među kojima su bili Ajnštajn, Barbis, Ejzenštajn, Gorki, Georg Gros, A. Kolontaj, Kete Kolvic, E. Kiš, Kurt Kersten, Piskator, Epton Sinkler.²³ Beogradska Grupa arhitekata modernog pravca saradivala je sa Vernerom Marhom, projektantom Olimpijskog stadiona u Berlinu, koji je bio njihov savetnik. On je pripremio projekat Novog Beograda, pa je i posle Drugog svetskog rata pozivan radi toga u Jugoslaviju.²⁴

U delima naših umetnika tog vremena nemački uzori nisu bez značaja. Veliki zamah urbanizacije doveo je u Beograd pre svih nemačke arhitekate, koji su dali srednjoevropski pečat arhi-

²⁰ K. Tomašević *n. d.*, 147; P. J. Marković, 165–166.

²¹ L. Trifunović, *n. d.*

²² Strahinja Kostić, *Deutsch-jugoslawische literarische Wechselbeziehungen in Vergangenheit und Gegenwart*. Predavanje održano 14.2.1968 na poziv Rheinisch-Westfaelischen Auslandsgesellschaft u Fritz-Henssler-Haus. Objavljeno u: *Dortmunder Vortraege*, heft 93, 15.

²³ P. J. Marković *n. d.*, 171, 172.

²⁴ D. M. Knežev, *n. d.*, 220.

tekturi.²⁵ Tehnički fakultet arhitekata Tanazovića i Nestorovića rađen je po ugledu na Visoku tehničku školu u Šarlotenburgu.²⁶ U vreme Trećeg rajha Nemačka je težila da i u arhitekturi nametne svoje tadašnje vrednosti. Tako se monumentalizam kao pravac u Beogradu ogleda u zgradama Igumanove palate i Prizada (zgrada u kojoj se danas nalazi agencija Tanjug).²⁷ Moderno srpsko slikarstvo se razvilo pod uticajem nemačkog ekspresionizma na prelazu veka, u vreme studija Nadežde Petrović, Riste i Bete Vukanović i Branka Popovića.²⁸ Rista Vukanović i njegova supruga Beta, poreklom Nemica, preuzeli su 1900. prvu slikarsku školu, koju je od osnivanja, 1895. godine, vodio Kirilo Kutlik. Škola je kasnije prešla u državnu Umetničko-zanatsku, a zatim u Državnu umetničku školu, koja je bila jedina takva škola u Srbiji. Beta Vukanović je pre Prvog svetskog rata vodila žensko odeljenje ove škole, iz koje je regrutovan kadar nastavnica slikanja u beogradskim ženskim gimnazijama tridesetih godina. Kada je 1937. u Beogradu osnovana Likovna akademija, ona je predstavljala stariju generaciju profesora, umetnika školovanih u Minhenu na prelazu veka. Njen pedagoški rad je mnogo doprineo širenju uticaja minhenske škole.²⁹

Srpski slikari nisu stvarali nove pravce i pokrete, već su samo izvršili izbor svojih uzora, koji su zato utoliko značajniji za istoriju srpske likovne umetnosti.³⁰ Slike te, prve generacije, uglavnom sadrže istorijsku i patriotsku tematiku. Minhenske đake je između ratova okupljalo udruženje „Lada“, osnovano 1904, koje je negovalo tradicionalan izraz.³¹ Između dva rata u našem slikarstvu najveći je bio uticaj Francuza, Andre Lota i Sezana.³² Neki su, međutim, bili pod uticajem secesije, kao Milena Pavlović-Barili i Leon Koen, dok su mladi, posleratni slikari, krenuli aktuelnim evropskim putevima, u čemu ne-

---

²⁵ K. Tomašević *n. d.*, 122.

²⁶ P. J. Marković *n. d.*, 169.

²⁷ *Isto*, 184.

²⁸ Lj. Trgovčević, *n. d.*

²⁹ L. Trifunović, *n. d.*, 395, 447–448.

³⁰ *Isto*, 263.

³¹ *Isto*, 452.

³² P. J. Marković *n. d.*, 170.

mački uticaj nije bio zanemarljiv. Tako se kod Bijelića, Petrova i Pomorišca kratkotrajno pojavila apstraktna faza, pod srednjoevropskim uticajem, dok se Tabaković približio socijalnom ekspresionizmu Grosa i Diksa.³³ Nemačke uzore imali su i naši književnici. Crnjanski se divio Georgu Traklu i Francu Verfelu, a *Nova literatura* je radila po ugledu na izdavačku kuću Malik Verlag i njihov časopis *Die Neue Buecherschau*.³⁴ U srpskoj muzici, u kojoj su paralelno postojali različiti stilovi, došlo je do susreta više različitih generacija. Elementi ekspresionizma su primetni u muzici Konjovića, Milojevića i Slavenskog, dok su mladi, „praška grupa“, pretrpeli mnogo jači uticaj istog izvora. U Pragu 1931. godine napisali su prve ekspresionističke radove.³⁵ Kasnije su se vratili tradicionalnoj, tonalnoj muzici, a jači odjek ekspresionizma u našoj sredini dogodio se sa zakašnjenjem, tek pedesetih godina 20. veka, kada je Šenbergov i Vebernov model stigao do nas preko uticaja Buleza i Štokhauzena.³⁶

Razni naši umetnici su delimično ili prolazno bili pod uticajem ekspresionizma. Međutim, u svim umetničkim granama su postojali njegovi izraziti predstavnici. Među slikarima to su bili: Milan Konjović, školovan u Beču, Pragu i Parizu,³⁷ kao i Jovan Bijelić, Petar Dobrović i Ignjat Job, koji čine jezgro ekspresionizma u našem slikarstvu.³⁸ Svi naši književni pokreti dvadesetih godina mogu se svesti pod zajednički naziv

³³ *Isto*, 166, 170. Milena Pavlović Barili je učila u Minhenu, kod Franca Štuka i Huga Habermana. Od 1928–32 je njen minhenski period, pod uticajem zakasnele secesije, u kojem je vidljiv uticaj njenih učitelja. (L. Trifunović, *n. d.*, 238–240); S. Mijušković, *Secesija i slikarstvo Leona Kojena*, LMS, 409, Novi Sad 1972, 98–107.

³⁴ P. J. Marković *n. d.*, 171, 172.

³⁵ Vučković je tada napisao antiromantičnu, hindemitovsku Malu svitu za klavir. Istovremeno je Ljubica Marić po uzoru na Alojza Habu napisala Duvački kvintet, atematsko i atonalno delo. Od Male svite, Vučković se dalje kretao ka najčistijim ekspresionističkim opusima. (K. Tomašević *n. d.*, 256–257, 262).

³⁶ P. J. Marković *n. d.*, 172–173; Mihajlo Vukdragović, *Muzički život Beograda tih godina*, u: Beograd u sećanjima 1930–1941, SKG, Beograd 1983. 53–79, 76; K. Tomašević *n. d.*, 256–257.

³⁷ L. Trifunović, *n. d.*, 435.

³⁸ Miodrag Kolarić, *O ekspresionizmu kod nas i o našim ekspresionistima na izložbi Bijelić-Dobrović-Job u Narodnom muzeju*, Vesnik 1–2, Beograd 1961, 27–30.

„ekspresionizam“, kako je 1929. napisao Marko Ristić. Naziv se javio istovremeno sa samim pokretom. Glavni inicijator modernizma u posleratnom Beogradu bio je ekspresionistički opredeljeni časopis *Progres*, u kojem je Vinaver objavio svoj „Manifest ekspresionističke škole“.³⁹ Glavni predstavnici ekspresionizma u srpskoj književnosti su Stanislav Vinaver (1891–1955) i Miloš Crnjanski (1893–1977). Vinaver je bio pesnik i esejista, jedna od središnjih ličnosti modernističkog kruga, autor *Manifesta*.⁴⁰ U njegovoj ekspresionističkoj poetici pesnik i pesma su „melodija kojom ječi vasiona“.⁴¹ Crnjanski je pisac najznačajnijeg manifesta mladih, *Objašnjenje Sumatre* (1920). Najviše se ostvario u domenu poetske proze, romanima, putopisima i memoarskim delima. Njegov putopis *Knjiga o Nemačkoj* (1931) zanimljiva je slika nemačkog društva u doba Vajmarske republike.⁴² Prvom talasu ekspresionista (1919–1921) pripadaju još Dušan Vasiljev (1900–1923) (*Čovek peva posle rata*) i Dragiša Vasić (1885–1945), sa ratnim pripovetkama, koje izražavaju raspoloženje čoveka posle rata, sa realističkim i ekspresionističkim elementima.⁴³ Najizrazitiji predstavnik tzv. desnog ekspresionizma u književnosti, koji je tražio uporište u nacionalizmu i religioznoj mistici, bio je Momčilo Nastasijević, dok je začetnik neoromantičarske, leve orijentacije, okrenute svakodnevnom životu i socijalnim problemima bio Rade Drainac.⁴⁴ Među kompo-

³⁹ J. Deretić, *n. d.*, 234–235.

⁴⁰ Jevrejin, rođen u Šapcu, školovan na Sorboni, slušao Bergsona. U ratu je bio u dačkom bataljonu na Krfu, putovao u Italiju, Francusku, Englesku i Rusiju, gde je doživeo revoluciju. Kao pesnik počeo je u znaku simbolizma. Najznačajnija oblast njegovog rada je esejistika – kritike, feljtoni, novinski članci, izuzetan stil. (J. Deretić, *n. d.*, 237–239).

⁴¹ K. Tomašević *n. d.*, 195.

⁴² Rat ga je zatekao kao studenta u Beču, nasilno mobilisan, borio se na galicijskom frontu. Kasnije je u Beogradu završio fakultet, bio profesor u gimnaziji i otišao u diplomatiju. Urednik prvog posleratnog časopisa u Srbiji, *Dan* (1919). Slom posleratnog modernizma na prelazu u 30-e godine, bio je velika prekretnica za njega. Stavio se u službu reakcionarnih ideologija, otišao prvo u diplomatiju, a onda u emigraciju. Odsutan iz književnog života sve do 1965, kada se vraća i počinje njegova nova faza. (J. Deretić, *n. d.*, 240–244).

⁴³ J. Deretić, *n. d.*, 244–245.

⁴⁴ *Isto*, 248–256.

zitorima, uticaj ekspresionizma je vidljiv bar delimično kod Slavenškog i Milojevića, koji je oscilovao između germanskih i latinskih uticaja. Otvoren za razne podsticaje, naizrazitiji uzor je ipak imao u Rihardu Štrausu.⁴⁵ Kompozitori „praške grupe“, kako je već pomenuto, bili su izraziti ekspresionisti. Stanojlo Rajičić i Vojislav Vučković su u ovom pravcu delovali i kasnih tridesetih godina. Rajičić je, na primer, napisao solo pesme na temu ciklusa „Čuvari sveta“ S. Vinavera, što govori o njihovoj sličnoj orijentaciji. Vinaver je, kao dobar poznavalac muzike, stao u odbranu Šenberga i Nove bečke škole, koja u stručnoj muzičkoj javnosti Beograda nije naišla na razumevanje. Vučković i Rajičić su, međutim, pred sam Drugi svetski rat napravili zaokret ka tradiciji, što je označilo kraj kratkotrajne i burne ekspresionističke epizode u istoriji srpske muzike.⁴⁶

Uticaji u muzici

Nemački i engleski muzički repertoar u Beogradu

Nemačka i anglosaksonska muzička baština bila je poznata beogradskoj publici sasvim nesrazmerno. Do Prvog svetskog rata, obrazovano građanstvo koje je pratilo ovu vrstu muzike poznavalo je uglavnom samo klasični nemački repertoar, muziku nemačkog klasicizma i romantizma. Ova muzika je bila i ostala stalni deo programa većine izvođača, sve do danas. Muzika engleskih kompozitora bila je, međutim, potpuno nepoznata. Pored toga, u Beogradu je između dva rata održano i nekoliko tematskih večeri nemačke muzike, kao što su večeremačkih kompozitora u martu 1926, koncert nemačke pesme i večeremačke umetnosti u proleće 1931. u Umetničkom paviljonu „Cvijeta Zuzorić“, održani u okviru izložbe nemačke savremene umetnosti.⁴⁷ Značajnije proslave bile su posvećene

⁴⁵ K. Tomašević, *n. d.*, 195, 274, 282.

⁴⁶ *Isto*, 200–201, 203, 268, 271.

⁴⁷ R. V. Mladenović, *n. d.*, 104; S. Turlakov, *n. d.*, 140, 142.

velikim nemačkim kompozitorima, kao što su bile proslava Vagnera, ili proslava Betovena 1927, povodom stogodišnjice smrti, sa više koncerata i predavanjima Koste Manojlovića, Bogdana Popovića i Miloja Milojevića.⁴⁸ Novi muzički pravci, dodekafonija i četvrttonski sistem, koje je razvijala Nova bečka škola i njeni sledbenici u godinama pre i posle Prvog svetskog rata, bili su poznati beogradskim kompozitorima i bili su takođe predmet pisanja stručnih časopisa (u *Srpskom književnom glasniku* je još 1912. godine pisano o Šenbergu!).⁴⁹ Međutim, publika u Beogradu, kao uostalom ni u drugim evropskim centrima, nije poznavala niti bila u stanju da prihvati ovu vrstu muzike. Proslava 60-godišnjice Šenberga održana je 1935. godine u Jevrejskom domu, ali nije imala veći publicitet u beogradskoj javnosti.⁵⁰ Beograđani su 1924. godine na koncertu kvarteta Amar-Hindemit mogli da čuju muziku Paula Hindemita i Alojza Habe, ali takav događaj je bio izuzetak.⁵¹ Veoma značajan događaj za Beograd u smislu prodora savremene muzike bila je premijera opere „Saloma“ Riharda Štrausa 1931. u Narodnom pozorištu, kada je u naslovnoj ulozi nastupila Bahrija Nuri Hadžić, koja je školovana u Beču i stekla iskustvo na nemačkim operским scenama.⁵² S obzirom da je ova opera premijerno izvedena u Nemačkoj 1912, beo-

---

⁴⁸ R. V. Mladenović, *n. d.*, 106; M. Milojević, *U Slavu Bethovena*, u: SKG knj. 20, br. 8, 16.4.1927, 626–627.

⁴⁹ Dr Ljudevit Kiš, *O novim pravcima muzike*, „Zvuk“ 1. novembar 1933, 7 i dalje; Dr Vili Rajh, *A. Šenberg i njegova bečka škola*, „Zvuk“ 2, februar 1935, 132; Dr Vili Rajh, *Opera R. Štrausa u Drezdenu*, „Zvuk“ 6, 1935, 239 i dalje; S. Vinaver, *In memoriam. Alban Berg*, „Zvuk“ 8–9, 384 i dalje.

⁵⁰ *Proslava 60-godišnjice Šenberga u Jevrejskom domu*, „Zvuk“ 3, mart 1935, 106.

⁵¹ D. Kr, *Koncert Amar-Hindemit*, „Pravda“ 22.12.1924, 3; *Kvartet Amar-Hindemit*, „Vreme“, 18.12.1924, 4; S. V. *O suštini bića*, „Vreme“, 22.12.1924, 4; V. N. *Koncert gudačkog kvarteta Hindemit-Amar*, „Politika“ 22.12.1924, 4; K. P. M, *Koncert gudačkog kvarteta*, SKG knj. 4, br. 1, 1. januar 1925, 55–57.

⁵² M. Milojević, „*Saloma*“ – opera od Riharda Štrausa, SKG 1931, knj. 34, br. 7, 638–643; K. Tomašević, *n. d.*, 136; Branko Dragutinović, *Beogradska premijera „Salome“ od R. Štrausa*, *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 9–10, novembar-decembar 1931, 287 i dalje.

gradska premijera se dogodila relativno brzo, u odnosu na uobičajeni balkanski ritam praćenja savremenih tokova.

Posle Prvog svetskog rata, zahvaljujući gostovanjima britanskih umetnika koji su u programu bar jednim delom imali englesku muziku, kao i trudu jednog engleskog đaka, kompozitora Koste Manojlovića, Beograđani su imali prilike da čuju izvođenja engleskih narodnih pesama, madrigala, vokalne i instrumentalne muzike 17. i 18. veka, kao i savremenih engleskih kompozitora. Manojlović je, kao dirigent Prvog beogradskog pevačkog društva, održao sa horom 1927. i 1929. godine koncerte stare engleske muzike.⁵³ Koncert održan 13. maja 1927, bio je prvo izvođenje engleske muzike u Beogradu, pa je tom prilikom britanski poslanik Kenard održao uvodno predavanje. Kritičar Miloje Milojević zabeležio je tada da je reč o prvom izvođenju madrigala i muzike čuvenog engleskog baroknog kompozitora Henrija Persla u Beogradu.⁵⁴ Publikacijom *Istorijski pogled na muziku u Engleskoj* iz 1931. godine omogućio je širem auditorijumu upoznavanje sa ovom, kod nas tada nepoznatom muzičkom baštinom.⁵⁵ Stara engleska muzika izvedena je u Beogradu još tri puta: na koncertima reprezentativnog hora engleskih pevačkih društava avgusta 1930, domaćih horova juna 1934 i Hora engleskih novinara (Fleet Street Choir) februara 1938.⁵⁶ Moderne engleske kompozicije izvedene su dva puta: februara

---

⁵³ V. N. Veče engleskih madrigala, dirigent Kosta Manojlović, „Politika“ 17.5.1927, 7; M. Milojević, *Koncert stare engleske muzike*, „Politika“, 13.2.1929, 10; P. J. Krstić, *Koncert stare engleske muzike*, „Pravda“, 13.2.1929, 6.

⁵⁴ *Engleski poslanik g. Kenard o staroj engleskoj muzici*, „Vreme“ 16.5.1927, 7; M. Milojević, *Koncert engleskih madrigala. Beogradsko pevačko društvo*, SKG, knj. 21, br. 3, 1.6.1927, 213–215.

⁵⁵ Prikaz knjige: Kosta Manojlović, *Istorijski pogled na muziku u Engleskoj*, u: *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 9–10, novembar-decembar 1931, 308.

⁵⁶ Jovan Dimitrijević, *Koncert engleskih pevača*, „Pravda“, 28. avgust 1930, 4; P. B. *Koncert engleskih pevača*, „Politika“, 25. avgust 1930, 9; Bingulac, *Koncert engleskih pevača*, „Misao“, 1–2, knj. 34, septembar 1930, 105/110; B. Dragutinović, *Engleska muzika na koncertu Muz. škole Stanković*, „Politika“ 5.6.1934, 12; M. Živković, *Koncert Muz. škole Stanković posvećen delima stare engleske muzike*, „Vreme“, 6.6.1934, 6; Emil Hajek, *Koncert Hora engleskih novinara*, u: E. Hajek, *O muzici i muzičarima*, Beograd 1993, 62.

1929. Beogradski kvartet je interpretirao englesku kamernu muziku, a januara 1937. održano je „Englesko muzičko veče“ vokalne muzike iz raznih epoha, uključujući i savremenu.⁵⁷

Beograđani su retko imali priliku da uživo vide džez koncerte i upoznaju muziku američkih crnaca. Sliku američkog društva stekli su uglavnom posredstvom filmova drugorazredne produkcije. Krajem treće decenije 20. veka do Beograda je stigla „crnačka muzika“, na koncertima vokalnog kvarteta „Crni Revelers“ 1928, Džozefine Bejker u proleće 1929. i crnačke operetske trupe „Luzijana“ koja je 1930. u sali Manježa izvela „džaz operetu u devet slika od Luja Duglasa“.⁵⁸ Uoči Drugog svetskog rata sa talasa Radio Beograda svirali su Beni Gudman, Djuk Elington i Pol Vajtman.⁵⁹ Stručna javnost je bila podeljena u pitanju džeza, ali su protivnici bili glasniji i brojniji. Rikard Švarc je pisao da se sa ovom muzikom mora računati u budućnosti, dok su Petar Konjović i Miloje Milojević, kao i Vojislav Vučković, bili njegovi protivnici, mada sa različitom argumentacijom. Kod prve dvojice primetan je evropocentrični stav prema muzici, dok je Vučković iznosio ideološke razloge.⁶⁰

Na muzički repertoar između dva rata nemački i engleski uticaj delovao je dvostruko. S jedne strane, slušajući nemačke i engleske horove, beogradska publika se upoznala sa horskom tradicijom protestantskog korala i drugačijom vrstom izvođenja, sasvim različitog od stila slovenskih i pravoslavnih horova.⁶¹ S druge strane, muzika baroka je prvi put predstavljena u Beogradu, zahvaljujući Miloju Milojeviću i njegovom horu „Col-

⁵⁷ M. Milojević, *Koncert engleske kamerne muzike*, „Politika“, 2.3.1929, 9; M. Milojević, *Jedno veče prefinjene engleske muzike*, „Politika“ 28.1.1937, 21; M. Živković, *Veče engleske muzike*, „Vreme“, 27.1.1937, 2.

⁵⁸ M. Milojević, *Jedno „crnačko“ veče*, „Politika“, 15.12.1928, 8; Bingulac, *Crnački kvartet*, „Misao“ knj. 29, 3–4, februar 1929, 218; R. V. Mladenović, *n. d.*, 168; D. A. *Luzijana, crnačka opereta u pozorištu na Vračaru*, *Vreme* 7.3.1930, 4; V. D. *Crnačka trupa Luja Duglasa u Manježu*, „Politika“ 7.3.1930, 8.

⁵⁹ K. Tomašević, *n. d.*, 126.

⁶⁰ *Isto, n. d.*, 129.

⁶¹ Rikard Švarc, *Muzika u zemlji*, „Zvuk“ 8–9, oktobar-novembar 1935, 319–320; M. Milojević, *Muzičko pismo iz Londona. Sa sastanka muzičkih kritičara*, „Zvuk“ 10, decembar 1935, 388–394.

legium musicum“.⁶² Retku priliku da čuju muziku Kristofa Vilibalda Gluka, reformatora barokne opere, Beograđani su imali na koncertu Berlinskog kamernog orkestra u novembru 1939.⁶³

Nemački uticaj u delovanju značajnih beogradskih muzičara

Beogradski muzičari međuratnog perioda bili su po tradiciji obrazovani u srednjoj Evropi: u Beču, Pragu, Budimpešti i Minhenu.⁶⁴ Miloje Milojević školovan je u Minhenu i Pragu, a usavršavao se u Parizu i Londonu, dok je Kosta Manojlović bio jedini muzičar koji se tokom rata školovao u Engleskoj, odakle i potiče njegovo interesovanje za polifonu muziku renesanse i baroka.⁶⁵ Posle rata, Slavenski i Milojević su slali svoje đake u Prag. Među njima su bili kompozitori, predstavnici tzv. praške škole, Ljubica Marić, Vojislav Vučković, Stanojlo Rajčić, Dragutin Čolić, Mihovil Logar i Predrag Milošević, koji je u Minhenu bio 1922–1924. i u Pragu 1924–1931.⁶⁶ Od aktivnih muzičara u međuratnom periodu u Beču su školovani: operске pevačice Katica Jovanović i Bahrija Nuri Hadžić kod Lilhamera, pijanistkinja Zagorka Mihajlović kod Šifmana, kompozitor Petar Krstić kod Fuksa, violinista i kompozitor Petar Stojanović i violinistkinja Marija Mihajlović. U Minhenu su školovani violončelista Jovan Mokranjac i koncertna pevačica Ivanka Milojević.⁶⁷ Sopran Katica Jovanović je stekla veoma solidnu opersku praksu

---

⁶² K. Tomašević, *n. d.*, 154.

⁶³ P. Stefanović, *Gostovanje Berlinskog kamernog orkestra*, „Glasnik muzičkog društva 'Stanković'” 1–2, januar-februar 1940, 18–19.

⁶⁴ U Beču su studirali Petar Krstić i Petar Stojanović, Vladimir Đorđević u Beču i Pragu, Josip Stolcer Slavenski u Budimpešti i Pragu, Petar Konjović u Pragu, Stanislav Binički u Minhenu, Stevan Hristić u Lajpcigu, Moskvi i Parizu.

⁶⁵ Kosta Manojlović je rođen 1890, studirao na Oksfordu 1917–19, aktivno učestvovao u Bahovom horskom društvu. Najdosledniji Mokranjčev učenik. Pisao je a capella horske kompozicije. (K. Tomašević *n. d.*, 278).

⁶⁶ P. J. Marković, *n. d.*, 166, 172–173; K. Tomašević *n. d.*, 267.

⁶⁷ *Muzička enciklopedija*, JLZ, Zagreb 1973.

u Esenu i bila je jedan od najboljih interpretatora Mocartovih opera, upravo zbog svog školovanja i iskustva u Austriji i Nemačkoj.⁶⁸

Neki od njih su bili značajni ne samo kao izvođači, već uopšte u muzičkom životu Beograda, koji su podigli na zavidan nivo. Petar Krstić je tokom duge karijere bio veoma aktivan. Bio je profesor Prve muške gimnazije, kapelnik Narodnog pozorišta (1903–1912), jedan od osnivača, nastavnik i inspektor muzičke škole „Stanković“ (1911–1914), direktor Srpske muzičke škole (1914–1921), šef Odseka za muziku u Ministarstvu prosvete (1928–1938) i šef Muzičkog odeljenja Radio Beograda (1929–1937). Bio je takođe osnivač i dirigent Akademskog simfonijskog orkestra i pisac rečnika muzičke terminologije.⁶⁹ Petar Stojanović je u mladosti živio u Beču i Budimpešti i karijeru violiniste izgradio u srednjoj Evropi. Kao kompozitor bio je pod srednjoevropskim uticajima. Pored koncertne delatnosti, bio je direktor muzičke škole „Stanković“ (1925–1929) i jedan od osnivača i prvih profesora Muzičke akademije u Beogradu, od 1937. godine. Kao pedagog je ostavio značajan trag, time što je pripremio temeljnu reformu nastave u pravcu modernizacije, po uzoru na praški i bečki konzervatorijum. U muzičkoj školi „Stanković“ osnovao je operско-dramski odsek, kamernu klasu, učenički orkestar i horsku školu.⁷⁰ Pored njih, za muzičku kulturu Beograda od ogromnog značaja je bio Emil Hajek, Čeh po poreklu, koji je u Beograd došao 1929, kao već evropski poznat muzičar. Njegovo školovanje i umetničko sazrevanje takođe je vezano za nemački kulturni krug, budući da je do 1918. bio državljani Austro-Ugarske i da se usavršavao u Berlinu 1908–1909. Aktivan pijanista, muzikolog i muzički kritičar, postavio je nove standarde muzičkog pisanja. Bio je na čelu klavirskog odseka muzičke škole „Stanković“ i reformisao je našu muzičku nastavu.⁷¹

---

⁶⁸ Branko Dragutinović, *Muzika u zemlji*, „Zvuk“ 12, oktobar 1933, 403–406; isto, „Zvuk“ 2, decembar 1933, 110.

⁶⁹ *Umro kompozitor Petar Krstić*, „Politika“, 23.1.1957.

⁷⁰ Beleška, Petar Stojanović, *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 3, mart 1938, 62; *Istorija Beograda III*, Beograd 1974, 406; K. Tomašević *n. d.*, 150.

⁷¹ K. Tomašević *n. d.*, 149.

U Nemačkoj je školovan i započeo dirigentsku karijeru Ivan Brezovšek, Slovenac po rođenju, prvi dirigent Beogradske opere (od 1922). U Beogradu je bio višestruko aktivan, kao pijanista, profesor muzičke škole, dirigent „Obilića“ i „Jevrejskog pevačkog društva“. Po rečima Branka Dragutinovića, Brezovšek je doneo je u ovu sredinu nemačku „ozbiljnost, pedantnost i akribiju“, što je „jako potrebno u našoj sredini gde se ceni talenat, ali se nedovoljno ceni znanje i tehnika“. U našoj operi dirigovao je nemačku klasiku (*Čarobna frula* i *Fidelio*), nemački romantizam (*Čarobni strelac* i *Vesele žene vindzorske*), Wagnera (*Holandanin lutalica*) i *Salomu* Riharda Štrausa, koja je bila njegov najveći uspeh.⁷²

Nemački i anglosaksonski muzičari na beogradskoj koncertnoj sceni

Muzički život međuratnog Beograda postao je izuzetno dinamičan u odnosu na period pre Prvog svetskog rata. Kako pokazuje sledeća tabela, godišnji broj koncerata bio je od 1918. do 1925. u naglom porastu. Od tada do 1939. samo je jedne godine bilo manje od 100 koncerata (93 koncerta u sezoni 1929/30), a u sezoni 1936/37. bila su čak 144 koncerta.⁷³ Za grad koji je 1931. godine brojao oko 240.000 stanovnika, ovo je pokazatelj brzog porasta umetničkog nivoa i potreba publike za umetničkim sadržajima. Amatersko muziciranje bilo je tada deo svakodnevnog života u građanskim krugovima Beograda, što je svakako delovalo na razvijanje muzičkog ukusa i spremnost publike da prihvati i istinski uživa u izvođenjima vrhunskih umetnika tog doba. Međutim, grad je izuzetno oskudevao u odgovarajućem koncertnom prostoru. Koncerti su dvadesetih godina održavani najčešće u salama Manježa, Kasine, muzičke škole „Stanković“ i Novog univerziteta.⁷⁴ Kada je izgrađen Umetnički paviljon „Cvijeta

⁷² B. Dragutinović, *Muzika u zemlji*, „Zvuk“ 7, maj 1934, 264.

⁷³ S. Turlakov, *Letopis muzičkog života u Beogradu 1840–1941*, Muzej pozorišne umetnosti, Beograd 1994.

⁷⁴ Pored ovih sala, u Beogradu su dvadesetih godina koncerti držani u Oficirskom domu, kafani „Kolarac“, Drugoj muškoj gimnaziji, Narod-

Zuzorić“ 1927. godine, njegove prostorije su služile uglavnom za promociju savremenih strujanja u klasičnoj muzici. Tek pet godina kasnije, 1932, Beograd je dobio pravu koncertnu salu u zgradi Kolarčevog narodnog univerziteta.

sezona	ukupan broj koncerata	izvođači iz Nemačke i Austrije		izvođači iz Britanije i SAD	
		broj izvođača	broj koncerata	broj izvođača	broj koncerata
1918/19	26				
1919/20	54	2	4		
1920/21	51				
1921/22	80				
1922/23	94	1	3		
1923/24	72	5	7		
1924/25	90	2	3	1	1
1925/26	116	4	6		
1926/27	111	2	3	1	2
1927/28	113	2	3	2	3
1928/29	125	7	7	3	3
1929/30	93			2	3
1930/31	111	4	4	2	2
1931/32	132	2	4	3	5
1932/33	140	3	3		
1933/34	129	1	1		
1934/35	109	2	2		
1935/36	127	6	6		
1936/37	144	4	4	2	2
1937/38	119	4	5	3	5
1938/39	122	1	1	2	2
1939/40	90	2	2		
1040/41	48	4	4		

nom pozorištu, hotelu „Central“ u Zemunu, hotelu „Palas“, Tašmajdanskoj pećini, bašti „Kleridž“, sali „Uranije“, hotelu „Luksor“, Klubu prijatelja Francuske, Gardijskom domu i palati „Riunione“. (S. Turlakov, *n. d.*).

Strani umetnici su sve češće gostovali od sredine dvadesetih godina.⁷⁵ Međutim, u odnosu na domaće izvođače, njihov broj je bio veoma mali. Odmah posle rata, prvo su počeli da dolaze umetnici iz Beča i to već od prve koncertne sezone. Prvo gostovanje umetnika iz Beča bilo je već u januaru i februaru 1920, kada je pijanista Moric Rozental održao tri koncerta u Beogradu. Sa nemačkog govornog područja samo su bečki pijanisti, violinisti i operski pevači držali koncerte 1920, 1923. i 1924. godine. Međutim, izgleda da je to bilo prerano za beogradsku publiku, opterećenu ratnim iskustvom. Odličnog pijanista Rozentala loše je primila naša kritika, a takođe izuzetni violinista Fajerman svirao je u gotovo praznoj dvorani, zbog svog austrijskog porekla.⁷⁶ Takav prijem nije, na sreću, obeshrabrio bečke izvođače, koji su sve do Drugog svetskog rata držali koncerte u Beogradu i gostovali u Beogradskoj operi.⁷⁷ Neki od njih su bili izuzetni umetnici, kao M. Rozental i Fajerman, ali i pijanisti Paul Vajngarten, Paul Šram i pevačice Selma Kurc i Margareta Oberhauzer. Prvi muzičari iz Nemačke došli su tek u decembru 1924. To je bio kvartet Amar – Hindemit, čiji je član bio lično Paul Hindemit. Ovaj koncert je značajan po tome što su izvedene kompozicije Hindemita i Alojza Habe, tvorca četvrttorskog sistema, predstavnika tada aktuelnih novih pravaca u muzici, koji su beogradskoj publici (i ne samo našoj, već i publici razvijenijih zemalja) bili potpuno strani.⁷⁸ Beogradska umetnička scena je reagovala na opšte, uglavnom politički inspirisane društvene tendencije ka približavanju nekoj stranoj kulturi ili je pružala otpor nekim pojavama. Upravo u vreme kada se počelo intenzivnije obnavljanje kulturnih veza sa Nemačkom, putem inicijativa za stvaranje

---

⁷⁵ M. Vukdragović, *Muzički život Beograda tih godina*, u: Beograd u sećanjima 1930–1941, 53–79, 77.

⁷⁶ S. Vinaver, *Muzički život*, „Misao“, knj. 6, 5–6, Beograd 1921, 416, cit. prema: R. V. Mladenović, *n. d.*, 99–100.

⁷⁷ Gosti iz Beča bili su: pijanisti M. Rozental, Paul Vajngarten, Emil Sauer, Robert Goldzand, Paul Šram, Herman Arminski, Franc Wagner, Artur Trost, Rikard Štab, violinista Zigmund Fajerman, pevači Selma Kurc, Berta Kiurina, Karl Agard Estvig, Margareta Oberhauzer i Hor bečkih dečaka.

⁷⁸ S. Turlakov, *n. d.*, 104.

mešovitog društva, u sezoni 1928/29. prvi put je bilo više gostiju iz Nemačke, u odnosu na one iz Austrije (Berlinski simfonijski orkestar, Drezdenski gudački kvartet, Minhensko operetsko pozorište i pijanistkinja Gertruda Bamberger iz Berlina, čiji je nastup naišao na veoma povoljnu kritiku).⁷⁹ Koncert hora jevrejskih izbeglica iz Nemačke, u martu 1934, kojim je dirigovao S. Vinaver, bio je u toj sezoni jedini koncert nemačkih izvođača.⁸⁰ Još prethodne godine, 1933, emigrantski talas intelektualaca jevrejskog porekla preplavio je evropske zemlje, a nekolicina se zatekla i u Beogradu. Beogradski muzički poslenici su beležili u svojim glasilima sve što se događalo sa jevrejskim muzičarima u Nemačkoj.⁸¹ Moguće je da je i ovaj koncert predstavljao reakciju beogradskih intelektualnih krugova na događaje u Trećem rajhu.

U narednim sezonama broj gostiju iz Austrije i Nemačke bio je približno jednak, do sredine tridesetih godina, od kada (od sezone 1935/36) apsolutno preovladavaju izvođači iz Nemačke, što je bilo u skladu sa kulturnom politikom obe države u tom periodu. Među interpretatorima iz Nemačke bili su vrhunski umetnici, kao pijanisti Helmut Bervald, Gertruda Bamberger, Eli Nej i violinista Georg Kulenkampf, izuzetno dobro primljeni od kritike i publike.⁸² Veliki ansambli, horovi i orkestri iz Rajha dolazili su u Beograd više nego pojedinci. Njihova značajnija gostovanja zabeležena su tek tridesetih godina – Berlinske opere 1931, Frankfurtske opere 1938, Drezdenskog

---

⁷⁹ Isto, 126–132; M. Milojević, *Koncert gđice Gertrude Bamberger*, SKG knj. 20, br. 6, 15.3.1927, 477.

⁸⁰ *Jevrejsko vokalno udruženje iz Nemačke na turneji kroz Jugoslaviju*, „Zvuk“ 6, april 1934, 234.

⁸¹ *Beleška o otpuštanju muzičara Jevreja u Nemačkoj*, „Zvuk“ 7, 1932, 280.

⁸² B. Dragutinović, *Solistički koncert pijanista Helmuta Bervalda*, „Zvuk“ 5, maj 1935, 181; S. Turlakov, *n. d.*, 117, 123; E. Hajek, *O koncertu nemačke pijanistkinje Elly Ney*, „Zvuk“ 3, 1935, 106; *Georg Kulenkampf – koncert u Beogradu*, *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 1–2, januar-februar 1932, 29; *Drugi koncert Beogradske filharmonije*, *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 1–2, januar-februar 1940, 19. Pored njih, od solista su iz Nemačke gostovali pijanista Kempf, pevači Erik Enderlajn i Gerard Hiš. (S. Turlakov, *n. d.*, 174, 138, 175).

gudačkog kvarteta i Gudačkog trija iz Minhena 1940, kao i Kamernog orkestra berlinske filharmonije i Hora bečkih dečaka (između 1937. i 1940).⁸³ Berlinska opera je krajem aprila 1931. prvi put od rata nastupila u Narodnom pozorištu u Beogradu.⁸⁴ Gostovanja Berlinskog simfonijskog orkestra sa dirigentom Ernstom Konradom 1928, Berlinske filharmonije sa dirigentom Hermanom Abendrotom 1936, Berlinskog kamernog orkestra 1936 i Frankfurtske opere 1940. podigla su kvalitet našeg orkestra, zahvaljujući znanju i talentu gostiju dirigentata.⁸⁵ Gostovanje Frankfurtske opere 1938. bilo je tako veliki događaj za tadašnji Beograd, da je nekoliko članova ansambla dobilo visoka jugoslovenska odlikovanja.⁸⁶ Nesumnjiv kvalitet ovih ansambala i značaj njihovih gostovanja za beogradsku publiku ipak ne mogu da prikriju činjenicu da su oni pre svega imali propagandi karakter, što nije promaklo domaćoj muzičkoj kritici. Veoma pozitivne kritike Rikarda Švarca o koncertu Hora magdeburških madrigalista 1935, kao i Pavla Stefanovića o gostovanju Frankfurtske opere 1938, sadrže opaske na temu nemačke propagande. U prvom slučaju, gostima iz Nemačke se pripisuje kao motiv jačanje kulturnih veza folksdojčera sa maticom, a u drugom je, po rečima autora, „...centar za organizovano održavanje preživeli i preostale umetnosti našao za shodno da pokuša izgaditi u inostranstvu mučne impresije od svega što se u kulturnoj zemlji nemilice sa umetnošću radilo...“⁸⁷ Pored izuzetnih pohvala izvođenju Mocartove „Figarove ženidbe“, Štrausovog „Kavaljera s ružom“ i Vagnerove „Valkire“, Stefanović piše: „...nijedan muzikalni jugoslovenski državljanin neće prevideti kulturno-propagandne i kulturno-političke motive skupog i glomaznog kolektivnog pokreta ko-

---

⁸³ Izveštaj o radu Odseka za kulturne veze sa inostranstvom, AJ 66–454–718.

⁸⁴ Ž. Avramovski, *n. d.*, par. 127, izveštaja za 1931. godinu, 33.

⁸⁵ K. Tomašević, *n. d.*, 139–140.

⁸⁶ AJ 66–344–582.

⁸⁷ Rihard Švarc, *Muzika u zemlji*, „Zvuk“ 8–9, oktobar-novembar 1935, 319–320; Pavle Stefanović, *Muzika danas. Gostovanje Frankfurtske opere u Beogradu*, *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 5. maj 1938, 119–122.

jeg se poduhvatila Frankfurtska opera Trećeg rajha, deplasirajući se u celini, ekskurzijom u kulturne centre Rumunije i Jugoslavije“.⁸⁸

Gostovanja britanskih i američkih muzičara bila su veoma retka. Prvi engleski izvođač, bariton Frederik Vudhaus, održao je u Beogradu koncert engleskih pesama u septembru 1924, što je znatno kasnije u odnosu na austrijske muzičare koji su došli u Beograd već 1919. U periodu od 1927. do 1931. svake godine je bilo dva do tri koncerta engleskih ili američkih umetnika. Tokom naredne dve godine gostovala su tri izvođača, svi iz SAD, sa ukupno pet koncerata. Posle 1933. nije uopšte bilo gostovanja engleskih i američkih izvođača. Pred Drugi svetski rat, od 1937. do 1939, kada je nastupila britanska privredna, obaveštajna i kulturna „ofanziva“ na jugoslovenske krajeve, ponovo su učestale posete, ovaj put pretežno britanskih muzičara. To je svakako u vezi sa delovanjem Britanskog saveta u Beogradu od 1936.

Kada se upoređi broj gostovanja britanskih i američkih umetnika, dobija se zanimljiv podatak da je u Beograd tada dolazilo više Amerikanaca, ukupno devet, u odnosu na šest umetnika iz Britanije. Na taj način takođe, pored filma i džez muzike, uspostavljana je kulturna veza Beograda sa SAD. U Beogradu je održan i koncert „savremene američke muzike“ u maju 1939. Veliki broj evropskih muzičara jevrejskog porekla živeo je tada u Americi. Među njima bili su i poznati pijanisti Džozef Levin i Artur Rubinštajn, koji su svirali u Beogradu. Posebno je Rubinštajn bio čest gost, održavši od 1927. do 1932. devet koncerata.⁸⁹ Dve američke pijanistkinje su gostovale u Beogradu, Elinor Spenser (dva koncerta u januaru 1933) i Ester Džonson, koja je dala tri koncerta u Beogradu (decembra 1932, 1933. i u oktobru 1938) ali prema reagovanjima kritike, izgleda da one nisu bile vrhunske umetnice.⁹⁰ Beogradska

---

⁸⁸ P. Stefanović, *Gostovanje Frankfurtske opere u Beogradu*, isto, 119–122.

⁸⁹ S. Turlakov, *n. d.*

⁹⁰ B. Dragutinović, *Muzika u zemlji*, „Zvuk“ 1932–1933, 142; *Ester Jonhson's Concert*, SSH, 20/1932, 16. decembar, 2; *Klavirski koncert Ester*

publika se u međuratnom periodu prvi put susrela sa kulturom američkih crnaca. Iz SAD su dolazili umetnici crnci i izvodili crnačku muziku. Maja 1928. Fransis Moris je, pored klasičnog repertoara, interpretirao i crnačke pesme; decembra iste godine nasupao je kvintet „Crni Revelers“. Marta 1930. crnačka operetska trupa „Lujzijana“ izvela je džez operetu, a u beogradskom hotelu Kasina, kao i u više gradova Jugoslavije, održani su koncerti američke grupe „Utica Jubilee Singers“. Decembra 1936. Obri Penkej, najavljen kao „crnački bariton“, pevao je pored klasike i crnačke duhovne pesme.⁹¹

Britanski muzičari održali su nekoliko koncerata u periodu 1929–1930, što je u vezi sa pojačanom radom beogradskih anglofila. Upravo u to vreme osnovani su Udruženje prijatelja Velike Britanije i Amerike u Beogradu (1930) i Katedra za engleski jezik i književnost na Beogradskom univerzitetu (1929). Pijanist Frederik Lemon priredio je koncert u sali muzičke škole „Stanković“, 5. decembra 1929. U avgustu 1930. godine grupa od 50 engleskih muzičara sa dirigentom Frederikom Vudhausom boravila je u Jugoslaviji i održala niz koncerata u organizaciji anglofilskih društava. Ovu turneju organizovali su jugoslovensko poslanstvo i Englesko-jugoslovensko društvo u Londonu, kao i Centralni presburo u Beogradu koji je dao materijalna sredstva. Kompozitor Kosta Manojlović, glavni sekretar Južnoslovenskog pevačkog saveza, organizovao je doček i njihov put po zemlji. U Beogradu su održali koncert stare engleske muzike 16. veka u pozorištu na Vračaru, a na sceni su im se pridružili i udruženi horovi Južnoslovenskog pevačkog saveza sa dirigentom Mihajlom Vukdragovićem. Posle koncerta, gostima je priređen svečani banket u hotelu „Srpski kralj“, gde su često priređivane takve svečanosti upravo za goste iz Britanije.⁹² U drugoj polovini tridesetih godina, kada je nastupio pojačani talas anglofilske delatnosti, bilo je nekoliko zna-

---

Džonson, Glasnik muzičkog društva „Stanković“, 8–9, oktobar-novembar 1938, 186.

⁹¹ S. Turlakov, *n. d.*, AJ 66–374–610.

⁹² AJ 66–374–610; AJ 38–73–197; *Koncert engleskih pevača, Glasnik muzičkog društva „Stanković“, 6. septembar 1930, 115.*

čajnijih gostovanja za kratko vreme: ser Hamilton Harti je dirigovao Beogradskom filharmonijom novembra 1936; koncerti Hora engleskih novinara na Kolarčevom narodnom univerzitetu i pozorištu na Vračaru, 7. i 8. februara 1937, bili su veoma uspešni i profesionalni. Januara 1937. održan je koncert moderne engleske muzike u izvođenju solista Kit Foknera (Keith Falkner) i Sirila Smita (Cyril Smith), a decembra iste godine koncert Majre Hes (Myra Hess). Ova dva koncerta bila su izuzetno dobro posećena i uspešna, dok su, sudeći bar po kritici, tri koncerta poznatog pijaniste Frederika Lemona bili ispod nivoa. Etel Luis (Ethel Lewis), pevačica engleskih narodnih pesama dala je dva resitala u Klubu i na Muzičkoj akademiji, kao i na beogradskom radiju u toku 1939.⁹³

Gostovanja naših muzičara u inostranstvu

Tridesetih godina o redovnim posetama stranih umetnika brinula je koncertna agencija Udruženja glumaca,⁹⁴ dok su gostovanja naših umetnika u inostranstvu i održavanje kulturnih veza uopšte bili strogo regulisani od strane države. Ministar prosvete Dobrivoje Stošović doneo je 30. maja 1936. odluku da sva muzička i pevačka društva, kao i svi individualni umetnici muzičari, koji hoće da drže koncerte u inostranstvu, moraju da traže odobrenje od Ministarstva prosvete.⁹⁵ Od 1937. uvedena je i obaveza da se gostuje u inostranstvu samo po odobrenju Ministarstva. Tada je i formiran Odsek za kulturne veze sa

---

⁹³ *Sir Hamilton Harty*, SSH, 17/1936, vol. V, 1–16 novembar, 2; *Music-Art-Theatre in Yugoslavia*, SSH, 24/1937, vol. V, 18–28. februar, 5; *Belgrade Calling* SSH, 23/1937, vol. VI, 1–16 feb, str 2; Avramovski, *Britanci*. II, par. 103. izveštaja za 1937. godinu, 549; isto, par. 120. izveštaja za 1938. godinu, 656; SSH, 14 i 15/1938, vol. VII, 1. oktobar, 1; *Bilten Kluba* za januar 1939, AJ 38–73–197, *Bilten Kluba* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197; E. Hajek, *Koncert Majre Hes. Tri koncerta Frederika Lamona*, u: E. Hajek, *O muzici i muzičarima*, 61, 62; E. Hajek, *Koncert Hora engleskih novinara*.

⁹⁴ B. Dragutinović, *Koncerti*, „Javnost“ 3, 1935, 70–71.

⁹⁵ AJ 66–374–610.

inostranstvom, kojim je rukovodio Vladimir Velmar-Janković, čiji je zadatak bio da vodi nadzor nad kulturnom razmenom.⁹⁶ Iz ovih razloga moguće je sistematski pratiti samo gostovanja naših umetnika krajem tridesetih godina, dok su za prethodni period vesti sporadične i nije moguće dati potpuni pregled.

U Nemačkoj su imali angažman operski pevači Josip Rijavec, solista Beogradske opere 1922–1924 (član Berlinske državne opere od 1927. i Nemačke opere u Pragu od 1935) i Katica Jovanović, angažovana u operi u Esenu 1932, pošto je završila studije u Beču.⁹⁷ Značajno za širenje naše muzičke kulture u Nemačkoj bilo je izvođenje „Balkanofonije“ Josipa Slavenskog, 25. januara 1929, koja je doživela veliki uspeh kod nemačke publike i kritike.⁹⁸ Gostovanja baletskih i operskih ansambala iz Beograda u periodu 1937. do 1940, kada je organizovana kulturna saradnja bila najintenzivnija, nisu bila suviše česta – od ukupno osam gostovanja u inostranstvu, bilo je samo tri u Nemačkoj (po jedno gostovanje opere i baleta Narodnog pozorišta i jedno gostovanje privatne baletske trupe Mage Magazinović na folklornom festivalu u Hamburgu jula 1939). Najvažnije gostovanje naše Opere i Baleta bilo je 1939. u Frankfurtu, sa predstavama opere Jakova Gotovca „Ero sa onoga svijeta“ i Lotkinog (Lhotka) baleta „Đavo na selu“.⁹⁹ Razlog tome je verovatno bilo insistiranje jugoslovenskih vlasti (Ministarstva prosvete i Odseka za veze sa inostranstvom) na reciprocitetu – tj. na međusobnom gostovanju jednako kvalitetnih i renomiranih ansambala, što nije bilo moguće postići kada su

---

⁹⁶ AJ 66–454–718.

⁹⁷ *Gostovanje Josipa Rijavca*, „Zvuk“ 7. oktobar 1930, 136; *Beleška*, „Zvuk“ 21. februar 1935, 103; *Beleška*, *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 7–8. septembar – oktobar 1932, 213.

⁹⁸ *Jedan jugoslovenski uspeh u Berlinu*, *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 1. januar 1929, 21.

⁹⁹ Izveštaj Odseka za kulturne veze sa inostranstvom, AJ 66–454–718; AJ 38–141–414; (Gojko Miletić, *Međunarodna afirmacija Narodnog pozorišta*, u: *Jedan vek Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1968*, Beograd 1968, 554–571, 554).

bile u pitanju dve sredine na tako različitom nivou razvoja.¹⁰⁰ Zanimljivo je da ansambli i horovi nisu u ovom periodu gostovali u Nemačkoj (dok su, odlazili u petnaest drugih zemalja), već su držali koncerte uglavnom pevači-solisti Beogradske opere. Među njima su bili Zlata Đundenac, Anita Mezetova, Janja Vasiljeva, Krsta Ilić i Vladeta Popović. Melanija Bugarinović bila je jedna od naših retkih pevača koja je učestvovala na Vagnerovim svečanim igrama u Bajrojtju. Značajnu karijeru u inostranstvu napravila je Bahrija Nuri Hadžić, sa gostovanjima 1934. u Beču, 1937. i 1939. u Cirihi.¹⁰¹ Takođe, dirigent Mihajlo Vukdragović je sam gostovao u Beču u proleće 1939, kada je dirigovao Bečkim simfoničarima kompozicije Konjovića, Slavenskog i Hristića.¹⁰² Sudeći po slučaju koji se dogodio sa gostovanjem hora „Obilić“, izgleda da je zbog otpora intelektualnih krugova politici približavanja Nemačkoj bilo teže organizovati grupne posete, prilikom kojih je moglo doći do otpora pojedinaca, ili čak incidentnih situacija. Pre dolaska Hitlera na vlast, „Obilić“ je u jesen 1932. godine boravio na turneji po Švajcarskoj i Nemačkoj.¹⁰³ Sledeća turneja bila je planirana za 1936, ali je u poslednji čas otkazana. Crnjanski je tokom 1937. radio na njenom obnavljanju, a Nemci su imali informacije da se to dogodilo zahvaljujući intervenciji francuskog poslanika u Beogradu. Fon Heren je u svom izveštaju optužio „frankofilske profesore univerziteta“, posebno Vladimira Čorovića, koji imaju uticaj na članove predsedništva društva „Obilić“ i preporučio da se pregovori oko gostovanja

¹⁰⁰ Izveštaj Odseka za kulturne veze sa inostranstvom, AJ 66–454–718; AJ 38–141–414.; Gostovanje bečke operete bilo je odbijeno od strane Ministarstva prosvete juna 1939, zato što je bilo „ispod dogovorenog nivoa“. Pošto je naša opera gostovala u Frankfurtu, V. V. Janković je smatrao da tom nivou ne odgovara operetski ansambl privatnog pozorišta. (AJ 66–344–582).

¹⁰¹ AJ 66–454–718; Raško Jovanović, Olga Milanović, Zoran Jovanović, *125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu*, Beograd, SANU 1994, 221; Mirka Pavlović, *Veličina iz Beograda – Bahrija Nuri Hadžić (1904–1993)*, u: *125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 16–19. novembra 1994*, SANU 1997, 417–437.

¹⁰² *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 3–4. mart – april 1939, 85.

¹⁰³ S. Turlakov, *n. d.*, 151.

obnove.¹⁰⁴ Međutim, verovatnije je da je gostovanje otkazano po želji tadašnjeg dirigenta hora, Branka M. Dragutinovića, koji je upravo 1936. stupio u masonsku ložu i bio stalni muzički kritičar beogradskih masonskih časopisa *Javnost* i *Vidici*.¹⁰⁵

O gostovanjima naših muzičara u Engleskoj uglavnom nema traga u izvorima. Za našu muziku je značajno da su u Londonu izvedena dela Vojislava Vučkovića, na festivalu Međunarodnog društva za savremenu muziku od 17. do 24. juna 1938.¹⁰⁶ U Londonu je 1939. gostovao hor ruskih devojčica iz Beograda, pod vođstvom Marije Nekludove, bivše upravnice Smolni instituta u Rusiji, gde su školovane mlade plemkinje. Devojčice su uglavnom bile siročad iz ruskih plemićkih porodica, koje je M. Nekludova pod dramatičnim okolnostima dovela iz Rusije u Jugoslaviju. Za grupu od deset devojčica koje su u pevale u londonskom crkvenom horu bio je obezbeđen boravak od godinu dana u Londonu sa učenjem jezika, uz pomoć kraljice Marije i Udruženja anglikanske i bliskoistočnih crkava (Anglican & Near Eastern Church Association).¹⁰⁷

---

¹⁰⁴ Izveštaj Crnjanskog CPB-u za prvu polovinu 1937, AJ 38–49–108; Izveštaj fon Herena Ministarstvu spoljnih poslova od 14.5.1936, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103320, 001.

¹⁰⁵ B. M. Dragutinović, muzički kritičar, rođen u Beogradu 31.3.1903, umro u Beogradu 25.12.1971. Završio je Muzičku školu u Beogradu, i na Filozofskom fakultetu slušao istoriju muzike kod M. Milojevića. Od 1925. do 1938. bio je dirigent „Obilića“. Do 1944. bio je profesor u srednjim školama. Od 1938. do 1940. sekretar Beogradske opere. Posle 1945 sekretar i docent Muzičke akademije u Beogradu, a od 1950. pomoćnik direktora i dramaturg Beogradske opere. Od 1926. do smrti bavio se muzičkom kritikom, i objavljivao u *Novostima*, *Pravdi*, *Javnosti*, *Zvuku*, *Politici*, *LMS*, *SKG* i drugim listovima i časopisima. (*Leksikon jugoslavenske muzike*, knj. I, JLZ „Miroslav Krleža“, Zagreb 1984, 203–204). U masonsku ložu „Dositej Obradović“ učlanjen je 1936. godine. (Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, Beograd 1984, 573).

¹⁰⁶ *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 2. februar 1938, 37.

¹⁰⁷ *Begrade Girls to Sing in London Church*, SSH, vol. VIII, 6–7. jun 1939.

Uticaji na polju dramske umetnosti

Nemački i anglosaksonski uticaji u delovanju značajnih beogradskih scenskih stvaralaca

Na našoj međuratnoj sceni delovalo je nekoliko ličnosti koje su ostavile trag u istoriji našeg pozorišta. Reditelji – predstavnici nemačke škole bili su Mihajlo Isailović, Bojan Stupica i Josip Kulundžić. Mihajlo Isailović je bio predstavnik psihološki produbljenog klasičnog pravca nemačke škole, pod uticajem Ludviga Kronega i Maksa Rajnharta. Glumio je u nemačkim pozorištima i tako stekao evropsko iskustvo. On je uspešno uveo moderan duh u beogradski pozorišni ansambl i otvorio proces njegove evropeizacije. Bojan Stupica je bio pod uticajem nemačkih reditelja Mejerholda, Hagemana i Rajnharda.¹⁰⁸ Jedan dramski režiser, nemački đak, radio je u Beogradskoj operi. Josip Kulundžić, rođen u Zemunu 1899, studirao je dvadesetih godina pozorišnu umetnost u Drezdenu, Pragu i Parizu. Njegova praksa, kao i studije, odvijala se u srednjoevropskom kulturnom krugu. Radio je u Zagrebu i Novom Sadu pre dolaska u Beograd, 1929, gde je postao reditelj drame i opere. U svom radu ugledao se na prvog reditelja bečke opere, Lotara Valenštajna. Njegov najveći uspeh u međuratnom periodu bila je režija Vagnerove *Salome* 1931. godine, a sa uspehom je režirao još nekoliko predstava, među njima Štrausovog *Slepog miša* 1933. i Mocartovu *Figarovu ženidbu* 1936. Posle Drugog svetskog rata bio je profesor Akademije dramskih umetnosti i osnivač Katedre za dramaturgiju.¹⁰⁹

¹⁰⁸ P. J. Marković, *n. d.*, 166, 173; Raško Jovanović, Olga Milanović, Zoran Jovanović, *125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu*, Beograd SANU 1994. (poglavlje: Umetnički uspon drame, 125–147).

¹⁰⁹ Raško V. Jovanović, *Doprinos reditelja Josipa Kulundžića modernizaciji scenskog izraza u Beogradskoj operi*, u: Srpska muzička scena, zbornik, Beograd 1995, 382–394; B. Dragutinović, *Komentar uz otkaz g. Hecehu*, „Zvuk“, 4. april 1935, 148–150; B. Dragutinović, *Muzika u zemlji*, „Zvuk“, 3. januar 1933; isto, „Zvuk“, mart 1936, 20–21.

Razvoju baletske umetnosti mnogo je doprinela prva srpska balerina, Maga Magazinović. Znanja i veštine iz ove oblasti stekla je u školi Maksa Rajnharda u Berlinu još pre Prvog svetskog rata, kao i na drugim kursevima gimnastike i baleta u Nemačkoj i Švajcarskoj. Njen uzor je bio moderni balet Isidore Dankan. U Beogradu je držala veoma uglednu Školu ritmičkih igara, koja je 1935. proslavila je 25-godišnjicu rada.¹¹⁰

Nemački i anglosaksonski autori na beogradskoj pozorišnoj sceni

Od osnivanja Narodnog pozorišta polovinom 19. veka sve do Drugog svetskog rata na repertoaru su preovlašivali strani komadi. U međuratnom periodu, za nepune 23 godine, izvedene su premijere 216 stranih i 122 domaća komada. Ukupno je održano 3786 stranih i 3475 domaćih predstava. Razlozi su višestruki – ljudi koji su vodili pozorište bili su obrazovani u inostranstvu, a strani komadi su bili finansijski rentabilniji, pošto je izbor repertoara zavisio kako od rukovodstva pozorišta, tako i od kulturnih, književnih i političkih činilaca u društvu. Intelektualna i umetnička elita Beograda imala je potrebu za evropskim teatrom. Takođe, elitni pozorišni stručnjaci uticali su na stil stranog repertoara. Oni su uglavnom bili školovani u Nemačkoj (u 19. veku) i u Francuskoj (u 20. veku). Nemačka književnost i pozorišni repertoar bili su u vreme Kraljevine Srbije uzor našim glumcima i rediteljima. Beč je bio mesto u kojem su učili glumačku veštinu i gde su često odlazili na kraća putovanja.¹¹¹ Na međuratnoj sceni preovladavao je francuski repertoar bulevarskog karaktera, kao oblik zahvalnosti Francuskoj i delo francuskih đaka na čelu po-

---

¹¹⁰ Anja Suša, *Maga Magazinovic i modernost angazmana žene*, u: *Srbija u medernizacijskim procesima 19. i 20. veka II*, Beograd 1998, 470–483; K. Tomašević, *n. d.*, 138; Knežev, *n. d.*, 167.

¹¹¹ Dr R. M., *Gete na beogradskoj i zagrebačkoj pozornici*, SKG, knj. 35, br. 8, 16.4.1932, 618–619.

zorišta. Iza francuskih komada (70 od ukupno 180 premijera), po brojnosti su bili redom anglosaksonski, slovenski, nemački, italijanski i mađarski.¹¹²

Izvođenja predstava nemačkih autora na sceni Narodnog pozorišta bila su veoma retka. Od 1918. do 1941. izvedene su samo 23 nemačke drame i prerade, a skoro punih 10 godina (1913–1923) nije uopšte bilo nemačkih pisaca na našoj sceni.¹¹³ Tridesetih godina postavljeno je samo 14 nemačkih komada. Radi poređenja. U proseku je izvedeno 12 predstava stranih autora, dok je prosek godišnjih izvođenja nemačkih drama bio manje od jedne. Do najveće dinamike u postavljanju predstava nemačkih autora došlo je u periodu otopljanja odnosa sa Nemačkom, 1930–1932, kada je postavljeno čak 10 nemačkih komada.¹¹⁴ U razdoblju 1936–1941, kada se na političkom i privrednom planu ti odnosi znatno intenziviraju, repertoar beogradskog pozorišta pokazuje sasvim drugu tendenciju – postavljeno je samo četiri nemačke drame, 7 opera i dva baleta nemačkih kompozitora na sceni Narodnog pozorišta.¹¹⁵

---

¹¹² Jovan Ćirilov, *Savremeni dramatičari sveta na sceni Narodnog pozorišta između dva rata*, u: 125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu, Beograd 1997, 67–71; B. S. Stojković, *Strani repertoar u drami Narodnog pozorišta*, u: Jedan vek Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1968, Beograd 1968, 230–254: Doba između dva rata je sinteza najraznovrsnijih pravaca od antike do tadašnjeg vremena. Preovladao je modernizam. Tematika ljubavna, moralno-psihološka, društvena i ređe politička. Dela su bila uglavnom ozbiljnija i više umetničke vrednosti, sa realističkom tematikom. (B. S. Stojković, *n. d.*, 247–251, 230–232.

¹¹³ Alojz Ujes, *Nemačka drama na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1993*, u: 125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu, 91–123.

¹¹⁴ Alojz Ujes, *Nemački dramski pisci i priređivaci na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1968*, *Scena* 2/1972, 106–137.

¹¹⁵ Nemačke drame tih godina na beogradskoj sceni su bile sledeće: Don Karlos, Šiler, 13.3.1937; Patrijota, Alfred Nojman, 7.9.1937; Kad Napoleon voli (Siromahovo jagnje), Štefan Cvajg, 7.2.1939; Razbijeni krčag, Hajnrih Klajst, 14.3.1941. Opere: Figarova ženidba, Mocart, 5.2.1936; Kavaljer s ružom, R. Štraus (libreto Hugo fon Hofmanštal), 2.1.1937; Car i drvodelja, Albert Lorcinc, 24.5.1937; Holandanin lualica, Vagner, 6.5.1938; Mrtve oči (scenska poema), Hans Hajnc Evers, 29.4.1939; Don Žuan, Mocart, 4.11.1939; Orfej i Euridika, K. V. Gluk, 29.2.1940. Baleti: Poziv na igru, K. M. Veber, 29.6.1937; Balerina i banditi, Mocart, 14.10.1939. (*Re-*

Slabo prikazivanje nemačkih predstava tih godina predstavlja negativnu reakciju beogradske umetničke i intelektualne elite na Hitlerovu Nemačku. Gete je bio najviše izvođen na beogradskoj sceni od svih nemačkih pisaca. Njegovi komadi su kod nas stizali preko Beča. Međutim, Geteov uticaj na naše pozorište ipak nije bio tako veliki kao u književnosti.¹¹⁶

Operu i balet su, za razliku od drame, uvek posećivali elitni krugovi društva – najčešće intelektualni stvaraoci na polju muzike i književnosti, ali isto tako i predstavnici visokih političkih, vojnih i privrednih krugova, u skladu sa društvenim protokolom. Beogradska opera je osnovana 1920. godine. Trebalo je upoznati publiku sa tradicionalnim operskim repertoarom, a na njegovo formiranje uticala je uprava pozorišta (uglavnom prema uzoru bečkog Burgteatra, što je u našem slučaju podrazumevalo uporište u domaćem stvaralaštvu, italijanskoj, slovenskoj i evropskoj operi), a ne sklonosti publike (kakav je slučaj donekle bio na dramskoj sceni na Vračaru). Italijanska opera je preovlađivala, a francuska i nemačka su bile ravnopravno zastupljene. Od ukupno 93 opere prikazane u međuratnom periodu, bilo je 25 italijanskih, 18 francuskih i 17 nemačkih.¹¹⁷ Nemački repertoar je obuhvatao pre svega klasičnu operu (Mocart) i muzičku dramu (Vagner). Pored ovih nemačkih kompozitora, u Operi su bili zastupljeni i R. Štraus, J. Štraus, Betoven, Gluk, Lorcincing, D'Alber.¹¹⁸ Postavke „Salome“ R. Štrausa, Lorcincingovog „Kavaljera sa ružom“ i Vagnerovog „Tanhojzera“ bili su hrabri proborji u nepoznatu i manje popularnu oblast muzike.¹¹⁹

---

pertoar Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1965. Prilog proslavi stogodišnjice Narodnog pozorišta u Beogradu, Beograd, Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije 1966, 82–87).

¹¹⁶ P. J. Marković, *n. d.*, 183–184; dr R. M., *n. d.*, SKG, knj. 35, br. 8, 16.4.1932. 618–619.

¹¹⁷ Konstantin Vinaver, *Repertoarska politika Opere Narodnog pozorišta od osnivanja do danas*, u: *Srpska muzička scena*, zbornik, Beograd 1995, 248–268, 252.

¹¹⁸ Alojz Ujes, *Nemačka drama...*, 91–123.

¹¹⁹ K. Vinaver, *n. d.*, 251.

Neuporedivo brojnije i popularnije u odnosu na nemačke, bile su predstave engleskih autora – pre svih Šekspira i Bernarda Šoa. Na repertoaru je između dva rata bilo ukupno 24 anglosaksonska komada, od toga 16 engleskih i 8 američkih. Iz anglosaksonske književnosti bili su zastupljeni Judžin O' Nil (Eugene O' Neill), najveći tadašnji američki dramatičar („Ana Kristi“), Bernard Šo (Bernard Shaw) („Zanat gospođe Vorn“, „Pigmalion“, „Lekar u nedoumici“, „Đavolov učenik“, „Sveta Jovanka“, „Cezar i Kleopatra“), Somerset Mom (Somerset Maugham) („Sveti plamen“, „Za zasluge“, „Pismo“), Džon Golsvorti (John Galsworthy), St. Džon Irvin – irski pisac („Antonije i Ana“), a između ostalih i brodvejska komedija „Peg, srce moje“ Džona Hartlija Manersa, koja je i danas na repertoaru Ateljea 212.¹²⁰ Američka drama sa ukupno osam komada na beogradskoj sceni bila je slabo i nereprezentativno zastupljena.¹²¹ Iako su engleski komadi stalno igrani, u drugoj polovini tridesetih godina, kada se Beograd iz političkih razloga sve više okretao ka Britaniji, postavljeno je relativno više nego ranije: održano je ukupno devet premijera drama i tri opere po libretu engleskih autora.¹²² Šekspir je bio najzastu-

¹²⁰ J. Ćirilov, *n. d.*, 67–71.

¹²¹ Ileana Ćosić, *Drame američkih pisaca na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu (1920–1970)*, u: 125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu, 125–131.

¹²² Premijere komada engleskih autora održane od 1936 do 1941: 1. Koriolan, Šekspir–S. Stefanović–E. Hecel, premijera 15.2.1936; 2. Lepeza ledi Vindermir, O. Wajld–M. Bogosavljević–Vladeta Dragutinović, premijera 23.5.1936; 3. Gospođa Selbi, St. Džon Irvin–Živojin Petrović–Anđelko Štimac k. g., premijera 11.6.1936; 4. Pikvik, Juraj Ofrosimov (po Dikensu)–J. Rakitin, premijera 14.1.1939; 5. Pigmalion, B. Šo–Velibor Jonić–J. Rakitin, obnova 22.12.1939; 6. Bogojavljenka noć, Šekspir–S. Stefanović–Branko Gavella premijera 27.12.1939; 7. Bura, Šekspir–S. Stefanović–E. Hecel, premijera 4.6.1940; 8. Antonije i Ana, St. Džon Irvin–Vladeta Popović–Vladeta Dragutinović, premijera 4.10.1940; 9. Cvrčak na ognjištu, R. M. Sušević (po Dikensu)–Petar Dragović–Velestovac–Vera Grec i Polikarp Pavlov, premijera 23.11.1940; 10. Uzoran muž, Ejveri Hopvud–dr Ranko Mladenović–Milan Stojanović, obnova 26.2.1941. Premijere opera i baleta po libretima engleskih autora 1936–41; 1. Romeo i Julija, opera, libreto francuskih autora po V. Šekspiru, muzika Šarla Gunoa, kostimograf Milica Babić, premijera 17.12.1935; 2. Fastaf, opera, libreto po Šekspiru,

pljeniji, a čest gost na repertoaru je bio i Bernard Šo, kojeg je prihvatila, kako odabranija, tako i šira publika.¹²³ Specifična Šoova satira odgovarala je duhu vremena. Dvadesetih godina Bernard Šo je bio dobro poznat beogradskoj publici, a do 1924. bila su izvedena već četiri njegova komada.¹²⁴ U sezoni 1939–40. Šekspir i Šo su bili najgledaniji pisci uopšte na beogradskoj sceni, a mnogo su izvođeni i komadi Bena Džonsona.¹²⁵ Između dva rata došlo je do obilnijeg prevođenja, dubljeg proučavanja i interpretacije Šekspira u našem pozorištu. Tada je prikazano 14 njegovih drama, ukupno 238 puta. Održano je i pet predstava gostujućih ansambala (jedna slovenačka, tri engleske i jedna italijanska trupa). Na sceni je bilo više od trećine njegovog opusa. Na dan Šekspirovog rođendana, 23. aprila 1931, na našoj sceni prikazan je na engleskom jeziku prvi put njegov komad u izvođenju trupe „The English Players“ iz Pariza.¹²⁶

Već oko 1930. došlo je do prodora savremenog engleskog dramskog repertoara, što je bio odraz opšteg trenda u Evropi. Od 1928. do 1930. prikazano je u Beogradu oko deset savremenih engleskih i američkih pisaca, sa više od 80 predstava (Bernard Šo, Judžin O Nil, Džerom Džerom, Golsvorti, Džejms Beri, Ben Džonson, Lonsdejl i drugi). Ovo je predstavljalo izvesnu promenu koncepcije stranog dramskog repertoa-

---

muzika Verdi, režija E. Hecel, premijera 26.1.1940; 3. Lučija od Lamermura, opera, libreto italijanski. po V. Skotu, muzika Doniceti, režija Rudolf Ertl, premijera 29.6.1940. (*Repertoar Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1965. Prilog proslavi stogodišnjice Narodnog pozorišta u Beogradu*, priredio Sava Cvetković).

¹²³ Ukupan broj izvođenja engleskih pisaca: Šekspir (Bogojavljen-ska noć 10, Ukročena goropad 11, Makbet 4, Hamlet 24, Bura 5, Julije Cezar 12), Dž. Golsvorti (Gentlemen, 13), O. Vajld (Lepeza ledi Vindermir 5), B. Šo (lekar u nedoumici 3, Zanat gđe Vorn 7, Pigmalion 16, Sveta Jovanka 7), Vilijam Vajler (Na santi leda 33), J. O`Nil (Jazz-band 9), S. Mom (Sveti plamen 12, Za zasluge 4). (Borivoje S. Stojković, *n. d.*, 230–232).

¹²⁴ S. P, *Davolov učenik od Bernarda Šoa*, SKG, knj. 11, br. 4, 16.2.1924, 310–311.

¹²⁵ P. J. Marković, *n. d.*, 183–184; Knežev, *n. d.*, 167.

¹²⁶ Dušan Mihajlović, *Sto godina sa Šekspirom*, u: *Jedan vek Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1968*, Beograd 1968, 262–308, 262–263.

ra, a publika je počela da razvija ukus za specifični engleski humor.¹²⁷

U međuratnom periodu došlo je do još jedne značajne promene. Tradicionalno prevođenje dramskih dela engleskih autora uglavnom sa nemačkog jezika (sa izuzetkom Laze Kostića), tih godina je prestalo i počelo se prevoditi sa originala. Uglavnom zahvaljujući dr Svetislavu Stefanoviću, svi Šekspirovi komadi bili su prevedeni sa engleskog, osim „Sna letnje noći“ – 12 je preveo Svetislav Stefanović, a po jedan je odigran u prevodu dr Milana Bogdanovića i Nedića-Živojinovića.¹²⁸ Ostali anglosaksonski pisci i dalje su uglavnom prevedeni sa drugih jezika, kako pokazuje slučaj američkih drama – od osam američkih drama koje su izvedene u Narodnom pozorištu u tom periodu, samo jedna je prevedena sa originala („Ana Kristi“ od Judžina O’Nila, prevod Aleksandra Vidakovića), dok su ostale prevedene sa italijanskog (1), nemačkog (5) i francuskog (1).¹²⁹

---

¹²⁷ Dr Ranko Mladenović, *Članovi zagrebačke drame u engleskoj komediji*, SKG knj. 29. br. 7, 1.4.1930, 543–544:

¹²⁸ D. Mihajlović, *n. d.*, 277–289.

¹²⁹ Premijera prvog, „Peg o My Heart“, autora Harti Manersa, održana je posle velikog uspeha na Brodveju i u Evropi, 2.1.1926. u Manježu, u režiji Jurija Rakitina. Preveo Todor Manojlović sa italijanskog. Održala se sedam sezona sa 53 izvođenja. 2. „Uzoran muž“ (Fair and Warmer) autora Ejveri Hopvuda, komedija, premijera 18.11.1926. u Manježu, režija Jurij Rakitin, Prevod sa nemačkog dr Ranko Mladenović, trajala dve sezone, izvedena 24 puta. 3. „Anna Christie“ od Judžin O’Nila, premijera 19.10.1927, režija Mihalo Isailović, četiri izvođenja. Prevod Aleksandra Vidakovića, sa originala. 4. „Sudjenje Meri Daganovoj“ (The Trial of Mary Dugan), autora Vilera Bajarda (Veiller Bayard), premijera 18.1.1929. u režiji Mihajla Isailovića, dve sezone, 25 predstava. Preveo Josip Kujundžić sa nemačkog. 5. „Broadway“, od pisaca Filip Daning i Džordž Ebot, 30 3. 1929. u Manježu, režija Jurij Rakitin, 8 izvođenja. Prevod sa francuskog Živojin Bata Vukadinović. 6. „Triput venčani“ (Abie’s Irish Rose) od En Nikols, 12.12.1929. u zgradi na Vračaru, režija Josip Kulundžić, dve sezone, 21 izvođenje, prevod sa nemačkog Branko Gavela. 7. „Ono što se zove ljubav“ (The Thing Called Love), autora Edvina Berka, 31.1.1931. režija Jurij Rakitin, 20 izvođenja. Preveo sa nemačkog Nikola Polovina. 8. „Roxy“ od Berija Konersa, 2.3.1932, u zgradi kod Spomenika, režija Jurij Rakitin, 7 izvođenja, preveo sa nemačkog Radoslav Vesnić. (I. Čosić, *n. d.*, 125–127).

Gostovanja dramskih umetnika u Beogradu

Dramski repertoar je, sa stanovišta uticaja strane kulture, mnogo značajniji od gostovanja pojedinaca ili trupa iz inostranstva, s obzirom na to da se radnje komada koji se prikazuju u dužem periodu bolje pamte nego glumačke bravure makar i najboljih umetnika. Ovakva gostovanja su u međuratnom periodu bila dosta retka. Isto kao u slučaju gostovanja muzičara, tridesetih godina su bila pod kontrolom države. Još 1933. Ministarstvo prosvete je izdalo naredbu da upravnici pozorišta moraju na vreme izvestiti Ministarstvo o svim ponudama i namerama za gostovanja stranih trupa kod nas i da im mogu pristupiti tek po odobrenju vlasti.¹³⁰ U tom svetlu, dinamika gostovanja stranih trupa može se osnovano povezati sa trenutnom kulturnom i spoljnom politikom države.

Nemačke trupe gostovale su u Beogradu krajem dvadesetih godina, u vreme otopljanja bilateralnih odnosa i intenziviranja kulturne razmene. Tada su bile dobro prihvaćene od publike, za razliku od prvih muzičara koji su došli neposredno posle rata. Brokmanova dramska trupa iz Berlina izvela je nekoliko predstava nejednakog kvaliteta tokom 1927. i 1928. godine, a tada veoma poznati nemački glumac Paul Vegener dao je u maju 1928. dve predstave u Narodnom pozorištu. Beogradska publika je 1927 imala priliku da vidi glumu učenika poznate škole Maksa Rajnharda, kojoj je pripadala i Maga Magazinović.¹³¹ Zanimljivo je, međutim, da je tridesetih godina zabeleženo samo jedno značajnije gostovanje glumaca sa nemačkog govornog područja (Jozefšeter teatra iz Beča)¹³², iako je upravo tada kulturna razmena sa Nemačkom bila najintenzivnija.

---

¹³⁰ AJ 66–361–605.

¹³¹ Dr R. M, *Gostovanje berlinske dramske trupe*, SKG, knj. 21, br. 1. 1.5.1927. 78–79; dr R. M, *Drugo gostovanje Berlinske dramske trupe*, SKG, knj 21, br 3, 1.6.1927 238–239; dr R. M, *Gostovanje Brokmanove dramske trupe*, SKG, knj. 23, br. 5, 1.3.1928, 398; Dr R. M, *Dva gostovanja Paula Vegenera u Narodnom pozorištu*, SKG, knj. 24, br. 2, 16.5.1928. 159–160.

¹³² AJ-66–366–614; AJ 66–361–605.

Pozorišne i baletske predstave Engleza u Beogradu bile su takođe izuzetno retke. Održane su samo tri predstave engleskih glumačkih trupa i dve baletske predstave tridesetih godina u Beogradu. Dok su nemačke trupe izvodile različit repertoar, ne pretežno nemački, engleski glumci su u Beogradu igrali isključivo engleske komade. Trupa „English Players“ pod vođstvom Edvarda Sterlinga (Edward Sterling), posetila je na proleće i jesen 1931, kao i 1933. godine Jugoslaviju, sa predstavama u Beogradu i drugim većim gradovima. Ista trupa izvela je u Narodnom pozorištu novembra 1933. dramu „Eight Bells“ autora Persi Mendlija (Percy Mandley).¹³³ Dva engleska komada u izvođenju engleskih glumaca prikazana su u okviru „engleske nedelje u Beogradu“ oktobra 1934 – jedan od njih bio je komad „The Monkey’s Paw“ autora V. V. Džejkobsa (W. W. Jacobs).¹³⁴ U aprilu 1939. pozorište „Dablin Gejt“ (Dublin Gate Theater) odigralo je u Narodnom pozorištu predstave „Makbet“ i „Hamlet“, a u pozorištu na Vračaru „Night Must Fall“. Ovo gostovanje organizovalo je Udruženje glumaca Kraljevine Jugoslavije u saradnji sa Odborom za kulturne veze pri britanskom poslanstvu.¹³⁵ Tokom „engleske nedelje“ u oktobru 1934. izveden je jedan engleski balet, a baletska trupa „Joos Ballet“ dala je u aprilu 1937. šest predstava za redom u Beogradu. Beogradska publika je tada imala prilike da vidi sasvim različit stil od ruskog, koji su na domaću baletsku scenu doneli ruski emigranti.¹³⁶

Podaci o gostovanjima beogradskih dramskih umetnika u Nemačkoj vrlo su oskudni. Bojan Stupica i Sava Severova-Stupica, kontraktualni članovi Narodnog pozorišta, koristili su

¹³³ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 115. izveštaja za 1931. godinu, 30; *The English Players*, SSH, 23/1933, vol. II, 1. decembar, 1.

¹³⁴ *An English Week*, SSH, 15/1934, vol. III, 3. oktobar, 1.

¹³⁵ *Bilten Kluba za januar i februar 1940*, (AJ 38–73–197). Pismo Udruženja glumaca KJ Ministarstvu prosvete od 2. marta 1939. (AJ 66–344–582).

¹³⁶ *An English Week*, SSH 15/1934, vol. III, 3. oktobar, 1; Joos Ballet je izveo satirična dela „Green Table“, Ravelovu „Pavanu“ i „The Great City“. (*Music-Art-Theatre in Yugoslavia*, SSH, 4/1937, vol. VI, 16–30. aprila, 5).

jednomesečno odsustvo u junu 1939, radi studija u raznim zemljama (između ostalih i u Nemačkoj). Balerina Narodnog pozorišta Nina Kirsanova je u jesen 1933. boravila u Francuskoj i Engleskoj, radi upoznavanja sa novinama u evropskoj baletskoj koreografiji.¹³⁷

Izložbe nemačkih i anglosaksonskih umetnika u Beogradu

Beograd je posle Prvog svetskog rata bio grad bez pogodnih izložbenih prostora i bez tržišta za plasman radova domaćih slikara. Izložbe su postale redovne tek od 1925.¹³⁸ Razvoju ovog vida kulturnog života značajno su doprinele nove ustanove kulture, koje su nastajale od kasnih dvadesetih godina: Umetnički paviljon „Cvijeta Zuzorić“ (1927), Kolarčev narodni univerzitet (1932) i Muzej kneza Pavla (1936). Postepeno, beogradska publika je pokazivala sve veće interesovanje za izložbe. U tome su veliku ulogu imale retrospektivne izložbe savremenih stvaralaca iz zapadne i srednje Evrope. Početkom tridesetih godina, posete izložbama su ostvarile prve rekorde. Najveća prodaja slika zabeležena je na mađarskoj izložbi 1930. godine, a najveća poseta do tada, 5.000 posetilaca, na izložbi nemačke savremene umetnosti u paviljonu „Cvijeta Zuzorić“.¹³⁹ U narednoj deceniji, interesovanje beogradske publike za likovnu umetnost značajno se povećalo: izložbu „Sto godina francuske moderne umetnosti od Engra do Renoara“ videlo je 1939. 60.000 ljudi, a izložbu italijanskog portreta 1938, čak 75.703 posetioca.¹⁴⁰

Izložbe nemačkih i anglosaksonskih likovnih umetnika u opštem kontekstu kulturnih uticaja ovih zemalja nisu imale veliki značaj, s obzirom na to da je formiranje interesovanja i

---

¹³⁷ *Beleška*, „Zvuk“ 1. novembar 1933, 62.

¹³⁸ P. J. Marković, *n. d.*, 167.

¹³⁹ K. Tomašević, *n. d.*, 155–156; P. J. Marković, *n. d.*, 179.

¹⁴⁰ P. J. Marković, *n. d.*, 180.

ukusa publike za ovu vrstu umetnosti bio dugotrajan proces. Ove izložbe su bile malobrojne, ali su imale veliki publicitet.

U početnim godinama šestojanuarske diktature, održane su velike izložbe britanskih umetnika u Beogradu (1929) i jugoslovenskih u Londonu (1930). Izložba savremene britanske umetnosti održana je od 3. do 20. februara 1929. u novootvorenom Paviljonu „Cvijeta Zuzorić“, uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete.¹⁴¹ Nju su organizovali Ivan Meštrović i Milan Ćurčin, ali i pored dobre reklame i organizacije „Mesec dana engleske kulture“ u Beogradu, ona nije naišla na dobre kritike.¹⁴² Sudeći i po britanskim izvorima, bila je dosta skromnih razmera, kako po broju, tako i po kvalitetu predstavljenih dela i ni u kom pogledu nije bila reprezentativna.¹⁴³ Ipak, neka dela sa ove izložbe otkupljena su za Muzej savremene umetnosti. U komisiji za otkup radova sa ove izložbe bili su Branko Popović, profesor univerziteta, Milan Kašanin, kustos Muzeja savremene umetnosti i Vasa Pomorišac, slikar.¹⁴⁴

Izložba jugoslovenskih umetnika u Londonu 1930. godine, u organizaciji londonskog Englesko-jugoslovenskog društva, izazvala je veliku pažnju britanske javnosti. Ministar prosvete Božidar Maksimović odobrio je da se za tu priliku transportuju dela iz Narodnog muzeja i Muzeja savremene umetnosti. Transport je organizovala Jugoslovenska ekspres agencija, akcionarsko društvo sa britanskim kapitalom, koje se bavilo poslovima iseljništva, turizma i špediterstva.¹⁴⁵ Za nadzor nad eksponatima lično je bio zadužen slikar Branko Popović, profesor Beogradskog univerziteta. Popović je u isto vreme bio i

---

¹⁴¹ Milanu Kašaninu je isplaćeno 60.000 dinara za troškove priređivanja Engleske izložbe u Beogradu (AJ 66–321–540). Ova izložba je prethodno, tokom 1928. godine održana u Ljubljani i Zagrebu. (Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par. 79. izveštaja za 1928. godinu, 521).

¹⁴² R. V. Mladenović, *Evropa na Kalemegdanu*, 61.

¹⁴³ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, Milan Ćurčin – R. W. Seton-Watsonu, Zagreb, 23.10.1928, dok. 168, *Korespondencija II*, 185.

¹⁴⁴ AJ 66–381–618.

¹⁴⁵ R. W. Seton Watson i Jugoslaveni, *Korespondencija II*, dok. 187. i dok. 189, 210–211; O Jugoslovenskoj ekspres agenciji vidi: *Britanski kapital*, 166–169.

član Udruženja prijatelja Velike Britanije i Amerike, koje je negovalo posebne veze sa društvom iz Londona. Takođe, bio je član jugoslovenske delegacije za ovu izložbu, koju su, pored njega, činili još Ivan Meštrović, dr J. Cankar i vajar Sreten Stojanović.¹⁴⁶

Ove dve velike izložbe, sa značajnim odjekom i dobrim plasmanom u beogradskoj javnosti, održane su upravo u periodu 1929–1931. godine, kada se i po drugim znacima zapažalo jačanje kulturnih veza sa ove dve zemlje (osnivanje Katedre za engleski jezik i književnost 1929, Udruženja prijatelja V. Britanije i Amerike 1930 i Jugoslovensko-nemačkog društva 1931. godine). Kasnije je održano nekoliko manje značajnih izložbi. Tako je beogradska publika 1935. godine imala prilike da upozna delo engleskog slikara Džona Ogastasa (John Augustus), „Portret kraljice Beatrice“, koje je otkupljeno za Muzej kneza Pavla.¹⁴⁷ Januara 1936. održana je dobro posećena izložba fotografija iz *Tajmsa*, a 16. marta 1937. godine otvorena je u prostorijama Anglo-američko-jugoslovenskog kluba izložba slika Australijanke Alfrede Marković, udate za beogradskog novinara i izdavača.¹⁴⁸

Izložba nemačke savremene umetnosti otvorena je 1. aprila 1931. u paviljonu „Cvijeta Zuzorić“, pod pokroviteljstvom kneza Pavla, a u organizaciji Nemačkog umetničkog društva. Ovaj događaj je trajao mesec dana i imao veliki odjek u beogradskoj sredini.¹⁴⁹ Pripreme za ovu izložbu poklapaju se sa pripremama za osnivanje jugoslovensko-nemačkog društva u Beogradu. Obe inicijative su pokrenute 1929, a na njihovoj realizaciji je od 1930. radio nemački poslanik fon Hasel, kao predstavnik nemačke vlade, koja se tih godina jako trudila da, pored privrednih, stvori i učvrsti i kulturne veze sa Jugoslavijom. Ovo je bila prva reprezentativna izložba nemačke umetnosti u Beogradu. Nikada ranije na jednom mestu Beograđani

¹⁴⁶ AJ 66–381–618.

¹⁴⁷ Sedmog juna 1935. odobrena je od Glavne kontrole kupovina slike po ceni od 400 funti sterlinga (AJ 66–321–541).

¹⁴⁸ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 85. izveštaja za 1936. godinu, 435; *Australian Artist's Belgrade Shaw*, SSH 2/1937, vol. VI, 16–31. mart, 1.

¹⁴⁹ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 127. izveštaja za 1931. godinu, 33; AJ-66–366–614.

nisu mogli da vide toliko dela koja su predstavljala razne nemačke umetničke pravce i poznate stvaraoce: od impresionista, preko ekspresionista, članova grupe „Most“, satiričara, kubista i pripadnika „Nove stvarnosti“. Beograđani su mogli da vide dela Maksa Libermana, Maksa Slefogta, grafičarke Kete Kolvic, Ludvika Kirhnera, Ota Milera, Geogra Grosa, Ota Diksa, Vasilija Kandinskog, Paula Klea i mnogih drugih poznatih umetnika. Uz izložbu, predavanja o nemačkoj kulturi i novijoj umetnosti održali su Stanislav Vinaver, Veljko Petrović i Alfred Kun, nemački organizator izložbe. Pored dela likovne umetnosti, bili su izloženi i porculanski proizvodi, kao i fotografije građevina najpoznatijih nemačkih arhitekata. Na ovoj izložbi, Beograđani su upoznali čuvenu nemačku arhitektonsku školu Bauhaus.¹⁵⁰ Kritika je imala primedbe na reprezentativnost izložbe, sa argumentima da najbolja i najpoznatija dela ovih autora nisu našla mesto na njoj. Međutim, pitanje je koliko je to bilo moguće izvesti. U svakom slučaju, nemačka kultura se ovde prikazala beogradskoj publici u svom pomirljivom i kosmopolitskom duhu, toliko različitom od stereotipne slike o Nemcima koja je, posebno posle ratnog iskustva, vladala u našoj sredini. Iako se ne može utvrditi da li su i u kojoj meri dela nemačkih savremenih umetnika uticala na domaće stvaraoce, izgleda da su ekspresionistička i avangardna dela Geogra Grosa i Ota Diksa delovala na naše umetnike levičare. Takođe, Grupa arhitekata modernog pravca ostvarila je kontakte upravo u vreme ove izložbe sa nemačkom arhitektonskom školom i umetničkim društvom Werkbund. Ako bi se uticaj neke izložbe merio brojem posetilaca, onda bi se svakako moglo tvrditi da je ova izložba imala izuzetan uspeh. Sa ukupnim brojem od 4988 posetilaca, za to vreme rekordnim, prevazišla je izložbu savremene francuske umetnosti, održanu sledeće, 1932. godine na istom mestu i pored tada široke popularnosti francuske kulture u Beogradu.¹⁵¹

U vreme Hitlerovog režima, u Beogradu su održane još dve nemačke izložbe, koje su odražavale duh „novog doba“. Na istom mestu, u Umetničkom paviljonu „Cvijeta Zuzorić“ odr-

---

¹⁵⁰ P. J. Marković, *n. d.*, 167.

¹⁵¹ R. V. Mladenović, *n. d.*, 67–74.

žana je decembra 1935. izložba savremene nemačke umetnosti i zanatstva. Preovladavali su predmeti za svakodnevnu upotrebu, koji, prema rečima poslanika fon Herena, pokazuju da „umetnički zanat potiče iz samog naroda“, a na njoj se našla i stolica za koju se trvdilo da istu takvu ima i Hitler.¹⁵² Decembra 1939. u Muzeju kneza Pavla otvorena je izložba nemačke knjige. Iako bogata i dobro pripremljena, predstavljala je samo produkciju knjiga Trećeg rajha.¹⁵³ Na Sajmištu je oktobra 1940. godine poslanik fon Heren otvorio izložbu savremene nemačke arhitekture i građevinarstva. Tom prilikom je rekao da je nova nemačka arhitektura „ogledalo bića i težnji nacionalsocijalističkog vođstva Velikog nemačkog Rajha“. Na toj izložbi se pojavio i projekat za Olimpijski stadion pod Kalemegdanom, čiji je autor bio Verner Marh, iako su godinu dana ranije beogradski arhitekti izrazili protest protiv usvajanja tog plana.¹⁵⁴

Promocija nemačke i anglosaksonske kulture u medijima

Radio

Radio je kod nas uveden još 1915, kada je francuska kompanija TSF u Nišu postavila radio-telegrafsku stanicu za vezu između Vrhovne komande i srpske vlade. Ova kompanija je posle rata dobila i prvu koncesiju za izgradnju radio-mreže.¹⁵⁵ Početak razvoja radija u našoj sredini u tesnoj je vezi sa

---

¹⁵² Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 67 izveštaja za 1935, 328; R. Vučetić-Mladenović, *n. d.*, 73.

¹⁵³ M. M. *O našoj knjizi. (Uz izložbu nemačke knjige u Beogradu)*, „Vidici“ 23–24, 1939, 625–627.

¹⁵⁴ P. J. Marković, *n. d.*, 184; Đurđe Bošković, *Pitanje arhitektonskog preuređenja beogradskog grada*, SKG, knj. 61 br. 5, 1.11.1940, 380–382.

¹⁵⁵ U Rakovici je podignut jedan od najjačih centara u ovom delu Evrope, snage 25 kw, što je koristilo za obuku domaćih kadrova. Predajnik se nalazio na zgradi SANU, ali je u proleće 1934. iseljen u Makiš. Novi predajnik od 20 kw, nabavljen preko Marconija, počeo je sa radom 2.8.1937. Prema tadašnjem stanju u Evropi, ovo je već bio slabiji predajnik, pošto se radio-industrija jako brzo razvijala. CPB je 8.3.1936. pustio u rad

procesom modernizacije i društvenom elitom, kako se vidi prema raznim pokazateljima. U Beogradu je 15. jula 1924. osnovan radio-klub, koji je, pored omladine, okupljao službenike i akademike, profesore univerziteta, inženjere i lekare. Amaterskim radom oni su pomogli proširenje mreže i povećanju broja prijemnika, koji su tada bili isključivo uvozni i veoma skupi. Procenat radio-pretplate u tadašnjoj Jugoslaviji bio je najmanji u Evropi. Postoji podatak da je 1933. bilo samo 0,3% Jugoslovena pretplatnika, dok je u Mađarskoj, gde je populacija bila sličnog profila, taj procenat bio četiri puta veći.¹⁵⁶ Radio je bio privilegija imućnih, a nabavka oprema i ploča bila je upućena na uvoz. Širenje kruga korisnika kod nas je išlo sporije nego u Evropi. Sa više od 100.000 prijemnika u Jugoslaviji pred rat, radio je ostao rekvizit građanske porodice, naročito službenika i izrazito kod intelektualaca. Bio je skup za ondašnje prilike i koštao je tri učiteljske plate.¹⁵⁷

Radio Beograd je osnovan kao akcionarsko društvo u martu 1927. godine. Među osnivačima su bili inženjeri Slavko Bokšan i Robert Vege, direktor banke Stevan Karamata, Julius Hanau¹⁵⁸ i advokat Zafir Stanković. Društvo je dobilo koncesi-

---

kratkotalasnu stanicu Beograd II, snage 250 kw. (*Ovde Radio Beograd*, Beograd 1979, 11,12, 21, 226).

¹⁵⁶ *Special Radio Features in This Issue*, SSH, 17/1933, vol. II, 1. novembar, 1.

¹⁵⁷ *Ovde Radio Beograd*, 16, 37, 38. Stanje pretplatnika iz 1938. prema profesijama: zanatlije 19,90 %, privatni činovnici 15,49%, trgovci 14,17%, državni činovnici 13 %, privatnici 9,87%, a svi ostali znatno ispod. (*Ovde Radio Beograd*, 19).

¹⁵⁸ Major Julius Hanau je bio glavna ličnost britanske obaveštajne službe u Beogradu. U Beograd je došao kao član britanske misije za snabdevanje, gde je i ostao. Bio je vlasnik dve trgovačke firme: Britrade a. d. osnovane 1938, i A. B. C. trgovačkog a. d. osnovane 1937, i trgovinski zastupnik niza britanskih firmi, kao: Anglo-Syrian Trading Co, tekstil; Levant Co, tekstil; Marconi Wireless Co; Vickers Armstrong Ltd, mašinska industrija, naoružanje; Lipton's Tea Ltd; Coleman Ltd, plavilo za rublje, senf; Evans & Reid Coal Ltd, uvoz uglja; Yarrow & Co Shipbuilding Yards, brodogradnja. Bio je poslovno povezan sa više uticajnih ljudi u Beogradu: industrijalcima Ljubom Gođevcem i Ilijom K. Panićem; Stevanom Karamatom, bivšim direktorom Jadransko-podunavske banke; pukovnikom Ješom Simićem, Radomirom Pašićem, policijskim agentom Dušanom Bugar-

ju na 15 godina, posle čega je trebalo da cela njegova imovina pripadne državi. Učešće stranog kapitala bilo je neophodno – preko inž. Vegea i dr Brauna javila se prvo bečka firma Mihael A. G., ali je to bilo nedovoljno. Tada je preko J. Hanaua ušao engleski kapital firme Marconi Wireless Co. koja je bila prvi finansijer i stvarni vlasnik Radija A. D. sve do avgusta 1940, kada je radio prešao u vlasništvo države. Hanau je, kao predstavnik firme Marconi Wireless Co, sve do 1940. godine imao jak uticaj na rad beogradske radio-stanice. Bio je blizak sa generalnim direktorom Danilom Kalafatovićem, a lično je postavio Mihajla Vukdragovića za šefa muzičkog programa.¹⁵⁹

Radio A. D. predstavlja odličan primer preplitanja britanskog (tj. anglosaksonskog) i nemačkog uticaja. Strani uticaji su u ovoj sferi bili neizbežni – kapital i kompletna oprema bili su stranog porekla, uglavnom engleskog (aprila 1933. 98% akcija bilo u rukama Engleza). Službene knjige su u prvim godinama, kada je najprisutniji bio austrijski kapital, vođene na nemačkom.¹⁶⁰ Radio distributeri u Jugoslaviji bili su američki i nemački (sa izuzetkom holandskog Phillipsa) – Standard Electric, Crosley, Philco, HMV, Telefunken i Siemens-Halske.¹⁶¹ U Beogradu je septembra 1937. godine osnovana prodajna organizacija radio-aparata i prateće opreme – Viking a. d. zavod za radiofoniju. Prodavali su radio-aparate marke Philips, Orbis, bečke fabrike Hornyphon i lajpciške fabrike Koerting. Primili su zastupništvo više stranih firmi – nemačkih, engleskih i italijanskih.¹⁶²

---

skim, ljudima iz Zemljoradničke stranke: Vojom Lazićem, bivšim narodnim poslanikom; Fedorom Nikićem, bivšim pomoćnikom ministra prosvete; dr Milanom Gavrilovićem, Vojom Đorđevićem. Imao je odlične veze u Ministarstvu vojske i mornarice i bio je u prijateljskim odnosima sa Milanom Stojadinovićem. Godine 1940, kada je Radio Beograd postao državno vlasništvo, bio je proteran iz zemlje zbog ilegalnog rada. U vreme okupacije bio je zadužen za saradnju sa Dražom Mihailovićem. Umro je u Kairu 1943. godine. (*Britanski kapital u Jugoslaviji 1918–1941*, 239–250).

¹⁵⁹ M. Vukdragović, *Muzički život Beograda tih godina*, u: Beograd u sećanjima 1930–1941, 53–79, 66–67.

¹⁶⁰ *Ovde Radio Beograd*, 13, 14.

¹⁶¹ *Special Radio Features in This Issue*, SSH, 17/1933, vol. II, 1. novembar, 1.

¹⁶² AJ 65, 1252/2236.

Tokom 1933. i 1934. došlo je do borbe između američkih i nemačkih distributera, koja se vodila oko prava na patente pred beogradskim sudom i rešena je u korist američkih firmi.¹⁶³ Nova radio-stanica za prenos programa u Evropi i Americi podignuta je 1933. uz pomoć britanskog kapitala, posle pregovora između Jugoslavije i National Broadcasting Corp. of America.¹⁶⁴

Prevlast stranog kapitala rezultirala je izborom stranaca u upravni i nadzorni odbor. Država je ipak ograničila ugovorom zapošljavanje stranaca – mogli su da zaposle samo jednog stranog tehničkog stručnjaka i one koji rade na programu stranih jezika. Upravni odbor je konstituisan 29. oktobra 1928. i kao predstavnik domaćeg kapitala izabran je Milan Stojadinović, a za direktore Austrijanci dr Gustav Braun i inž. Robert Vege. Domaći kadrovi u Radiju A. D. uglavnom su bili stručni, a manje politički. Međutim, njihov sastav ukazuje na pomenuto preplitanje engleskog i nemačkog uticaja. Tako je, na primer, pošto je britanski kapital preovladao, dr Braun 1933. dao ostavku na mesto sekretara Radija A. D.¹⁶⁵ U godinama pred Drugi svetski rat ljudi zaposleni u radiju bili su eksponenti bilo probritanske politike i antifašizma, bilo pronemačke, odnosno od 1940. vladine, bar zvanične, politike. Od političkih ličnosti u upravi Radija A. D. bili su samo Milan Stojadinović, inž. Voja Petković, stručnjak iz PTT i Vojislav Janjić iz JRZ. Slučaj M. Stojadinovića i V. Janjića pokazuje isto – Stojadinović je bio povezan sa britanskim kapitalom preko Engleske trgovinske banke, dok je pred rat postao u političkom smislu nemački eksponent. Sveštenik V. Janjić bio je profesor nemačkog jezika, a u toku Prvog svetskog rata boravio je u Engleskoj i tamo radio na obrazovanju naših đaka, kada je uspostavio veze sa Anglikanskom crkvom. U Upravni odbor 1937. izabran

---

¹⁶³ *Radio Patents War on Anglo-U. S. Distributors–German Launch Attack*, SSH, 16/1933, vol. II, 16. oktobar, 1; *Radio War Again*, SSH, 6/1934, vol. III, 16. maj, 1.

¹⁶⁴ *Exchange Programs with America–New Belgrade Radio Station*, SSH, 19/1932, 1. decembar, 1.

¹⁶⁵ *Radio Secretary Resigns*, SSH, 4/1933, vol. II, 17. april, 1.

je dr Stevan Jakovljević, profesor univerziteta i književnik, koji je imao istaknutu ulogu u događajima od 27. marta i 6. aprila 1941. Kad je radio već bio uključen u nemačku mrežu, marta 1941, naredio je prekid prenosa Hitlerovog govora. U avgustu 1940, posle etatizacije, postavljen je za predsednika Upravnog odbora, ali je bio u stalnom konfliktu sa profašističkim krugovima u radiju.¹⁶⁶ Četrnaestog avgusta 1940. oduzeta je koncesija i radio je podržavljen. To je značilo potiskivanje britanskog uticaja i naravno, jačanje nemačkog. Tako je došlo do smene kadra – otišli su istaknuti antifašisti i protivnici približavanja Nemačkoj (književnik Veljko Petrović, muzičari Mihajlo Vukdragović i dr Vojislav Vučković i generalni direktor Kalafatović), a Stevan Jakovljević je smenjen iz Upravnog odbora. Rukovodilac programa je postao Stanislav Krakov, pronemački i profašistički orijentisan novinar, književnik i filmski radnik, a glavni izvor informacija nemačka agencija DNB. Krakov je bio i reporter iz Berlina u avgustu 1940. Do novog obrta (i poslednjeg u ovoj epohi istorije Radio Beograda) došlo je 27. marta 1941, kada je posle puča S. Jakovljević sa pet vojnika ušao u zgradu, preuzeo program i isterao Krakova.¹⁶⁷ U vreme aprilskog rata „ratna ekipa“ radija i kratkotalasne stanice trudila se, na putu i u pokušajima da prate vladu u povlačenju, da uspostavi program.¹⁶⁸ Šef ekipe bio je član uprave, u ratu rezervni major, S. Jakovljević, a članovi su bili istaknuti antifašisti i anglofili (neki među njima i masoni): Veljko Petrović (član Jugoslovenskog odbora tokom Prvog svetskog rata) sa suprugom, Mihajlo Konstantinović (profesor Pravnog fa-

---

¹⁶⁶ *Ovde Radio-Beograd*, 80, 81.

¹⁶⁷ *Isto*, 23, 24.

¹⁶⁸ *Isto*, 15, 17, 23; Sa opremom su se uputili prema Valjevu i Vrnjačkoj Banji. General Kalafatović ih je uputio u Užice, gde se tada nalazila vlada. Bez uspeha su pokušavali da uspostave veze i pokrenu program. Jedan deo rukovodstva otišao je sa vladom u Kairo i Jerusalem u izbeglištvo (M. Konstantinović) a drugi su ostali u manastiru Ždrebaonik kod Nikšića, gde ih je zatekla kapitulacija. Dr Jakovljevića su zarobili Italijani, a ostali su se vratili u Beograd. Predajnik u Makišu dat je Nemcima neoštećen, zaslugom bivšeg tehničkog direktora Mozera, koji je vršio dužnost posle rata. (*Ovde Radio Beograd*, 25–26).

kulteta, član vlade Cvetković-Maček koju je napustio zbog potpisivanja Trojnog pakta, jedan od sastavljača sporazuma Cvetković-Maček iz 1939. godine, kasnije član izbegličke vlade), Vladimir Ćorović (profesor univerziteta, zamenik velikog majstora Velike lože „Jugoslavija“), inž. Aleksandar Damjanović, sekretar inž. Lazar Đokić, šef kratkotalasne stanice (saradnik masonskog časopisa *Vidici*) dr Dušan Stojanović (šef odseka za radiofoniju u Centralnom presbiro, član anglofilmskih organizacija), inž. Šime Torbarina (član lože „Pobratim“) i drugi. Zanimljivo je da je većina ovih ljudi pripadala istoj masonskog loži „Pobratim“: Veljko Petrović, Vladimir Ćorović, inž. Lazar Đokić i inž. Šime Torbarina.¹⁶⁹

Razni uticaji vidljivi su posebno u programu radija. Država je sprovela strogu kontrolu programa nad ovim uticajnim sredstvom propagande. Radio je mogao objavljivati samo vesti službene agencije „Avala“, a u vreme diktature ceo program je bio pod kontrolom Centralnog presbira.¹⁷⁰ Obrazovanje i propaganda se susreću – Radio A. D. je bio povezan sa raznim institucijama i društvenim organizacijama: Jadranskom stražom, Narodnim univerzitetom, Narodnom odbranom, Narodnim delom, Sokolom, Crvenim krstom, Centralnim higijenskim zavodom, Ministarstvom zdravlja, Glavnim savezom srpskih zemljoradničkih zadruga i drugima. Pored toga, od 1929. godine postojali su časovi jezika (francuskog, nemačkog i kasnije engleskog).¹⁷¹ Prvi časovi nemačkog, „Nemačko-srpski dijalozi“, emitovani su od 23. jula 1929. u terminu 20–20,35 h. Časovi engleskog, koje je držala Meri Stensfild Popović, bili su emitovani 1935–1937. godine, u vreme pojačanog interesovanja britanske propagande za Balkan.¹⁷²

Često su držana predavanja na nemačkom jeziku iz raznih oblasti. Međutim, radio je 1931. emitovao na srpskom je-

---

¹⁶⁹ Z. Nenezić, *n. d.*, 276, 344, 345, 478, 504, 513, 574, 435, 437, 438, 466, 480, 495, 556, 559, 570, 566, 471, 562, 571.

¹⁷⁰ *Ovde Radio Beograd*, 14, 260.

¹⁷¹ *Isto*, 146. Prvi čas francuskog bio je 8.10.1929, prvi redovan čas nemačkog 22.10.1929. 19,30–20,00. Francuski čas je bio ponedeljkom i četvrtkom, a nemački utorkom i petkom. (147).

¹⁷² *Isto*, 451.

ziku pet članaka engleskih autora, koje je preporučilo britansko poslanstvo.¹⁷³ Muzički program je bio uglavnom ispunjen muzičkim događajima i svečanostima u Austriji i Nemačkoj, kao što su Salcburške muzičke svečanosti ili Vagnerove svečanosti u Bajrojtju. Međutim, kada je reč o ovoj vrsti muzike, u tome ne treba videti posebnu programsku orijentaciju, određenu političkim motivima.¹⁷⁴ Radio je pred Drugi svetski rat emitovao dve vrste popularne muzike, šlagere i džez. Muzika Beni Gudmana, Djuka Elingtona i Pola Vajtmana sa radio talaša predstavljala je, upravo preko džeza, prvi kontakt Beograđana sa savremenom američkom muzičkom kulturom, koja će ovim prostorima zavladatai tek posle rata.¹⁷⁵ O zastupljenosti engleske muzike na beogradskom radiju više su brinuli Britanci, kao vlasnici radija. Sve jugoslovenske radio-stanice dobile su 1936. godine na poklon ploče sa britanskom muzikom.¹⁷⁶ Engleska kulturna „ofanziva“ na naše područje 1937. godine osetila se i u ovoj ustanovi. Tada je Stevan Jakovljević postavljen za člana Upravnog odbora, a dirigent i šef Radio orkestra postao je Mihajlo Vukdragović, inače mason. Prvi direktan prenos događaja koji nije bio muzički dogodio se 12. maja 1937 – krunisanje Džordža VI iz Vestminsterske palate. Ovo ne treba pripisati posebnoj programskoj politici, već prosto činjenici da je britanski kapital bio većinski vlasnik radija.¹⁷⁷ Od

---

¹⁷³ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 115. izveštaja za 1931. godinu, 30.

¹⁷⁴ Prenosi operских predstava iz Beča, Praga, Milana, Salcburga, Bajrojta i dr. Raznovrstan program – od Glukovog „Orfeja“ do Štrausove „Salome“ i Šostakovičeve „Katarine Izmajlove“. Prvo Veliko operско večē emitovano je 2.6.1929. sa Vagnerovim delima, u izvođenju ansambala Beogradске opere. Od 1935. i radio orkestar počinje da izvodi opere u studijskim emisijama. Prvi simfonijski koncert u studiju Radio Beograda održan je 7.4.1929. pod vođstvom Stevana Hristića, sa programom Mocarta. Redovno se prenose Salcburške muzičke svečanosti. Tada je orkestar radija pretvoren u Veliki simfonijski orkestar. Prvi svečani kamerni koncert bio je posvećen Mocartovim delima, izvođaci Petar Stojanović, violina, Jovan Mokranjac violončelo, i Emil Hajek klavir. Održan 1.4.1929. sa uvodnim predavanjem Koste Manojlovića. (*Ovde Radio Beograd*, 104–107).

¹⁷⁵ P. J. Marković *n. d.*, 82.

¹⁷⁶ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 85. izveštaja za 1936. godinu, 435.

¹⁷⁷ *Ovde Radio Beograd*, 106, 230.

polovine 1940. rukovodstvo muzičkog programa se promenilo i na njegovo čelo došli su Stevan Hristić, Svetomir Nastasijević i Kosta Manojlović.¹⁷⁸

Radio stanica Beograd II, osnovana 1936. pod rukovodstvom Centralnog presbiroa, služila je pre svega državnoj propagandi i emitovala je program za inostranstvo, kao i redovne emisije na nemačkom jeziku. Direktor stanice bio je Stojan Bralović.¹⁷⁹ Crnjanski je već 1937, kao dopisnik Centralnog presbiroa iz Berlina, obaveštavao nemačku štampu o početku rada ove stanice.¹⁸⁰

Kada je Radio Beograd A. D. 1940. oduzet od akcionara i prešao u ruke države, nemački umetnici su u većoj meri gostovali u njegovim emisijama. Od ukupno 46 gostovanja stranih umetnika na radiju, bilo je 15 nemačkih, 13 mađarskih i vrlo mali broj ostalih, dok engleskih nije bilo uopšte. Jedan od prenosa koncerata na radiju bilo je i izvođenje Kamernog trija Berlinske filharmonije 19. maja 1940, na čemu se nemački državni radio zahvalio Radio Beogradu. Te godine nijedan umetnik iz Britanije ili SAD nije gostovao na beogradskom radiju. Radio Beograd se pojavio i kao organizator koncerata nemačkih umetnika – na Kolarčevom narodnom univerzitetu je 3. januara 1941. priredio simfonijski koncert Marije Nemet, solistkinje Državne opere u Beču.¹⁸¹ S druge strane, Crnjanski je ra-

---

¹⁷⁸ *Isto*, 111. Hristić je unuk Nikole Hristića, studirao je u Lajpcigu (ali i na drugim mestima), 1943/44. bio je rektor Muzičke akademije, lično se nije slagao sa B. Dragutinovićem, kritičarom i dirigentom „Obilića“ krajem 30-ih i sa Milanom Predićem, direktorom Narodnog pozorišta 1933. godine. (*Život i delo Stevana Hristića. zbornik*, SANU, Beograd 1991).

¹⁷⁹ Stojan Bralović: 1929. bio je pomoćnik dopisnika za štampu MIP-a u Londonu. 3.9.1930. postavljen je za novinara-dnevničara u MIP-u. Januara 1932 dobio je otkaz. Decembra 1931. kažnjen je sa 20 dana zatvora zbog širenja lažnih vesti o atentatu na predsednika vlade. Bio je postavljen maja 1928. na dužnost u Londonu, sa mesečnom platom od 160 dolara. Maja 1931. referent je za štampu MIP-a i dopisnik *Daily Newsa* i *Stara*. Rođen je u Kragujevcu 23. oktobra 1899, imao je samo maturu. (AJ 334, MIP, personalna dosijea).

¹⁸⁰ AJ 38–49–108; *Radio Broadcasts over the Balkans*, SSH, 4/1936, vol. V, 16. april, 3.

¹⁸¹ AJ 66–374–610.

dio na našoj propagandi u Nemačkoj. Održao je predavanje na berlinskom radiju, pravio izbor programa o Jugoslaviji i vršio prevode za berlinski radio 1937. godine.¹⁸² Sredinom 1939. na nemačkom državnom radiju počelo je emitovanje programa na srpskom jeziku, radi suzbijanja savezničke propagande u Jugoslaviji. Emisije na srpskom jeziku vodile su dve Jugoslovenke, koje je Centralni presbiro ocenio kao „nacionalno ispravne“.¹⁸³ Država je i u ovom slučaju vodila računa da se politika neutralnosti ne naruši.

Štampa

Listovi na stranim jezicima služili su uglavnom obaveštavanju stranaca i u propagandne svrhe. Listovi na nemačkom jeziku u Beogradu između dva rata bili su: *Belgrader Zeitung*, redaktor Eugen Mautner, 1924/25; *Jugoslawische Nachrichten*, redaktor E. Weiss, 1931, izd. Beograd, Minerva, vl. Mirko Ujvari, nedeljnik, izašlo pet brojeva; *Balkan [Das] Blatt*, redaktor Karl Miler, wochenschrift fuer Volkswirtschaft, Beograd, Privredni pregled, 1932; *Belgrader Echo*, 1932–41 (varijanta L'Echo de Belgrade).¹⁸⁴ Nemačka kulturna propaganda nije putem štampe bila aktivna među intelektualnim krugovima Beograda, s obzirom na to da nije pokretala listove na nemačkom jeziku namenjene širem čitalaštvu, ni listove na srpskom jeziku. Britanski poslanik pominje u svom izveštaju za 1925. godinu prestanak izlaženja *B. Cajtunga*, koji je, po njemu, spadao u važnije listove.¹⁸⁵

Pošto su od 1929. Pančevo i Zemun administrativno pripadali Beogradu, u beogradske nemačke listove spadaju i тамошnji folksdojčerski listovi, tj. oni koji su izlazili u Pančevu,

---

¹⁸² AJ 38–49–108.

¹⁸³ Emisije na srpskom vodile su Radmila Ilić, koja je duže vreme boravila u Berlinu, i ćerka bivšeg činovnika CPB-a, Dušana Nikolića, koja je obavljala posao urednika i prevodioca. (AJ 38–48–106).

¹⁸⁴ Kisić-Bulatović, *Srpska štampa (1768–1995)*. „Istorijsko-bibliografski pregled“, Beograd 1996, 460–462.

¹⁸⁵ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par. 142. izveštaja za 1925. godinu, 333.

pošto ih u tom periodu u Zemunu nije bilo. Međutim i pored toga što je Pančevo činilo administrativnu celinu sa Beogradom, jasno je da su te listove čitali samo pripadnici nemačke manjine i da oni ni na koji način nisu uticali na ostalo, po etničkom sastavu pretežno srpsko stanovništvo Beograda. U Pančevu je od 25. avgusta 1934. izlazio *Volksruf*, (nastao od *Pančevoer Post*, od 6. marta 1932), vlasnika i urednika Jakoba Avendera, kasnije u vlasništvu Izdavačke i štamparske zadruge (Druckerei und Verlags- Genossenschaft). *Volksruf* je bio glasilo nacističkog pokreta „Obnovitelja“ i izlazio je jednom nedeljno u tiražu od 5.000. Posle *Deutshces Volksblatta* bio je najčitaniji nemački politički list.¹⁸⁶ Pored njega, u Pančevu su izlazili još i mesečnik *Volk und Bewegung* od 1936, nedeljnik *Deutsche Bauernzeitung* od 1936, kalendar *Volk und Arbeit* od 1937 i *Schaffende Jugend*, od 1938.¹⁸⁷ U Beogradu je od oktobra 1933. izlazio i jedan katolički nemački dvonedeljnik, *St Raphaelsblatt*. Njegov urednik je bio dr Rihard Puhner, poreklom Austrijanac. Kao prilog je donosio *Der Feuerreiter* iz Kelna, a kasnije *Die Wochenpost* iz Steyla. Ovaj list je od 1. decembra 1934. dobio dodatak za omladinu, *Jugendruf*, koji je od 1. januara 1936. počeo da izlazi kao poseban mesečnik. Uređivao ga je takođe Rihard Puhner; izlazio je u Beogradu do 1938, a od tada u Odžacima. Zanimljivo je da je *St Raphael-sblatt* u Beogradu imao oko 400 čitalaca.¹⁸⁸

---

¹⁸⁶ Branko Bešlin, *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini (1933–1941)*, Novi Sad, Sr. Karlovci 2001, 52–61.

¹⁸⁷ *Schaffende Jugend*, Monatschrift der deutschen Jugend im Koenigreich Jugoslawien, imao je sedište u Novom Sadu, a štampan je u Pančevu. (Bešlin, *Vesnik tragedije...*, 132–134); Kalendar *Volk und Arbeit, Jahrweiser fuer das schaffende Deutschtum in Jugoslawien*, imao je samo dva broja: 1936. (za 1937) i 1937. (za 1938). Izdavan je i štampan u Pančevu. Obnovitelji su ga namenili širim slojevima Nemaca; *Volk und Bewegung* je od 1936. izlazio jednom mesečno, nije sačuvan nijedan broj; *Deutsche Bauernzeitung* su izdavali Obnovitelji dvonedeljno. O njemu takođe nema pomena. (Bešlin, *Vesnik tragedije...*, 135–137).

¹⁸⁸ Bešlin, *Vesnik tragedije...*, 164. Michael Lehmann, *Die katholische Donauschwaben in Serbien*, u: *Die katholische Donauschwaben in den Nachfolgestaaten 1918–1945. Im Zeichen des Nationalismus*, Freilassing (Pannonia-Verlag) 1972, 217–218.

Za razliku od nemačke kulturne propagande, anglofili su na tom području bili znatno aktivniji. Ovaj način kulturne propagande bio je blizak probritanskim krugovima još iz Prvog svetskog rata – tada je u Oksfordu pokrenuta *Misao*, mesečni časopis za jugoslovensku kulturu, pod uredništvom Momčila Seleskovića i Dragutina Subotića u štampariji Oxford University Press. Izlazio je u toku 1918. i 1919, a saradnici su bili Bogdan i Pavle Popović, Jovan Cvijić, Tihomir Đorđević, dr D. Arandelović, J. Jovanović i Ivan Meštrović.¹⁸⁹ Pored toga, srpski i jugoslovenski intelektualci koristili su kao forum za propagandu naše kulture i interesa Kraljevine SHS list *The Slavonic Review*, pokrenut 1923, u redakciji Škola za slovenske studije u Londonu.¹⁹⁰

Tako su i u zemlji pokretali svoje posebne časopise, koji su im, pored velikih dnevnih novina (*Politika, Vreme, Pravda*), služile kao forum za obaveštavanje. Posle neuspelog pokušaja pokretanja lista *Balkan Times* u Beogradu 1929,¹⁹¹ prvi časopis u Beogradu na engleskom jeziku, *South Slav Herald*, pokrenut je 1932/33, a izlazio je do 1941. godine. dvonedeljno na engleskom jeziku. Glavni urednik bio je Terens Aterton (Terence Atherton), britanski novinar u Beogradu. U uredništvu je od domaćih ljudi bio samo Pavle Aleksić, član Udruženja prijatelja. Bio je namenjen Englezima i Amerikancima u Jugoslaviji i šire – na Balkanu i Bliskom istoku. Bavio se posebno promocijom trgovine i turizma. U Jugoslaviji je njegova čitalačka publika pripa-

---

¹⁸⁹ Milica Kisić-Branka Bulatović, *Srpska štampa 1768–1995. Istorijsko-bibliografski pregled*, Beograd. Medija centar 1996, jed. 4218, 438; D. Subotić je pisao J. Jovanoviću 4.7.1918. da će se uskoro pokrenuti ovaj list. On i njegov prijatelj Selesković mole Jovanovića za saradnju. Kaže da su se od Srba primili J. Cvijić, braća Popović, dr D. Arandelović, dr T. Đorđević, I. Meštrović. Od Engleza: Sir Artur Evans Forbs, R. Lafan, L. Klark. Od Francuza: prof. H. Lihtenberger, prof. Parize. Izvesnu sumu za pokretanje lista Seleskoviću je pozajmio njegov prijatelj T. L. Klark. (AJ 80–40–174).

¹⁹⁰ D. Subotić je, kao član Odbora za Slovenske studije na Londonskom univerzitetu, pozvao J. Jovanovića na saradnju, izgleda 1922. godine. Rekao je S. Votsonu da su svi u Londonu spremni da pomognu – Bogdan i Pavle Popović, Cvijić i dr. (AJ 80–39–311).

¹⁹¹ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par. 160. izveštaja za 1929. godinu, 619–620.

dala dobrostojećim slojevima – čitali su ga industrijalci, bankari, poslovni ljudi, advokati, lekari i inženjeri. Početkom 1934. godine otvorili su „Travel and Tourist Information Bureau“.¹⁹² U drugoj polovini 30-ih godina anglofilo su krenuli u odlučniju akciju na ovom planu, u nastojanju da odgovore na širenje nemačkog uticaja u jugoslovenskoj politici i privredi. Tako je 1936. pokrenut *Anglo-Yugoslav Review* (AYR), u izdanju Društva za širenje anglosaksonske kulture u Jugoslaviji, a već sledeće, 1937, *The Anglophile*, u izdanju Kluba i Udruženja prijatelja. *Anglo-Yugoslav Review* bio je tromesečnik na engleskom jeziku, namenjen više institucijama i pojedincima sa engleskog govornog područja nego domaćoj publici. U uređivačkom odboru lista bili su članovi Društva: dr Svetislav Stefanović, književnik, dr Kosta Todorović, profesor univerziteta, Milorad Vanlič, profesor Više pedagoške škole, Aleksandar Vidaković, književnik i novinar *Politike*.¹⁹³ Veći deo tiraža od 2500 primeraka odlazio je na razmenu i poklone u inostranstvu (2000 u inostranstvu i 500 u zemlji). Cilj ovog časopisa bio je, dakle, mnogo više zainteresovati anglosaksonski svet za nas, nego širiti britanski uticaj u našoj zemlji. U Jugoslaviji je redovno slat Dvoru, ministarstvima, naučnicima, javnim radnicima, privrednicima, bibliotekama, komorama i turističkim društvima. Izlazio je do 1939, a svake godine uredništvo je tražilo materijalnu pomoć od države.¹⁹⁴ Sadržaj *AYR* bio je koncipiran na sledeći način: na početku su uvek stajale aktuelne političke vesti u vezi sa Malom Antantom, Balkanskim savezom i jugoslovensko-britanskim odnosima, dok je preostali prostor bio ispunjen sa-

---

¹⁹² Prostorije lista bile su u Uskočkoj 8, zatim u Dobračinoj 14, da bi se 1935. preselili u Knez Mihailovu 5. Kisić-Bulatović, *Srpska štampa...*, jed. 56, 462; *Some Facts About the South Slav Herald*, SSH 19/1933, vol. II, 1. decembar, 4; The „Herald“ Moves, SSH 16/1935, vol. IV, 17. oktobar, 1.

¹⁹³ Akt o osnivanju *AYR*, AJ 38–73–197.

¹⁹⁴ Časopis je izlazio pod pokroviteljstvom kneza Pavla. Cena je bila 30 dinara. (O *Anglo-Yugoslav Review* vidi: Memorandum za izdavanje *AYR*, 16.6.1936, AJ 38–73–197. Molbe Društva za širenje anglo-saksonske kulture CPB-u, AJ 38–92–221. Molba Društva Ministarstvu prosvete septembra 1939, AJ 38–77–202. Zdenka Petrović, *The Anglo-Yugoslav Review*, „Zbornik MS za književnost i jezik“ XXXVII/2, 1989, 375–385.

držajima iz istorije, književnosti, sporta i člancima na temu ideologije jugoslovenstva. Među saradnicima *AYR* bilo je i Slovenaca, Hrvata i Čeha.¹⁹⁵ *The Anglophile* je, pak, pokrenut januara 1937, kao mesečni časopis, ali je iste godine i prestao da izlazi (poslednji broj bio je trobroj 7–9, za oktobar-decembar 1937). Izlazio je delom na engleskom, a delom na srpskom jeziku i bio namenjen okupljanju anglofila u zemlji i održavanju veza sa Englezima – dakle, suprotno od *AYR*, cilj je bio širenje propagande u zemlji. Finansijske teškoće su brzo ugušile list, u nedostatku podrške od vlade, kao i od krugova van zemlje.¹⁹⁶ Sadržaj *The Anglophile* bio je usmeren na širi krug publike u odnosu na *AYR*: pored aktuelnih informacija o odnosima dve zemlje, glavni deo odnosio se na vesti o aktivnostima anglofila u zemlji, o tekućim vezama Jugoslovena sa Englezima i na vesti iz književnosti.¹⁹⁷ U Publicističkom odseku Centralnog presbira postojala su oprečna mišljenja o oba ova časopisa. Dr Dušan Stojanović, član Upravnog odbora Udruženja prijatelja i kao takav član ekipe koja je izdavala *The Anglophile*, napisao je u toku 1936. i 1937. nekoliko nepovoljnih izveštaja o *AYR* i njenom izdavaču, Petru Milivojeviću. Centralni presbiro je, ipak, oktobra 1936. dao pozitivnu ocenu ovom časopisu i preporučio ga je Predsedništvu ministarskog saveta za materijalnu pomoć od 20.000 dinara. Povoljan prikaz izašao je i u *Politici* od 23. februara 1937 (verovatno iz pera A. Vidakovića).¹⁹⁸ Kada je Centralni presbiro dao negativno mišljenje o drugom broju *The Anglophile*, (autor ovog izveštaja nije poznat) D. Stojanović je reagovao, tvrdeći da je *The Anglophile*, bez obzira na sve

---

¹⁹⁵ Z. Petrović, *The Anglo-Yugoslav Review*, 375–385.

¹⁹⁶ Cena ovog lista bila je tri dinara, što ga je činilo dostupnim i široj publici. (O *The Anglophile* vidi: primerci lista u AJ 342–3/5, odobrenje M. Stojadinovića za pomoć iz državne kase, AJ 342-3/9, Izveštaji CPB-a za prva tri meseca 1937. godine, AJ 38–73–197. Svetozar Ignjačević, *Jedan naš nepoznati časopis*, „Filološki pregled“, XXV, 1998, 1, 175–186).

¹⁹⁷ S. Ignjačević, *n. d.*, 175–186.

¹⁹⁸ Stojanović je pisao da je *AYR* vođena neznački, bez ideje, plana i sistema, na niskom književnom nivou. O Milivojeviću se izrazio takođe negativno – da je preduzumljiv, ali neznačica i polupismen. Ranije je bio sekretar Kluba, ali je mesto izgubio zbog mahinacija. (AJ 38–92–221).

nedostatke, ipak bolji od *AYR*.¹⁹⁹ Dakle, u ovom relativno uskom krugu ljudi stvorena je konkurencija – dva časopisa, relativno slične sadržine i namene, pretendovala su na materijalnu pomoć države. Uz to, postojali su i izvesni lični animoziteti među njima, kako pokazuje slučaj Petra Milivojevića i Dušana Stojanovića.

Dragan Milićević je 1940. pokrenuo *Britaniju*, dvonedeljni časopis namenjen britanskoj propagandi u Jugoslaviji, ali sa nešto širom koncepcijom. U njemu su saradivali uglavnom isti saradnici iz *The Anglophilea*. U uslovima rata, ova akcija je vođena organizovanije – uredništvo su činili sa naše strane Dragan Milićević, Božidar Pepić i Vladeta Popović, svi povezani sa britanskom obaveštajnom službom, a sa britanske strane Dejvid Šilan, tada direktor Jugoslovensko-britanskog instituta. Vlada je, pokušavajući da ne zaoštri odnose sa Nemačkom, dva puta obustavljala list, ali on je ponovo pokretan (kao *Čovečanstvo* i *Danica*).²⁰⁰ Ovaj časopis nije donosio vesti iz politike, već je bio orijentisan na isključivo kulturne sadržaje. Među autorima su pored Engleza bili i Beograđani: članovi anglofilskih organizacija Gradimir Kozomarić, Irinej Đorđević, Luka Smodlaka, Milan Đ. Milojević, dr Pavle Brežnik, Dušan Stojanović, anglisti Meri Stensfild, Svetislav Petrović, Živojin Simić i Borivoje Nedić, kompozitor Kosta Manojlović, slikar Sava Popović, glumac Raša Plaović, pisci Isidora Sekulić i Božidar Kovačević, istoričari Vasilj Popović, dr Dragoljub Pavlović i Viktor Novak i druge poznate javne ličnosti.²⁰¹ Tekstovi u *Britaniji*, *Čove-*

---

¹⁹⁹ AJ 38–73–197.

²⁰⁰ Cena jednog broja bila je 8 dinara, a pretplata je iznosila 150 dinara. Vlasnik lista bio je B. Pepić, odgovorni urednik D. Milićević, a urednički odbor činili su V. Popović, D. Šillan, i B. Pepić. (*Britanija* br. 1, 15. maj 1940).

²⁰¹ Pored pomenutih, u listu su saradivali: general u penziji Lazar Đ. Milosavljević, Vladislav Savić, Mita Dimitrijević, Jovanka Šiljak, dr Đoka Slijepčević, dr Nikola Vulić, Branko Kocić, dr Tihomir J. Marković (ekonomista), dr Ksenija Atanasijević, Branko P. Popović, Aleksandar Banović, Jovan Đonović, Slobodan Jovanović, Mil. Ž. Živanović, Drag. Erić, dr Stevan Moljević, dr Živojin Đorđević, dr Andra Ristić, dr Milan St. Protić, Radoje M. Marković, Đorđe Bodi, Aca Despić, Miloš Zečević, Mihajlo

čanstvu i *Danici* govorili su o svim vezama dva naroda kroz istoriju, o velikim ljudima obe zemlje, o vezama dve crkve. Sadržaj je uglavnom bio usmeren na upoznavanje domaće publike sa britanskim društvom i državom, kao i njenom imperijom i svemu što može poslužiti kao uzor za našu sredinu. Šire je orijentacije i prijemčiviji za širu publiku od *The Anglophila* i *AYR*, tako da je i njegov uticaj verovatno bio jači, kako zbog sadržaja lista, tako i zbog rastućeg antigermanskog raspoloženja beogradske publike u predvečerje rata.

Film

Strani film je na jugoslovenskom filmskom tržištu apsolutno preovladavao između dva rata. Nije bilo planske domaće filmske produkcije, koja je u tadašnjim uslovima bila preskupa i nerentabilna, što su iskoristile strane kinematografije. Filmovima sa pristupačnom cenom i sadržajem, uspeli su da preovladaju u našim bioskopima. Prevlast stranog filma omogućilo je i to što uvoz filmova nije bio zakonski ograničen.²⁰² U doba nemog filma postojao je mnogo veći uvoz, pošto je nemi film bio jeftiniji. Veliki broj malih distributera omogućio je da jugoslovenska publika do 1941. vidi skoro sve značajnije svetske filmove.²⁰³ Ova tada mlada umetnost bila je veoma popularna. U dnevnom listu *Politika* uvedena je stalna rubrika „Bioskopi“ od 6. septembra 1930.²⁰⁴

Iako je u umetnosti u beogradskoj sredini bio dominantan francuski uticaj, upravo film je bio medij preko kojeg se domaća publika upoznala sa anglosaksonskom kulturom, u

---

Novaković, Obren Vukomanović, Ljiljana Mihajlović, Svetislav Glišović, dr Milivoj Jambrišak, Niko Bartulović.

²⁰² Zakon o uređenju prometa filmova od 5. decembra 1931. i osnivanje Državne filmske centrale, čime je omogućeno zvanično praćenje filmske delatnosti. (F. Dautović, *n. r.*, 200).

²⁰³ F. Dautović, *n. r.*, 196, 274, 230.

²⁰⁴ *Isto*, 225, 253. Od 1937. zbog ekonomske krize naši bioskopi su nešto slabije poslovali.

ovom slučaju ne preko slabo zastupljenog britanskog filma,²⁰⁵ već preko američkog, koji je dominirao svetskim tržištem. Najveći favorit beogradske publike bio je Čarli Čaplin. Njegova turneja po Evropi povodom „Svetlosti velegrada“ pomno je praćena u Jugoslaviji i već dva meseca posle premijere ovaj film se pojavio u Beogradu. Srpski književni glasnik je objavljivao eseje o Čaplinovim filmovima.²⁰⁶ Do 1932. vladala je apsolutna prevlast američkog filma. Te godine je došlo do privremenog povlačenja američkih distributera zbog nekih zakonskih klauzula, koje su ukinute već 1933, tako da se trend vratio na staro.²⁰⁷ Sve vreme do 1940. posle američkog, nemački film je bio drugi po zastupljenosti. Ozbiljna štampa je pratila vrhunsku nemačku filmsku produkciju. „Metropolis“ Frica Langga najavljivao je već u toku snimanja.²⁰⁸

Podaci o prikazivanju i gledanosti filmova od 1932. do 1937. daju sledeću sliku:²⁰⁹

Godina	SAD	Nemačka	Francuska
1932	227 (51,6%)	199 (45,2%)	6
1933	301 (57,1%)	184 (34,9%)	18
1934	435 (68,8%)	107 (16,9%)	18
1935	434 (65,4%)	137 (20,6%)	30
1936	445 (57%)	215 (27,5%)	54
1937	434 (56,3%)	171 (22,2%)	791

²⁰⁵ Prvi kvalitetan britanski film prikazan u Beogradu 1934. godine, u originalnoj verziji, bio je „The Private Life of Henry VIII“, („Henry VI-II“ in *Belgrade*, SSH, 22/1934, vol. II, 16. januar, 1).

²⁰⁶ P. J. Marković, *n. d.*, 88.

²⁰⁷ F. Dautović, *n. r.*, 163; Zakon o uređenju prometa filmova iz 1931. uveo je restrikcije za strane filmove i kontrolu od strane Državne filmske centrale. Američki distributeri su obustavili uvoz, čime su preovladali nemački filmovi. Tek 1934. stanje je vraćeno na staro, kada su finansijskim zakonom ukinute odredbe o obaveznoj proizvodnji domaćih filmova za strane distributere. (P. J. Marković, *n. d.*, 91).

²⁰⁸ P. J. Marković, *n. d.*, 88.

²⁰⁹ F. Dautović, *n. r.*, 274–277.

Prema podacima za 1938. godinu, američki film je kao i ranije vladao jugoslovenskim tržištem, a njegov uvoz je znatno porastao. Godine 1937. došlo je 436 filmova, a 1938 – 582 filma iz Amerike. Ponovo je na drugom mestu bio nemački film sa 174 filma u toku 1937. i 207 filmova u toku 1938. Na trećem mestu bio je francuski film (80–1937, 81–1938), zatim austrijski (1937. još 33 filma), britanski (14–1937, 21–1938), iz Čehoslovačke (8–1937, 13–1938), dok su svi ostali znatno zaostajali.²¹⁰ Suprotan trend uočljiv je od 1939, kada je zbog rata jako opao uvoz američkih i francuskih filmova – za 50% u odnosu na 1938.²¹¹ Američki distributeri su se tada povukli sa jugoslovenskog tržišta i prepustili ga nemačkoj filmskoj industriji i propagandi. Međutim, iako su američki filmovi preovladavali, tonski filmovi su uglavnom sinhronizovani na nemački jezik, što je izazvalo nepovoljne reakcije anglosaksonskih krugova.²¹² U Beogradu, za razliku od zapadnih delova zemlje, bilo je i do 50% filmova na engleskom jeziku.²¹³

Nedostatak kapitala u Nemačkoj i SSSR uslovio je da se tonski film u ovim državama pojavi kasnije nego u SAD. Od pojave tonskog filma 1928. pojavila se konkurencija između nemačke i američke filmske tonske industrije. Zato je 1930. u Parizu između njih zaključen sporazum – svi patenti i licence postali su zajednički, a svetsko tržište je podeljeno na firme: RCA Phonophone, USA; Kuechen-meister-Tobis-Klang-Film, DE; i Electrical Research Products Inc. (Western), USA. Jugoslovensko tržište je ovom podelom pripalo Tobisu.²¹⁴ Američki filmovi su imali najbolju organizaciju prodaje, nisku cenu i

---

²¹⁰ *Jugoslawien – Die Entwicklung des Filmwesens*, „Nachrichten fuer Aussenhandel“, Berlin, 19. avgust 1939.

²¹¹ F. Dautović, *n. r.*, 273.

²¹² Tako je *South Slav Herald* doneo 1934 članak iz pera izvesnog B. P. Ljotića, u kojem autor traži da se više favorizuje film na engleskom jeziku, koji publika „više voli“. Anglosaksonski film je u svemu bolji i uspešniji, po mišljenju ovog autora, a u Beogradu ima dosta Engleza i Amerikanaca, kao i ljudi školovanih na tom području koji znaju jezik. (*Films in English*, SSH, 10/1934, vol. III, 16. jul, 5).

²¹³ *Belgrade Calling*, SSH, 10/1936, vol. V, 16–31. jul, 2.

²¹⁴ F. Dautović, *n. r.*, 250.

popularnost. Takođe, Paramount, Fox, MGM i WB su imali svoja zastupništva u Jugoslaviji. Nemački proizvođači su, međutim, saradivali sa domaćim distributerima koji nisu imali dovoljno kapitala, pa su zato američki filmovi uvek bolje prolazili na tržištu, sve do 1939/40. kad su se njihove firme povukle zbog rata.²¹⁵ Kada je reč o nabavci tonskih filmova i pratećih aparata, takođe je odlučujući anglosaksonski i nemački uticaj. Od 1930, izbacivani su iz upotrebe aparati marke Gaumont, Marconi i Biophone, a uvođeni su Western i Klang-Film (američki i nemački). Firme koje su se bavile uvozom tonskog filma u Jugoslaviju su bile američke (Fox Corporation, MGM, Paramount Film, WB, United Artists, First National, Vitaphone, sve iz Njujorka), nemačke (Ufa Film i Terra Film iz Berlina), engleske (Columbia Pictures iz Londona) i samo jedna francuska (Leo Coen i Solar Film iz Pariza).²¹⁶

Poslednje veće distributersko preduzeće u Beogradu bilo je Tesla film D. D. osnovano 19. maja 1939. Cilj je bio osnivanje, uređenje i vođenje postojećih kinematografa, kupovina i prodaja domaćih filmova, sinhronizacija i prevod stranih, a glavnicu je iznosila milion dinara. Desetog jula 1939. otvoren je Zavod za uvoz filmova i promet istih, Tesla film D. D. – (Aleksandar Pajić, Ivan i Bruno Mozer i Dragutin Čtković). Imali su veliku mrežu kupaca i gotovo polovinu bioskopa, tako da su odmah povišili kapital na dva miliona dinara, zahvaljujući oslonu na nemački kapital.²¹⁷

Od 1939. došlo je do još jačeg prodora nemačke filmske industrije. Firma Tobis iz Berlina je povelu pregovore sa vladom o koncesiji za stvaranje Tobis Balkan Filma, mešovitog jugoslovensko-nemačkog preduzeća za proizvodnju igranih filmova i Balkan žurnala, koja bi imala monopol na celom jugoslovenskom tržištu. Jugoslovenska vlada je trebalo da obezbedi kredit, a Tobis-Film dve tonske kamere, opremu i izgradnju studija. Predlog je odbijen, pošto vlada nije želela da omo-

---

²¹⁵ *Isto*, 274–277.

²¹⁶ *Isto*, 281; *Jugoslawien – Die Entwicklung des Filmwesens*, „Nachrichten fuer Aussenhandel“, Berlin, 19. avgust 1939.

²¹⁷ AJ 65, 1267/2251.

gući nekoj firmi potpuni monopol.²¹⁸ Sa nemačke strane je i ranije bilo ovakvih pokušaja. Direktori Tobis filma iz Berlina, Šefler i Raus, molili su da ih Milan Stojadinović primi za vreme svog boravka u Berlinu. Želeli su da mu prikažu filmski atelje Tobis koncerna i još tada su predlagali osnivanje filmske centrale za Balkan.²¹⁹ Međutim, Tesla film je bio eksponent nemačke filmske industrije – septembra 1939. zaključili su ugovore sa Tobis Cinema, UFA (Univerzum Film A. G.) i Terra-filmkunst o generalnom zastupstvu za Jugoslaviju. Uvezeni su i filmski žurnali iz Nemačke. Zbog rata je jako opao uvoz američkih i francuskih filmova – za 50% u odnosu na 1938. Tako je Tesla film zapravo stekao monopol. Tokom 1940. jugoslovenske filijale MGM-a, 20th Century Fox-a i WB bile su zatvorene zbog rata, što je omogućilo pojavu novih distributera.²²⁰

Film je postao ne samo sredstvo zabave, već i propagandno sredstvo, kojim su se služile obe strane u propagandnom ratu. U nacističkoj Nemačkoj poslovi propagande su bili strogo centralizovani i filmu je u tom kontekstu bila poklonjena velika pažnja. Kada su krajem 1936. i početkom 1937. pravljeni planovi o snimanju jugoslovenskog filma u Nemačkoj, odluku nije moglo doneti Ministarstvo spoljnih poslova, bez odobrenja Propagandaministeriuma.²²¹ U Berlinu je postojao počasnii ekspert Državne filmske centrale, nadležan za propagandu prema stranim filmskim producentima.²²² Tamo je od 25. aprila do 1. maja 1935. održan međunarodni kongres filma, u organizaciji Državne filmske komore (Reichsfilmkammer), koja je za film u Nemačkoj imala isti značaj kao i Centralni presbiro u Jugoslaviji. Ova organizacija je bila zadužena za prikupljanje svih obaveštenja o filmu u Rajhu i u svetu. Pred-

²¹⁸ F. Dautović, *n. r.*, 267–273.

²¹⁹ Pismo iz CPB-a Stojadinoviću od 11. januara 1938. AJ 38–137–283.

²²⁰ F. Dautović, *n. r.*, 267–273.

²²¹ Prepiska fon Herena sa zvaničnicima MIP-a od novembra 1936. do marta 1937, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, R 103371.

²²² To je bio izvesni Bogoslav Tank, prema izveštajima Crnjanskog CPB-u iz 1937. godine, AJ 38–49–108.

stavnik jugoslovenskog Centralnog presbira bio je pozvan na kongres.²²³ Jugoslovenska državna propaganda također je pokušavala da ovo sredstvo primeni u svom radu. Crnjanski je u Berlinu preduzeo mere za nabavku filmskog laboratorija i tonaparata za CPB.²²⁴ Nacistička propaganda je preko Tesla filma plasirala propagandne filmove i kod nas.²²⁵ Ovim sredstvom pokušali su da utiču i na visoke jugoslovenske zvaničnike. Tako je 31. decembra 1937. u kući kneza Pavla prikazan njemu i porodici kneginje Olge propagandni film „Triumph des Willens“ (Trijumf volje) o partijskom kongresu NSDAP 1934. godine.²²⁶ Persi Sifers, poglavar Anglikanske crkve u Jugoslaviji i njegova supruga prikazali su privatno u Beogradu 1934. godine film u sopstvenoj produkciji, „Jugoslavija, romantična zemlja Južnih Slovena“. Film se delimično bavio aktivnostima Hrišćanske zajednice mladih ljudi u Jugoslaviji, na čijem je čelu bio g. Sifers.²²⁷ Englezi su još ranije koristili film u svrhu poslovne propagande. Još 4. oktobra 1930. u bioskopu Kolarac počelo je prikazivanje filma o putevima u Jugoslaviji koji je snimilo Anglo-jugoslovensko petrolejsko društvo.²²⁸ Ovo je trebalo da posluži kao obaveštenje potencijalnim investitorima u jugoslovensko rudarstvo.

Film je korišćen i kao pedagoška metoda. Ministarstvo prosvete je snabdevalo novoootvorene škole kinoprojektorima. Zvučni filmovi su prikazivani u školama i privatnim bioskopima, za siromašne učenike besplatno.²²⁹ Kada su 18. januara 1936. u sali Nemačkog saobraćajnog biroa prikazani filmovi

---

²²³ AJ 38–117–261.

²²⁴ AJ 38–49–108.

²²⁵ F. Dautović, *n. r.*, 272.

²²⁶ Izveštaj fon Herena, 31.12.1937, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, R 103327, 053.

²²⁷ *A Film of Yugoslavia*, SSH, 3/1934, vol. III, 2. april, 3.

²²⁸ F. Dautović, *n. r.*, 178; The Anglo-Yugoslav petroleum Co. Ltd., Knez Mihailova 36, pišu Ministarstvu prosvete 30.9.1930. da su izradili film o stanju jugoslovenskih drumova pre i posle moderne izgradnje. Film će se prikazati u bioskopu Kolarac 5. oktobra u 11 sati. (AJ 66–383–623).

²²⁹ Pismo Ministarstva prosvete 20. novembar 1937. Central Information Bureau for Educational Films Ltd. iz Londona, AJ 66–383–623.

berlinskog olimpijskog odbora komisiji Ministarstva prosvete, zaključeno je da su „tehnički odlični i poučni“, pa su oslobođeni od cenzure i pušteni od 30. januara na prikazivanje po srednjim i građanskim školama.²³⁰ U Britaniji je film tada postao popularna pedagoška metoda, što je primenjeno i u obrazovanju mladog kralja Petra II. Mardžeri Loket došla je u Beograd 1936. da mu prikaže britanske filmove obrazovnog tipa o sportu i geografiji.²³¹ Britanski savet je 1938. godine počeo da šalje obrazovnim ustanovama i anglofilmskim klubovima u zemlji, pored redovnih poklona u vidu knjiga, časopisa i ploča i dokumentarne filmove.²³²

Tridesetih godina 20. veka bilo je više pokušaja da se u kooperaciji sa nemačkim filmskim kućama snime domaći filmovi. Američki distributeri su, bar prema raspoloživim podacima, učestvovali samo u prikazivanju filmova kuće Adrija Nacional Film A. D. koja je postojala od 1930. do 1933. godine. Ova kuća snimila je tada film propagandnog sadržaja sa ratnom tematikom, „Kroz buru i oganj“. Američka kuća Radio-Pictures imala je licencu za prikazivanje filmova ovog društva, za šta je bio iznajmljen prostor u bašti engleskog restorana „Claridge’s“ (bioskop „Adrija“).²³³ Prema izveštajima Crnjanskog iz Berlina, tada je svake godine u Jugoslaviju putovalo mnogo operatera i producenata, a samo 1937. nemački producenti su pokušavali da snime nekoliko filmova u Jugoslaviji.²³⁴ U izvorima su zabeležena dva slučaja kada su jugoslovenski filmski producenti i režiseri pokušali da uz pomoć nemačkih koncerna snime filmove. Nema vesti o tome da li je neki od ovih poduhvata i uspeo. Aleksandar Horvat, filmski stručnjak koji je boravio na usavršavanju i radu u Engleskoj i Nemačkoj, imao je nameru 1930. da snimi tonski film na srpskom jeziku, kao predstavnik firme Gajderov film-koncern iz Nemačke, koja će film režirati. Film bi delom bio sniman u Ju-

---

²³⁰ AJ 66–383–623.

²³¹ *Films for Boy-King*, SSH, 4/1936, vol. V, 16. april, 1.

²³² Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 118, izveštaja za 1938. godinu, 656.

²³³ F. Dautović, *n. r.*, 210, 214.

²³⁴ Izveštaji Crnjanskog CPB-u iz 1937. godine, AJ 38–49–108.

goslaviji, a delom u Nemačkoj.²³⁵ Stanislav Krakov je pokušavao 1936. i 1937. da snimi film „Volk im Aufruhr“ (Pobunjeni narod), sa ratnom tematikom, na temu trilogije Stevana Jakovljevića.²³⁶ Bilo je predviđeno da se snima u saradnji sa nemačkim filmskim preduzećem, (Ufa ili Tobis) i da film bude sinhronizovan na nemački. Krakov je trebalo da bude režiser, a pregovori o zaključenju posla povereni su Vojislavu Janjiću, bivšem ministru prosvete i tada predsedniku finansijskog odbora Narodne skupštine. O ovom poslu je i Crnjanski pregovarao sa Ufom. Posle duge prepiske između nemačkog poslanstva u Beogradu, nemačkog Ministarstva spoljnih poslova, Valtera Funka i Propagandaministeriuma, odlučeno je da se pristupi poslu. Međutim, rukopis scenarija nije na vreme poslat u Ministarstvo propagande, tako da je sve odloženo.²³⁷

Uticaji na svakodnevni život Beograda

Beograd je počeo naglo da menja izgled i način života posle Prvog svetskog rata. Kao prestonica znatno proširene države, postao je centar u koji su se slivali radna snaga i kapital iz svih delova zemlje. Nove životne navike u oblasti mode, načina zabave, sporta, društvenih organizacija, doneli su strani investitori, ali još više, đaci i studenti koji su ratne godine proveli na školovanju u evropskim zemljama. Prvi svetski rat je bio kontekst u kojem je srpski narod prvi put u istoriji doživeo masovni kontakt sa Evropom. Tako je došlo do velikih promena u pravcu modernizacije, čija je brzina bila promenljiva i relativna, ali je sam proces u svakom slučaju bio nepovratan. Na planu svakodnevnog života, nemački i, uopšte srednjoevropski

---

²³⁵ Molba Aleksandra Horvata MUP-u 16. maja 1930, AJ 66–383–623.

²³⁶ S. Krakov je već imao iskustva, pošto je snimio film „Za čast otadžbine“ 1930. godine. (F. Dautović, *n. r.*, 178).

²³⁷ Prepiska fon Herena sa zvaničnicima MIP-a od novembra 1936. do marta 1937, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, R 103371; AJ 38–49–108.

uticaj, postao je uglavnom prošlost. On je preovladavao u pret-hodnoj epohi, do Prvog svetskog rata, u kojoj je srpsko gra-đansko društvo kreiralo svoj način života prema uzorima iz su-sedne Dvojne monarhije. Posle rata, u ovom smislu je preovla-dao francuski uticaj, ali anglosaksonski takođe nije bio zane-marljiv. Pogotovu kada je reč o masovnoj kulturi koja je, kao takva, obeležje 20. veka.

Uticaj stranih kultura putem knjiga bio je u Beogradu ograničen na mali krug obrazovanih. Knjige nisu masovno prodavane. O tome svedoči podatak da na manifestaciji Dani knjige nikada nije prodato više od 2.000–2.500 knjiga.²³⁸ Od svetskih pisaca najviše su čitani ruski i francuski. Pojava eks-presionizma u književnosti značila je prestanak potpune domi-nacije francuskih i ruskih pisaca. Od početka veka publika je počela da upoznaje nemačke i skandinavske pisce. Međutim, taj proces je bio spor. Nemački i engleski pisci su dvadesetih godina bili uglavnom nepoznati beogradskoj čitalačkoj publi-ci.²³⁹ Izuzeci su bili jedino Gete i Šekspir, koji su među ne-mačkim i engleskim piscima bili ovde najpoznatiji.²⁴⁰ Nemač-ka beletristika je bila slabo čitana i nije bila popularna, a pre-vodi sa engleskog su posle Prvog svetskog rata bili retki, tako da engleska književnost skoro da nije bila uopšte poznata.²⁴¹ To, međutim, ne važi za nemačku stručnu literaturu koja je bi-la izrazito zastupljena u skoro svim granama nauke.²⁴² Uopšte, kada je reč o prevodima nemačkih knjiga, u međuratnom peri-odu je primetna tendencija prevođenja jugoslovenske književ-nosti na nemački,²⁴³ dok je sa nemačkog na srpski prevođena

---

²³⁸ P. J. Marković *n. d.*, 183.

²³⁹ *Isto*, 171; Predrag Milošević, *Rusi u beogradskoj operi*, u: Beograd u sećanjima 1919–1929, Beograd 1980, 132–145, 132–133; Đorđe M. Karapandžić, *Osam godina u gimnazijskim klupama*, u: Beograd u sećanjima..., 160–184, 180.

²⁴⁰ P. J. Marković, *n. d.*, 183.

²⁴¹ P. Milošević, *n. d.*, 133; Đ. M. Karapandžić, *n. d.*, 180; Aleksan-dar Vidaković, *Prevodi Oskara Uajlda*, SKG, knj. 5, br. 3, 1.2.1922, 208–213.

²⁴² Strahinja Kostić, *Deutsch-jugoslawische literarische Wechselbe-ziehung*, 15; P. J. Marković, *n. d.*, 168.

²⁴³ S. Kostić, *n. d.*, 11.

stručna literatura, što ukazuje na prirodu veza između dva naroda. Nemci su putem naše književnosti želeli da upoznaju sredinu i mentalitet, radi privrednih i političkih ciljeva, dok su Srbi posredstvom Nemaca primali evropsku civilizaciju.

U toku dve međuratne decenije došlo je do promena u pogledu zastupljenosti nemačkih i engleskih knjiga. Pred Drugi svetski rat trend prodaje nemačkih knjiga bio je sistematski podstican: Nemci su, radi širenja uticaja, svoje knjige prodavali u inostranstvu 25% jeftinije nego u Nemačkoj, tako da je pred rat, na primer, u antikvarnicama odnos nemačkih i francuskih knjiga bio 100:1.²⁴⁴ U oblasti beletristike, nemački romani su bili mnogo prevedeni tridesetih godina u izdavačkoj kući Nolit, koja je promovisala socijalnu literaturu.²⁴⁵ Prevođenje sa engleskog je stalno napredovalo i znatno je intenzivirano krajem četvrte decenije 20. veka. Iako nije dostiglo broj prevoda sa ruskog i francuskog, ipak je od ukupno 177 prevoda 22% u toku 1940. bilo sa engleskog jezika (ukupno 39 knjiga). Znatna deo ovih publikacija bile su brošure i knjige savremenih pisaca, što ukazuje na tendenciju približavanja Britaniji koja je 1940. godine ostala usamljena u otporu Hitlerovoj Nemačkoj.²⁴⁶

Dok su pre rata žensku modu diktirali Beč i Budimpešta, sada je Pariz postao svetska prestonica mode, pa je tako i u Beograd stigla kratka suknja i visoka štikla.²⁴⁷ Međutim, ono što je Pariz bio za žensku modu, London je bio za mušku.²⁴⁸ Engleski štofovi, međutim, bili su podjednako cenjeni kod oba pola. Iz Amerike je 1927. godine došao čarlston, ne samo kao igra, već i kao stil odevanja. Tridesetih godina muškarci su nosili svečane engleske šešire „a la Idn“ sa manjim obodom, najčešće marke Habig iz Beča, Lok i komp i Trus i komp. iz Londona, vunene prsluke „lord Kardigan“, grombi štofove i Hari-

---

²⁴⁴ P. J. Marković, *n. d.*, 185.

²⁴⁵ *Isto*, 168.

²⁴⁶ *Srpskohrvatska prevodna književnost u 1940. godini*, SKG, knj. 62, br. 3, 1.2.1941, 241–242.

²⁴⁷ K. Tomašević, *n. d.*, 123.

²⁴⁸ D. M. Knežev, *n. d.*, 196.

sov tvid.²⁴⁹ Englesku modu su naročito pratili članovi Anglo-jugoslovenskog kluba i masoni,²⁵⁰ ali je i pojam elegantnog muškarca podrazumevao odevanje u engleskom stilu i odeću od engleskih materijala, o čemu svedoči kolokvijalni izraz „dendi sa korzoa“.²⁵¹ Engleski konac marke J. P. Coats, sa lancem i lengerom kao zaštitnim znakom, bio je na glasu.²⁵² Roba ove vrste mogla se naručiti direktno iz Londona, ali je i u Beogradu tada bilo oko dvadeset prodavnica i stovarišta engleskog tekstila i modnih detalja. U Londonu su nabavljani otmeni muški kišobrani, kod kraljevskog liferanta „Asprej i komp“, kao i švileni muški mantili marke Barberi, Aligator i Akvaskutum. Štofovi su naručivani u Engleskoj po želji klijenata, prema odabranoj mustri. Od 1935. pojačan je uvoz muških i ženskih kaputa i štofova iz Engleske.²⁵³ Aprila iste godine u Beogradu je otvorena još jedna prodavnica engleskih muških odela, „Oksford“ u Knez Mihailovoj 24. Najveće stovarište muških odevnih predmeta iz Engleske bilo je u radnji Petra Petrovića i Belovića, u Knez Mihailovoj 1, dok je stovarište Ćuković i komp. u Kralja Petra 15 nabavljalo najbolje engleske štofove za muška odela.²⁵⁴ Nekoliko prodavnica engleske tekstilne robe i odevnih predmeta bilo je na glasu, kao na primer, ekskluzivni „Engleski magazin“ u ulici Vuka Karadžića, gde se odevala bogata beogradska gospoda ili prodavnica „Džentlmen“ u Knez Mihailovoj ulici, koja je nudila šesire engleske proizvodnje.²⁵⁵ U Beogradu je bilo nekoliko agenata za prodaju engleskih firmi, dizajnera i krojača za englesku modu, kao i prodavnica engleskog štofa. Ove radnje su držale najbolje lokacije u centru Beograda, na potezu od Slavije do Kalemegdana.

Beograđani su rado upotrebljavali marke strane proizvodnje. Nemački aparati bili su najviše cenjeni, (npr. radio-

²⁴⁹ *Isto*, 103, 197, 204, 205, N. Doroški, *n. d.*, SKG, 29–45, 36.

²⁵⁰ D. M. Knežev, *n. d.*, 197.

²⁵¹ S. Živanović, *n. d.*, 253–271, 255.

²⁵² D. M. Knežev, *n. d.*, 98.

²⁵³ *Isto*, 197, 204; N. Doroški, *n. d.*, 29–45, 36.

²⁵⁴ D. M. Knežev, *n. d.*, 205; reklame u listu „Javnost“ od 1935. godine.

²⁵⁵ N. Doroški, *n. d.*, 36; Knežev, *n. d.*, 197.

aparati na baterije marke „Cerdik“, koji su bili u masovnoj upotrebi).²⁵⁶ Veoma retki automobili u gradu bili su najčešće američke proizvodnje, marke „Pacard“, kao najpogodniji po ceni i kvalitetu.²⁵⁷ Dok su na žurevima služeni likeri iz austrijske radnje Julius Meinl, bili su popularni delikatesi, parfimerije i pekare sa engleskom robom i specijalitetima. U Knez Mihailovoj ulici nalazila se i čuvena engleska drogerija.²⁵⁸

Odjek američke masovne kulture osetio se dvadesetih godina i u Beogradu, uglavnom posredstvom Pariza i drugih evropskih metropola. Sa filmom i džez muzikom, stigao je kult idola i filmske zvezde. Džez je brzo postao popularan među mladima: dvadesetih godina je postojao studentski džez orkestar „Džoli bojs“.²⁵⁹ Strip je, kao medijski srodan filmu, stigao takođe iz Amerike u beogradske dnevne listove. Njegova ekspanzija je počela 1930, sa pojavom zvučnog filma. Američki strip junaci, kao Flaš Gordon, Džim iz džungle, Miki Maus, Bim i Bum, mačak Feliks i Tim Tejlor, postali su poznati Beograđanima tridesetih godina preko dnevnih listova *Politika* i *Vreme*.²⁶⁰ Beograd je dvadesetih godina doživeo veliki talas popularnih američkih igara.

Stare bečke igre, polka i valcer, nastavile su da žive pored novih koje su brzo osvajale prostor: čarlstona, andaluza, blekbotoma, bananaslejda, vanšepa, fokstrota, šimija i tanga. Čarlston je u Beograd donela Žozefina Bejker, a u početku je igran samo u varijeteima. Njihova popularnost je bila tolika da

---

²⁵⁶ D. M. Knežev, *n. d.*, 213.

²⁵⁷ Lazar J. Đokić, *Automobilizam pre pedeset godina*, Beograd u sećanjima 1930–1941, Beograd 1983, 89–93, 91.

²⁵⁸ D. M. Knežev, *n. d.*, 101; U listu *South Slav Herald* reklamiraju se: American Bakery, Poenkareova 5, jedina u Jugoslaviji; Fancy Groceries, Wines, etc, english breakfast teas, Iso Gostovic, Poenkareova 21, english spoken; Orange Pekoe Ceylon Tea, english & american standard, Pajević & Petrovic, Vuka Karadzica 12; Parfimerija „Lady“, vl. Slobodan Marković, Kneginje Ljubice 14; Cross & Blackwell Products, White Horse Whiskey, franc i engl likeri, Heinz and Del Monte Foodstuffs, Dušan Veljković, Kolarčeva 2; Delikatesna radnja Dimitrija Đorđevića, Kn. Mihailova 48, engleski i drugi strani specijaliteti.

²⁵⁹ K. Tomašević, *n. d.*, 123; S. Živanović, *n. d.*, 267.

²⁶⁰ K. Tomašević, *n. d.*, 127, P. J. Marković *n. d.*, 84.

su škole igranja morale da ih uvrste u svoj program i pored velikog otpora konzervativne sredine. Iz Engleske su krajem tridesetih godina došli lambet vok i pale glajd.²⁶¹

Na „lošem glasu“ bila su i nova mesta za noćnu zabavu, barovi i varijetea američkog tipa, u kojima su se provodili strani gosti, novinari, diplomate, ali i Beograđani.²⁶² Tridesetih godina u Beogradu je bilo oko deset „amerikanskih barova“.²⁶³ Najpoznatija sastajališta stranaca, posebno Anglosaksonaca u Beogradu, bili su hoteli „Srpski kralj“ i „Ekscelzior“. „Srpski kralj“ je podignut 1920. godine, kao tada najmoderniji hotel, da bi se odgovorilo na veliku potrebu smeštaja stranaca, koji su u velikom broju stizali u Beograd. Nalazio se preko puta Kalemegdana, na uglu Uzun Mirkove i Maršala Pilsudskog, a srušen je u bombardovanju 6. aprila 1941.²⁶⁴

U „Srpskom kralju“ redovno su se sastajali beogradski rotarijanci i članovi Pen kluba, tu su odsedali strani novinari, a anglofili su svojim gostima iz Engleske ovde redovno priređivali svečani doček.²⁶⁵ Zgradu hotela „Ekscelzior“ projektovani su bečki arhitekti pre Prvog svetskog rata za privatni sanatorijum dr Jovana Jovanovića. U toku gradnje pretvoren je u hotel, koji je bio poznato sastajalište angloameričke kolonije u Beo-

---

²⁶¹ S. Živanović, *n. d.*, 261; K. Tomašević, *n. d.*, 123; Knežev, *n. d.*, 103, 105;

²⁶² K. Tomašević, *n. d.*, 130; S. Živanović, *n. d.*, 270.

²⁶³ Među njima su bili: Claridge's Restaurant Variety Bar, Terazije 34; Cafe-Restaurant „Mon Repos“ u Brijanovoj 1 i Dvorskoj 1 (dancing floor, vl. Milan Vujić); „Zlatni Lav“, vl. O. Novaković, english spoken, u Poenkareovoj 22; Cabaret Ritz Bar u Kneginje Ljubice 11, dir. Karlo Štajner; Pik's Bar and Palais de Dance, u palati Riunione (1933. pevao je poznati američki duo, Larison Kodi i engleska pevačica i igratičica Ivlin Dav), i Zlatna lira (Golden Harp) u Kralja Aleksandra 70. (prema: *South Slav Herald* 1931–1941).

²⁶⁴ Hotel „Srpski kralj“, Muzej grada Beograda B-II-3241.

²⁶⁵ Nikola Trajković, *Susreti sa književnicima i glumcima*, u: Beograd u sećanjima 1919–1929, 146–159; Milovan Vitezović, *Zapis o razgovorima sa profesorom Raškom Dimitrijevićem*, u: Beograd u sećanjima 1930–1941, 46–52, 47; Slobodan Nešović, *Tri istorijska dana. Odlomci iz dnevnika*, u: isto, 364; *Publicising Britain – Envoy Comes to Yugoslavia*, SSH, 14/1935, vol. IV, 16. septembar, 1.

gradu.²⁶⁶ Američki i engleski novinari sastajali su se često u varijete baru „Siti“, na uglu Kolarčeve i Poenkareove ulice, u današnjoj zgradi Jugobanke, a pred Drugi svetski rat i u Savinačkoj kasini.²⁶⁷

Sport je posle Prvog svetskog rata svuda u svetu postao znatno popularniji nego ranije. Sve manje je bio privilegija bogatih, a sve više deo masovne kulture. Kada je reč o razvoju sporta u Beogradu, fudbal se razvijao pod uticajem tada najjačih timova srednje Evrope, uglavnom Beča, Budimpešte i Praga, dok su košarka i odbojka „uvezene“ iz Amerike. Naši fudbaleri su sticali međunarodno iskustvo od sredine dvadesetih godina na utakmicama sa austrijskim, mađarskim i čehoslovačkim timovima.²⁶⁸ Košarku je u Beograd doneo Vilijem Vajler, predstavnik Hrišćanske zajednice mladih ljudi, kada je 1923. boravio u Beogradu na turneji upoznavanja evropskih zemalja sa američkim sportovima. Opremu za košarku ostavio je tada Svetislavu Vuloviću iz Sokolskog društva. Prva košarka u Beogradu igrala se u dvorištu Druge muške gimnazije.²⁶⁹

Anglosaksonske obrasce u načinu zabave i organizaciji društvenog života posebno su promovisali beogradski anglofili u Anglo-jugoslovenskom Klubu. Na redovnom godišnjem balu Kluba bila je popularna engleska igra „Lambeth Walk“, a održavao se i tradicionalni engleski ritual poljupca ispod imele (clusters of misteltoe). Na igrankama Kluba igrao se „Palais Glide“ uz muziku na radiju, dok je februara 1939. održan tzv. „Leap Year Dance“. Klub je imao svoju sekciju učenika bridža, popularne igre kartama u Engleskoj. U orga-

---

²⁶⁶ Arh. Bogdan Nestorović, Postakademizam u arhitekturi Beograda 1919–1941, „Godišnjak grada Beograda“, 20, 1973, 339–380, 355; *Hotel „Excelsior“ – the American Cocktail Bar is a Rendez-Vous of the Anglo-American Colony*, reklama u: „South Slav Herald“ 1931–1941.

²⁶⁷ D. M. Knežev, *n. d.*, 114, 116.

²⁶⁸ Mihajlo Andrejević, *Uspon beogradskog fudbala posle Prvog svetskog rata*, u: Beograd u sećanjima 1919–1929, 203–215, 213–214.

²⁶⁹ D. M. Knežev, *n. d.*, 189; S. Živanović, *n. d.*, 263–264; Đ. M. Karapandžić, *Osam godina u gimnazijskim klupama*, u: Beograd u sećanjima 1919–1929, 160–184, 168.

nizaciji Kluba 14. februara 1939. održan je turnir u bridžu. Sklonost Anglosaksonaca za društvenim organizovanjem žena i omladine i provođenjem vremena na otvorenom prostoru, našla je ovde svoj izraz u posebnoj organizaciji Kluba „Ladies` Garden Club“, koja je radnu sezonu završavala priredivanjem čajanke „Flower Tea“²⁷⁰ Britanski obrasci su preuzimani u društvenom zivotu Beograda i van anglofilskih udruženja. U proleće 1939. u Beogradu je osnovan „Windsor Club“, klub pušača lule, prvi takav klub na Balkanu. Nazvan je po vojvodi od Vindzora, bivšem kralju Edvardu VIII, koji je upoznao lokalno stanovništvo sa ovim običajem za vreme putovanja po Dalmaciji 1937. godine. Prvi sastanak kluba održan je 4. marta 1939, a predsednik je bio bivši oficir, pukovnik Vojislav Todorović. Klub je osnovan pošto je državni monopol dozvolio uvoz duvana za lule, koji je do tada nabavljan od engleskih turista. Kao u svim muškim klubovima u Engleskoj, žene su bile isključene iz članstva.²⁷¹ Pored klubova za tipične anglosaksonske sportove (tenis kluba i džokej kluba), u Beogradu je krajem tridesetih godina osnovan „Pointer`s Club“ (klub odgajivača pointera), zahvaljujući britanskom trgovinskom atašeu, H. N. Staroku (Sturrock), koji je unapredio uzgoj lovačkih pasa u Jugoslaviji i bio potpredsednik ovog društva 1939. godine.²⁷²

Beograd je imao udruženja koja ne samo da su preuzeta iz anglosaksonskog kulturnog kruga, već su bila i deo međunarodnih organizacija sa centrom u Britaniji ili SAD. Te organizacije su, bez obzira na svoj delokrug, imale određeni ideološki profil. Pored masona koji su postojali i u Kraljevini Srbiji, a u međuratnom periodu doživeli vrhunac svog društvenog uticaja, stvorene su nove organizacije, kao što su rotari i skauti. Oni su promovisali određene društvene vrednosti i

---

²⁷⁰ Izvestaj za decembar 1938, AJ 38–73–197; *Bilten* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197. M. Milojević, *Anglo-Yugoslav Relations*, 27–29.

²⁷¹ „Windsor“ *Club of Pipe – smokers in Belgrade*, SSH, 4 i 5/1939, vol. VIII, 1–16. maj, 9.

²⁷² D. M. Knežev, *n. d.*, 27; H. N. Sturrock *for Bucarest*, SSH, 21/1939, vol. VII, 1–16. januar, 1.

etičke principe, svojstvene građanskom društvu. Rotarijanski pokret je nastao u Čikagu 1905. godine, gde je bilo sedište međunarodne rotarske organizacije (Rotary international). Beogradski klub je osnovan 1928. godine, kao jedan od prvih u Kraljevini, a imao je oko 60 članova tokom svog postojanja, do 1941. Negovali su prijateljstvo, odgovornost u privatnom i profesionalnom životu, dobru volju i razumevanje među narodima. Slično masonima, bili su jugoslovenski nacionalisti, veliki broj je bio istovremeno i član masonskih loža. Rotari klubovi su okupljali društvenu elitu. Prvi predsednik beogradskog rotari kluba bio je dr Vojislav Kujundžić, a kasnije su guverneri distrikta bili Edo Marković, direktor Prizada i predsednik vlade, Milan Stojadinović.²⁷³ Skautizam je u Jugoslaviju došao 1930, a država je potvrdila pravila 1933. To je organizacija izviđača i spasilaca, koju je osnovao lord Baden Pael u Engleskoj, čiji je cilj vaspitanje karaktera. Neguje spretnost, sposobnost samosavlađivanja, preduzetništva, viteštva i patriotizma.²⁷⁴ Članstvo u međunarodnim organizacijama sa centrom u anglosaksonskim zemljama značajna su i za istoriju ženskog pokreta kod nas. U Beogradu je 1927. organizovano Udruženje univerzitetski obrazovanih žena, kao ogranak Internacionalne federacije osnovane 1919. Cilj je bio borba za društveni položaj obrazovanih žena, koje su i posle završenih studije mnogo teže nalazile posao od svojih muških

---

²⁷³ U upravi beogradskog rotari kluba bili su: Ferdinand Gramberg, direktor rudnika Bor i Kostolac, V. Kujundžić, načelnik u Ministarstvu narodnog zdravlja, Josip Hrnčir, arhitekta, Gojko Đermanović, prokurist Union banke, Stevan Koen, vlasnik preduzeća za promet kože „S Koen i komp“, Adolf Minh, vlasnik rudnika kamenog uglja „Rtanj“ i Janko Šuman, direktor sektora zaštite industrijske svojine u MTI. Neki su bili na najvažnijim pozicijama u državi: Milan Stojadinović, knez Pavle, Dobrivoje Stošović, Dušan Letica, Stevan Ćirić, predsednik Narodne skupštine i senator, Vlada Ilić, Ivo Andrić, Stevan Pavlović, generalni sekretar MIP-a, Vlada Teokarević, Franja Bajlioni, Tadija Sondermajer, generalni direktor „Aeroputa“. (Momčilo Pavlović, *Rotarijanci – društvena elita u Kraljevini Jugoslaviji*, „Istorija 20. veka“, 2, 2002, 37–53).

²⁷⁴ D. M. Knežev, *n. d.*, 181; dr Fran Zavrnik, *Za pravi skautizam*, „Javnost“, 19, 1935, 448–450.

kolega. Naše članice su održavale žive veze sa centralom u Londonu. U Beogradu su ovo udruženje vodile Paulina Lebl Albala, Julija Bošković, Olga Palić, Anica Savić Rebac iz Skoplja, a aktivan član je bila i Meri Stensfild Popović. Njihovu čvrstu vezu sa Engleskom pokazuje i to da su čak i tokom rata u emigraciji bile aktivne a uspele su da 1942. pribave nekim članicama dozvole za rad u Londonu.²⁷⁵

---

²⁷⁵ Paulina Albala, *Sa prvog kongresa Univerzitetski obrazovanih žena*, „Javnost“, 47, 1935, 1169–1172; Mirjana Obradović, *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927–1941. godine*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd 1998, 252–262.

UTICAJI PUTEM PEDAGOGIJE: ŠKOLOVANJE I STRUČNE SPECIJALIZACIJE U ZEMLJAMA NEMAČKOG I ENGLESKOG GOVORNOG PODRUČJA

Škole i druge obrazovne ustanove

U Beogradu su između dva rata delovale dve mešovite srpsko-nemačke škole. To su bile srpsko-nemačka osnovna škola i nemačka gimnazija. U isto vreme nije postojala nijedna engleska osnovna ili srednja škola iako je u Beogradu živeo ili privremeno boravio ne mali broj Engleza i Amerikanaca.

Srpsko-nemačku osnovnu školu osnovala je još 1854. godine evangelistička misija. Godine 1929. nemačka kolonija u Beogradu i njen istaknuti član, Kurt Štal (Stahl), osnovali su Nemački školski odbor¹ i pokrenuli pitanje obnavljanja ove škole. Uputili su molbu ministru prosvete, Boži Markoviću, 20. decembra 1929, za osnivanje Nemačke građanske škole, koja bi služila za obrazovanje nemačke dece u Beogradu, posle završene osnovne četvorogodišnje škole. Bilo je predviđeno da u njoj rade nemački nastavnici, prema nemačkim programima, kako bi deca kasnije mogla da nastave školovanje u Nemačkoj. U molbi su istakli da bi „naročito težili“ za „praktičnom naobrazbom dece, naročito za trgovačka i srednja tehnička zvanja“, te da će se snabdevati svim učilima iz nemačkih sredstava². Pošto je krajem 1930. država zakonom potvrdila uređenje Nemačke evangelističke crkve u Jugoslaviji, kojim je ova crkva dobila pravo na državne subvencije, pravo na sticanje imovine i upravljanje dobrima imenovanje sveštenstva i održavanje verske nastave na nemačkom jeziku³ – pokazana je spremnost da se nemačkoj na-

¹ Predsednik odbora bio je Kurt Štal, a zamenik dr Vindeker (Windecker), (AJ 66-448-705).

² AJ 66-448-705.

³ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par. 115. izveštaja za 1930. godinu, 667.

cionalnoj manjini izade u susret i u pitanju škole. Vlada je u proleće 1931. odobrila neke ustupke u obrazovanju nemačke nacionalne manjine. Između ostalog, bilo je dozvoljeno otvaranje privatnih zavoda za obučavanje nemačkih učitelja, pod vladinim pokroviteljstvom, kao i otvaranje dečijih vrtića u kojima se govori samo nemački jezik.⁴ U skladu sa ovim, februara 1931. Ministarstvo prosvete je zvanično odobrilo osnivanje „privatne mešovite četvororazredne građanske škole sa nemačkim nastavnim jezikom“ naglasivši da se „pravo javnosti može postići ako se saobrazi propisima za državne građanske škole“. Za upravnika škole i Nemačkog školskog udruženja, osnovanog jula 1930. u svrhu njenog izdržavanja, postavljen je Hajnrih Gajsler (Heinrich Geissler). Nastavni jezik je bio nemački, a časovi nemačkog jezika su bili brojniji u odnosu na časove iz ostalih predmeta.⁵ Nastava nemačkog jezika nije se odvijala po nastavnom planu države, već po posebnim načelima. Nemačka deca su činila većinu u školi, mada nije bio zanemarljiv ni broj srpske dece, koji je beležio stalan porast u godinama pred Drugi svetski rat. Ova škola je imala 14 odeljenja 1939. godine, što je bilo znatno više od drugih mešovitih škola u tadašnjem Beogradu.⁶ Na svečanosti povodom otvaranja nove školske zgrade, 23. aprila 1933. godine, prisustvovala je delegacija jugoslovensko-nemačkog društva.⁷

Izvori pružaju podatke o broju učenika, njihovoj nacionalnosti, nacionalnosti nastavnika i vrsti njihovog radnog odnosa, o zanimanjima roditelja i prebivalištu učenika. (tabele 1 do 4 u aneksu).⁸ Ova statistika počinje od školske 1931/32. Vi-

⁴ *Isto*, II, par. 129. izveštaja za 1931. godinu, 33.

⁵ Po nastavnom programu, bilo je predviđeno za nemački jezik 24 časa nedeljno, matematiku 18, srpskohrvatski 16, francuski 12, zemljopis 10, a po 8 za istoriju, crtanje i gimnastiku. Svi ostali predmeti bili su zastupljeni sa po 4 časa nedeljno. Srpskohrvatski, zemljopis i istorija predavani su na srpskom, a svi ostali predmeti na nemačkom. (AJ 66-448-705).

⁶ AJ 66-448-705. Prema brojnom pregledu škola i odeljenja II gradskog zastupstva u Beogradu od 15. 12. 1939, ova škola je imala 14 odeljenja, dok su ostale mešovite škole imale znatno manje (ruska – 8, češka – 3, francusko-srpska – 4) (AJ 66-2446-2287).

PA-AA Bonn, Kult-Pol VI W R 65797; AJ 66-2636-2334.

⁸ Statistički podaci o ovoj školi rađeni su po dokumentima iz: AJ 66-2636-2334.

dljiv je stalni porast broja učenika, koji je u poslednjim godinama pred rat donekle varirao. Školske 1938/39. bilo je najviše upisanih učenika, posle čega je primetan lagani pad. Iste godine došlo je do naglog skoka broja upisane nemačke dece u odnosu na Jugoslovane i decu ostalih nacionalnosti. Nemačke dece je, razumljivo, sve vreme bilo više, osim 1937/38, kada je došlo do blage prevage ostale dece. Međutim, prevaga broja nemačkih đaka od 1938. postaje drastična (oko 4:1, odnosno 5:1). Pored toga, broj ostale dece naglo opada. Ovo pokazuje, s jedne strane, homogenizaciju domaćih Nemaca i njihovu instrumentalizaciju od strane Rajha, a sa druge, otpor domaćeg stanovništva prema Hitlerovoj politici i jačanju nemačkog uticaja u zemlji. Ove pojave su bile posebno izražene od čehoslovačke krize do početka rata u Jugoslaviji (1938–1941).

Broj nastavnika je, kako se vidi u tabeli 2, bio ustaljen od godine 1934/35 kada je škola dobila sva četiri razreda. Pred rat je došlo do blage varijacije u broju, da bi u poslednjoj godini (1940/41) dostigao vrhunac (13). Samo u prvoj godini rada škole bilo je više Jugoslovena nego Nemaca nastavnika, mada je taj broj kasnije bio relativno jednak (samo po jedan ili dva Nemca više). Indikativno je, međutim, da od 1937/38. odnos Nemaca i Jugoslovena potpuno korespondira sa odnosom redovnih i kontraktualnih nastavnika, što upućuje na zaključak da su samo Nemci imali redovan status. Ova činjenica, uz napomenu da je tih godina takođe zabeležen blagi porast nemačkog nastavnog osoblja, upućuje na sličan zaključak, kao i prethodna statistika o broju učenika.

Za period od 1932. do 1935. nedostaju podaci o zanimanju roditelja (tabela 3). U godinama posle 1935. može se u ovoj statistici primetiti sledeće: najviše roditelja koji su decu upisivali u ovu školu potiče iz redova industrijskih ili zanatlijskih sopstvenika (127), trgovaca sopstvenika (119) industrijskih ili zanatlijskih radnika (113), zemljoradnika sopstvenika (82), trgovačkih putnika (78). Nešto manji broj je iz redova intelektualaca slobodne profesije (54), državnih činovnika (50), privatnih služitelja (41), radnika slobodne profesije (41) industrijskih i zanatlijskih činovnika (41). Broj ostalih profesija je

zanemarljiv. Među najbrojnijim zanimanjima ovde su oni koji se samostalno bave trgovinom industrijom i zanatima, što ukazuje na to da su oni imali potrebu da radi poslovnih veza sa srednjom Evropom upute decu u školu u kojoj će savladati nemački jezik i pripremiti se za eventualni nastavak školovanja, najverovatnije u Austriji. Relativno veliki broj zemljoradnika sopstvenika mogao bi da sugeriše da je reč o Nemcima iz Vojvodine, odnosno tadašnje Dunavske banovine. Međutim, taj broj (82) znatno je veći od broja upisanih đaka iz ovog kraja (tabela 4), što ukazuje da nije bio mali broj bogatijih zemljoradnika iz okoline Beograda koji su ovde upisivali decu, očigledno takođe radi poslovnih veza i eventualnog izvoza svojih proizvoda. Fluktuacija broja različitih zanimanja roditelja pokazuje sledeće: u godinama od 1935. do 1941. broj industrijskih i zanatlijskih sopstvenika (127) relativno je stalan. Broj trgovaca sopstvenika (119) pokazuje stalni porast. Broj industrijskih i zanatskih radnika (113) pokazuje istu tendenciju, mada beleži manji pad u 1937. godini, a isti trend javlja se i kod zemljoradnika sopstvenika (82). Broj državnih činovnika i intelektualaca slobodne profesije (50 odnosno 54), naizmenično raste i opada, ali u oba slučaja dolazi do skoka u poslednjoj godini. Zanimljivi su slučajevi radnika slobodne profesije, čiji je broj zanemarljivo mali, da bi naglo skočio na 25 u poslednjoj godini i trgovačkih putnika (78), koji je stalno rastao do 1938, od kada dolazi do „strmoglavog“ pada (sa 15 na 1). Bez dodatnih istraživanja i preciznijih podataka o osoblju i đacima ove škole nije, međutim, moguće ponuditi tumačenje ovih pokazatelja.

Podaci o prebivalištu učenika (tabela 4 u aneksu) nisu kompletni – nedostaju za poslednju, školsku 1940/41 godinu, a za sve ostale krajeve, osim Beograda ima podataka tek od školske 1935/36. Ipak, statistika pokazuje da su đaci ove škole bili pretežno iz Beograda. Posle Beograda, bilo ih je najviše iz Dunavske banovine (što su najverovatnije vojvođanski Nemci), ali njih je ipak oko četiri puta manje nego onih iz Beograda, dok je broj đaka poreklom iz ostalih delova zemlje bio zanemarljiv. Ova činjenica ne zahteva posebno objašnjenje – reč je o nižem nivou obrazovanja, koje se stiče u školama lokal-

nog karaktera: samo po izuzetku se događalo da neko pohada niže nivoe nastave daleko od mesta rođenja. Đaci iz Dunavske banovine bili su takođe, najverovatnije iz vojvođanskih mesta u blizini Beograda.

Potpuna nemačka gimnazija sa pravom javnosti osnovana je avgusta 1940, posebnom uredbom Ministarstva prosvete. Nemački je bio nastavni jezik za sve predmete, a broj časova nemačkog bio je jednak broju časova srpskog jezika (u svih osam razreda po četiri časa nedeljno). Od III razreda učio se i italijanski jezik, sa po tri časa nedeljno. Pored ostalih prijemnih ispita, polagan je i ispit iz nemačkog. Nastavnici, kao i učenici, mogli su biti državljani Nemačke i Jugoslavije, a ministar prosvete je odobravao postavljenje nastavnika. Udžbenici su takođe morali biti odobreni od Ministarstva, koje je vodilo nadzor nad školom. Direktor škole je bio Ernst Miler, a srpski jezik je predavao poznati beogradski germanist, Radosav Medenica.⁹

Pokušaji da se pokrene pitanje osnivanja engleske osnovne škole nikada nisu uspeli. Ipak, razne druge engleske ustanove pedagoškog karaktera delovale su u međuratnom Beogradu. Razni fondovi stvoreni u Engleskoj za vreme Prvog svetskog rata i neposredno posle njega vršili su i edukativnu funkciju i nastavili su sa aktivnostima na školovanju dece ometene ratom. Srpski potporni fond je pomagao školovanje naših đaka u Engleskoj za vreme rata. Od 1919. počeo je njihov povratak u zemlju, ali im je bilo omogućeno da, ako žele, dovrše studije. Oko 350 dečaka bilo je za vreme rata školovano ovim putem.¹⁰ Fond je posle rata odlučio da obustavi svoju misiju u Srbiji, ali to se ipak nije odmah dogodilo. Osnovna škola Srpskog potpornog fonda počela je sa radom u Beogradu 27. jula 1919, za ratnu siročad koja su učila zanat. Misija se

---

⁹ AJ 66–687–1149.

¹⁰ Prepiska između prosvetnog inspektora dr Mihajla R. Popovića i Ministarstva prosvete tokom 1919. godine, AJ 66–445–703); Pismo S. Votsona J. Jovanoviću od 15.11.1921, AJ 80–39–307–310; Vidi takođe: U. O. Fejić, *Spisak pitomaca Serbian Relief Fund (1916–1918)*, Mešovita građa (Miscellanea) XX, 1990, 115–125.

1920. nalazila u Zemunu, sa 108 đaka.¹¹ Siton-Votson, jedna od centralnih ličnosti ove organizacije, planirao je da se edukacija Srba u Engleskoj nastavi i posle prestanka rada Fonda.¹² Iste ideje imala je i srpska strana: prosvetni referent u Londonu i predavač na Kings koledžu, Dragutin Subotić¹³, predlagao je Ministarstvu prosvete da se u Engleskoj o trošku države i u sporazumu sa Englezima i Srpskim potpornim fondom, osnuju domovi za jugoslovensku omladinu.¹⁴ Poslanik Mihajlo Gavrilović predlagao je u pismima J. Jovanoviću iz Londona 1921. da bi trebalo transformisati institucije iz rata i prilagoditi ih mirnodopskoj propagandi, te da bi takođe trebalo da vlada šalje u Englesku svršene studente radi učenja jezika.¹⁵ Sredstva Srpskog potpornog fonda bila su početkom dvadesetih godina spojena sa sredstvima preostalim u fondu Srpskog crvenog krsta i Fonda srpskog poslanika, prema ideji bivšeg srpskog poslanika u

---

¹¹ Škola je bila na Avali, a nastavnik je Branko N. Obradović. Kasnije se fond preselio u Topčider, zbog većeg broja invalida i dece, a dovedena je i učiteljica Draga Mihajlović. (Pismo šefa engleske misije S. R.F. u Beogradu Ministarstvu prosvete 23. 11. 1920, AJ 66–2340–2214).

¹² Siton-Votson je takođe poslao Jovanoviću kopiju pisma upućenog Cvijiću i Pavlu Popoviću 15.11.1921. u kojem izlaže plan za dalju edukaciju Srba u Engleskoj. Kaže da je SRF već završio rad u Srbiji i čim se niško sirotište otvori, oni definitivno prestaju sa radom. Oko 350 dečaka je školovano dotad ovim putem, a ostalo je još sedam. Razgovarali su sa poslanikom Gavrilovićem i sa Subotićem o osnivanju srpskog hostela za studente, koji bi bio u isto vreme i klub, intelektualni centar i sedište obnovljenog Serbian Society of Great Britain. Dobili bi novac za prve dve godine, a gđa Kerington Vijld bi tu i živela. Ali, zbog pada jugoslovenske valute, vlada ovo nije mogla da prihvati. Dakle, predlog je bio da se za sada radi bez zvanične pomoći, pa zato treba prihvatiti studente koji mogu da plate, umesto siromašnih, što je bolje nego da ceo plan propadne. (AJ 80–39–307–310).

¹³ Dragutin Subotić je rođen 1887, diplomirao na Beogradskom univerzitetu 1910, a doktorirao u Minhenu 1914. Pre odlaska u Englesku 1916. godine predavao je u niškoj gimnaziji. Imenovan je 1919. za nastavnika srpskohrvatskog jezika i književnosti na Kings koledžu u Londonu. Od 1920. bio je prosvetni inspektor pri poslanstvu u Londonu. Napisao je nekoliko knjiga i članaka u *Slavonic Review* i *Near East*. (PRO, FO 142/142/92).

¹⁴ Pismo D. Subotića Ministarstvu prosvete 8.5.1919, AJ 80–40–182–183.

¹⁵ Pisma M. Gavrilovića J. Jovanoviću od 16.5. i 9.8.1921, AJ 80–35–168.

Londonu, Jovana Jovanovića.¹⁶ Ovaj fond osnovan je 1916. za školovanje nekoliko stotina srpskih izbeglica u Engleskoj tokom rata – engleski donatori uplatili su 40.000 funti u ove svrhe.¹⁷ Ulivanjem svih preostalih sredstava u ovaj fond, stvoreni su uslovi za stipendiranje srpskih (i jugoslovenskih) studenata u Britaniji između dva rata.

Engleske organizacije posvetile su se takođe obrazovanju srpskih žena i dece. Pošto je tokom rata veliki deo muškog stanovništva stradao, ukazala se potreba da se veći broj žena osposobi za pojedine struke. U Engleskoj je 1917. stvoreno Društvo za stručno obrazovanje srpskih žena. U stvaranju Društva učestvovala su engleske i srpske žene. One su preuzele brigu oko obrazovanja dvanaest srpskih devojčica od 10 do 18 godina koje su bile smeštene u engleske škole. Cilj je bio takođe da one pre studija savladaju jezik. Devojčice su bile školovane za medicinsku, poljoprivrednu i inženjersku struku. Društvo je bilo u bliskom kontaktu sa vlastima u Beogradu, a postojala su dva njegova komiteta – beogradski i londonski.¹⁸

---

¹⁶ M. Gavrilović je pisao J. Jovanoviću 18.2.1921 kako je saopštio njegovu želju Hejstingsu da se fond od 20.000 funti spoji sa fondom srpskog poslanika, i da se oni (Hejstings i drugi) oslobode daljeg starateljstva. (AJ 80–35–168).

¹⁷ M. Milojević, *n. d.*, 20.

¹⁸ Društvo nalazi i engleske porodice u kojima devojčice provode raspust. Školarina i izdržavanje iznose 150–200 funti godišnje, a škole i porodice često učestvuju i smanjuju ovaj trošak. Engleska ženska medicinska škola besplatno školuje jednu kandidatkinju, a velike bolnice preuzimaju trošak za školovanje nudišnja. Popust daju The Horticultural College u Iwanley i Društvo žena inženjera. Traži se pomoć i od srpske i od britanske vlade. Trošak za školovanje jedne devojčice je od 50 do 75 funti, a devojaka na univerzitetu 150–200. Obična diploma se stiče za tri godine, a medicinska za šest. Medicinske sestre dobijaju prve godine džeparac od 20 funti, a posle se same izdržavaju – kurs je 3–4 godine. Babice se spremaju za manje od 7 meseci za 50 funti. Hortikultura ili poljoprivredna sprema košta 150 funti godišnje, i traje 2 godine, kao i trgovina i ručni radovi. Devojčice su nabrojane po imenima u spisku: Aleksandra Ristić, Cardiff High School; Blaginja Naumović, St. Stephen's College, Windsor; Bosiljka Litrić, St. Hilda's School, Whitby; Danica Stojanović, The Laurels, Rugby; Darinka Mićović, The Laurels, Rugby; Ivanka Zarić, Leeds High School; Katarina Živković, St. Hilda's School, Whitby; Kosara Todorović, St. Katherine's,

Odbor je sa srpske strane bio sastavljen od sledećih lica: Olga Lozanić, prof. M. Popović, pukovnik dr Subotić, supruga majora Milana Vasića (1919), supruga poslanika Gavrilovića u Londonu, a gospođa Čolak-Antić, dr Marija Vučetić, Mirka Grujić (kćerka Slavka Grujića) Olga Lozanić i gospođa Đurđević u Beogradu (1921).¹⁹

Još 1919. misija Srpskog potpornog fonda u Beogradu tražila je i dobila odobrenje od tadašnjeg ministra prosvete Ljube Davidovića za osnivanje engleskog zabavišta u Beogradu, na prostoru Malog Kalemegdana.²⁰ Ova ustanova je nastala relativno kasno, u odnosu na nemačku, francusku i rusku školu u Beogradu. Do osnivanja je došlo tek u decembru 1932. godine, kada je pod pokroviteljstvom Udruženja prijatelja V. Britanije i Amerike u Beogradu, sa vaspitačicom Engleskinjom, dr Ketrin Bak (Katherine Buck), koju je postavio Anglo-američko-jugoslovenski klub, počelo sa radom englesko zabavište „Čarls Dikens“. Očekivalo se da će uskoro prerasti u osnovnu školu. Njemu je u proleće 1933. pridruženo Srpsko-američko sirotište, sa oko 20 devojčica, osnovano još 1914, pod vođstvom gospođe Grujić-Radović, veoma aktivne u anglofilskim krugovima. U početku je bilo smešteno u Krunskoj ulici, a marta 1934. preseljeno je u Palmotićevo 19.²¹ Postoje različiti podaci

---

Bramley; Olga Popović, Notrh London Collegiate School; Vera Vojnović, St. Stephen`s College, Windsor; Zaharija Janković, not arranged; Zorka Marinković, St. Katherine`s Bramley. (Pismo Miss M. A. Murray ministru prosvete od 23. 9. 1919, AJ 66–445–703).

¹⁹ Pismo D. Subotića ministru prosvete od 3.11.1921, AJ 66–445–703.

²⁰ Član Srpskog potpornog fonda, gospođica Vilson (Wilson) želela je da osnuje englesko zabavište. Tražili su dve učiteljice i jednu služavku, kao i prostor na dunavskoj strani, na Malom Kalemegdanu. Nastava bi bila po engleskoj metodi. Ministar Ljuba Davidović je dao odobrenje 30. aprila 1919 (Pismo Fonda Ministarstvu prosvete 15.4.1919, AJ 66–2340–2214).

²¹ *English School for Belgrade*, SSH 19/1932, 1. decembar, 1; *Serb-American Orphanage – Princess Olga Present*, SSH 6/1933, vol II, 17. maj, 3. Sa jugoslovenske strane, u Odboru su bile supruge i kćerke beogradskih anglofila, uglavnom članova Udruženja prijatelja: Lena Jovičić, gđe Šumenković, Marković, Milićević, Stefanović, Miholić i Julka Petrović, koja je finansijski pomagala školu. (*The First English School in Yugoslavia*, SSH 2/1934, vol. III, 19. mart, 5).

o datumu kada je održana svečanost otvaranja novih prostorija, u Deligradskoj ulici 38: u izvorima se pominju novembar i decembar 1935, kao i januar 1936.²² Tom prilikom je službu održao gibraltarski biskup, Harold Bakston (Buxton), a najveću donaciju je priložio Julius Hanau, stub engleske obaveštajne službe u Jugoslaviji. Patron zabavišta je bila kneginja Olga.²³ Odlukom ministra prosvete D. Stošovića zabavište je bilo smešteno u prostorijama Kluba, koji je imao obavezu da preuzme materijalne troškove. Država je imala kontrolu nad ovom ustanovom tako što su vaspitačice bile plaćene iz državne kase i što je bilo dozvoljeno samo svetovnim licima da u njoj rade.²⁴ Bilo je nešto manje od 100 porodica čija su deca pohađala ovo zabavište.²⁵ Radilo se po engleskoj metodi – dosta vremena bilo je posvećeno sportu i boravku na otvorenom.²⁶ Za razliku od ostalih

---

²² Prema *Biltenu* Kluba za decembar 1938, otvaranje je bilo 15. januara 1936 (AJ 38–73–197), a prema tekstu iz *South Slav Herald* – 21. decembra 1935. (*Belgrade Calling*, SSH 19/35, vol. IV, 2. decembar, 3), dok se u godišnjim izveštajima britanskog poslanika pominje novembar 1935 (*Z. Avramovski, n. d.*, II, par. 86. izveštaja za 1936. godinu, 436). Od 1938, preseljeni su u Kneginje Perside 72. (*Bilten* Kluba za decembar 1938, AJ 38–73–197).

²³ U izvršnom odboru tada su bile Meri Stensfild Popović, gđe Marković, Radović, Simonović, Miholić, Karadžić, Pepić i gospođica Bak (Buck). U savetodavnom finansijskom odboru bili su gospođa Balfur (Balfour), major Hanau, dr Đorđe Đadrov i Božidar Pepić. Među članovima uprave nalazila se i kraljičina dvorska dama, Olga Lozanić. (*Belgrade Calling*, SSH 19/35, vol. IV, 2. decembar, 3; *Belgrade Calling*, SSH 18/1936, vol V, 16–30 novembar, 2).

²⁴ Pismo Anglo-američko-jugoslovenskog kluba ministru Stošoviću 12.11.1935, i njegovo pismo Klubu od 18.11.1935, (AJ 66–2340–2214). Udruženje prijatelja je pomagalo zabavište sa 1500 din. mesečno (Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja za 1936, AJ 80–33–157).

²⁵ Između ostalih, ovde su bila deca: Milana Stojadinovića, Vladete i Mari Popović, M. Simonovića, A. Vidakovića, Božidara Pepića, Dragana Milićevića, Luke Smodlake, Slobodana Baranca (predsednika Udruženja bivših đaka u Britaniji), Dušana Stojanovića, Slavka Crnojačkog, Jovana Jovanovića, M. Ninčića, dr Đorđa Đadrova, Juliusa Hanaua, novinara Harrisona, kao i nekih članova beogradskih jevrejskih porodica Alkalaj, Guteša i Kalderon. (Rezolucija roditelja dece koja pohađaju Englesko zabavište od 11.3.1936, AJ 66–2340–2214).

²⁶ Najmanje jedan čas engleskog dnevno od Engleskinje. Radi se 8,30–11,30 i od 14–16, bez subote i praznika. Školarina mesečno 200 za ceo i 150 dinara za pola dana. Ako je troje dece iz jedne porodice, za treće dete je upola cene. Posebno se drže časovi engleskog za decu 7–10 godina, dva puta nedeljno za 50 din. mesečno. Primaju se deca od 3 do 7 godina. (AJ 80–31–348).

karitativnih i edukativnih englesko-srpskih organizacija nastalih u toku ili neposredno posle Prvog svetskog rata, koje su radile u saradnji sa našim vlastima, ova ustanova je u sastavu uprave imala samo dve ličnosti koje bi je mogle povezati sa jugoslovenskim zvaničnicima – u početku je to bila supruga tadašnjeg ministra prosvete, Ilije Šumenkovića (koja je tokom rata stekla iskustvo u dobrotvornom radu, kao aktivista Hrišćanske zajednice mladih ljudi u SAD), a kasnije supruga Milana Stojadinovića. Počasni predsednik bio je engleski ambasador R. Kempbel, a počasni blagajnik Julius Hanau. Članovi raznih odbora ove ustanove bili su anglofili iz Kluba i Udruženja prijatelja.²⁷

Dečije zabavište je bila jedina obrazovna englesko-jugoslovenska ustanova koja je nastala tridesetih godina – sve ostale organizacije tog karaktera osnivane su tokom Prvog svetskog rata ili neposredno posle. Osnivanje dečjeg zabavišta očigledno je uživalo zaštitu Dvora. Udruženje prijatelja je 1936. iskazalo zahvalnost kneginji Olgi za njenu pomoć u ovom poslu, a 1939. je bilo osnovano još jedno englesko zabavište, kada je britanska propaganda u uslovima rata pojačala rad u Jugoslaviji. Nalazilo se na Dedinju, u zgradi Ogladne škole kneza Pavla u ulici Ljutice Bogdana.²⁸ Po osnivanju Jugoslovensko-britanskog instituta 1940. godine, kao centra celokupne britanske propagande, ovo zabavište je prešlo u njegovu nadležnost.²⁹ U jednom trenutku javila se i inicijativa da zabavište „Čarls Dikens“ preraste u osnovnu školu. Roditelji čija su deca

---

²⁷ Po podacima iz 1936. počasni predsednik R. Kempbel, počasni blagajnik Julius Hanau. Od domaćih lica, u počasnom savetodavnom odboru su bili: Augusta Stojadinović, Olga Lozanić, gospođica M. Atanacković, Jovan Jovanović, Đ. Čurčin, V. Popović, P. Vuksanović, M. Milinković; u izvršnom odboru: B. Pepić, supruge Z. Kosnar - Karadžića, R. Markovića, S. Miholića, Vladete Popovića, M. Radovića, M. Simonovića, A. Vidakovića; u finansijskom odboru: dr Đ. Đadrov, B. Pepić, J. Hanau. Vaspitačice: Ketrin Bak (Katherine Buck) i Ruža Kovač. (AJ 80–31–348). Zadužena za rad zabavišta u toku 1940. bila je Meri Stensfild Popović. (*Bilten Kluba* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197).

²⁸ Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja za 1936, AJ 80–33–157. Upravnik drugog zabavišta bila je Džejn Skiner Alison (Jane Skinner Allison). (Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja, maj 1939, AJ 342).

²⁹ M. Milojević, *n. d.*, 23–24.

išla u zabavište podneli su preko Kluba Rezoluciju, 11. marta 1936, kojom su zahtevali od Ministarstva prosvete da otvori englesku osnovnu školu sa pravom javnosti, počev od 1936/37. godine.³⁰ Ovaj predlog je ponovljen i na 15. godišnjoj skupštini Kluba 21. januara 1939.³¹ ali ni tada nije urodio plodom, tako da, za razliku od nemačke, kao i ruske i francuske, engleska osnovna škola u Beogradu nije osnovana.

*

Nemačke i engleske obrazovne ustanove u Beogradu bile su potpuno različite. Dok su sa nemačke strane postojale osnovna i srednja škola, u koje su išla deca Nemaca i Jugoslovena, Englezi su stvarali i pomagali institucije namenjene obrazovanju i vaspitanju lokalnog stanovništva. Englezi i Amerikanci koji su živeli u Beogradu imali su svakako potrebu za svojom školom, koju su i pokušali da osnuju. S druge strane, u Beogradu su postojale ruska i francuska škola, ali ne i engleska. Razlozi za osnivanje stranih škola su, prema tome, bili višestruki. S jedne strane, bila je odlučujuća potreba lokalne sredine za obrazovanjem na određenom jeziku i pripremom za dalje školovanje u stranoj sredini, što je sve bilo uslovljeno privrednim vezama. U tom smislu, nemačke škole su imale prednost nad engleskim. S druge strane su bili politički razlozi: ruska škola je osnovana zato što je država, a posebno kralj Aleksandar, pomagala ruske emigrante, koji su u privrednom i kulturnom životu zemlje imali veliku ulogu, a francuska škola je bila osnovana zbog političkih veza sa Francuskom i orijentacije većine tadašnje beogradske elite prema ovoj zemlji i njenoj kulturi. U slučaju Britanije, nijedan od ovih razloga nije postojao. Politički razlozi su nastali tek krajem tridesetih godina, kada je Britanija u spoljnopolitičkoj orijentaciji zemlje počela da zamenjuje Francusku, ali je ta faza bila suviše kratkotrajna. Tih godina su osnivana engleska zabavišta, međutim, pitanje škole nikada nije stiglo na red.

---

³⁰ Pismo Kluba Ministarstvu prosvete od 30. marta 1936, AJ 66–2340–2214.

³¹ *Bilten* Kluba za januar 1939, AJ 38–73–197.

Učenje nemačkog i engleskog jezika u Beogradu

Poznavanje nekog stranog jezika, pogotovo od mladosti, najčešće upućuje intelektualne stvaraoce na zemlje daljeg školovanja, kao i na naučna i druga dostignuća stranih naroda na koja će se u svojoj karijeri oslanjati. Pored toga, opšte obrazovanje i pogled na svet intelektualne elite formira se velikim delom pod uticajem literature na odgovarajućim stranim jezicima. Francuski i nemački jezik tradicionalno su bili zastupljeni kao obavezni predmeti beogradskih gimnazija od 19. veka. Engleski jezik se pre Prvog svetskog rata uopšte nije učio u srpskim gimnazijama, već samo na Univerzitetu, kao izborni predmet u okviru Katedre za germanistiku. Tokom celog međuratnog perioda francuski je u gimnazijama i srednjim školama bio prvi strani jezik, dakle, bilo je više časova francuskog nego nemačkog. U Kraljevini Jugoslaviji engleski jezik se predavao u pomorsko-trgovačkim i nekim privatnim školama, u mešovitim klubovima i udruženjima, kao i na univerzitetima.³² Između dva rata u Beogradu engleski nije nikada bio uveden kao obavezan predmet u gimnazije i srednje škole. Bilo je više pokušaja da se uvede bar kao fakultativni predmet, tj. kao drugi strani jezik umesto nemačkog, ali to nije dalo veće rezultate. U intelektualnoj javnosti je od sredine tridesetih godina bilo zalaganja za učenje drugih jezika, osim francuskog i nemačkog, radi svestranijih uticaja i veza sa drugim narodima.³³ Ovakav stav je odraz situacije koja je usledila posle 1934. godine: udaljavanja od Francuske posle atentata na kralja Aleksandra u Marseju i sve većeg ekonomskog i političkog pritiska Nemačke usled trgovinskog ugovora, koji je jugoslovensku privredu stavio u zavisisan položaj od Rajha.

³² Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja od maja 1938, AJ 342; *The English language in Serbia*, The Manchester Guardian, 19.6.1922.

³³ Job, *O stranim jezicima u našim školama*, „Javnost“, 2, 1936, 38–40.

Već 1922. postignut je dogovor između naše i britanske vlada o redovnom slanju grupe svršenih studenata Beogradskog univerziteta na kurs engleskog jezika u trajanju od godinu dana na britanskim univerzitetima. Prosvetni referent Poslanstva Kraljevine SHS, Dragutin Subotić, organizovao je ovu šemu studiranja jezika i bio uveren da će se engleski postepeno uvoditi u naše gimnazije, kada se na ovaj način obezbedi nastavnički kadar.³⁴ Školovanje srpskih studenata u Britaniji zaista se odvijalo bez prekida sve do Drugog svetskog rata, ali to nije samo po sebi značilo i uvođenje engleskog jezika kao obaveznog predmeta. Početkom 1935. usvojen je zakon, po kojem je engleski uveden u program srednjih škola. Tako se u britanskoj štampi juna 1935. pojavila vest da se engleski jezik uvodi u jugoslovenske srednje škole kao obavezan predmet. Međutim, administrativne i finansijske teškoće onemogućile su njegovu primenu van velikih gradova.³⁵ Izvestan napredak na tom planu učinjen je 1937, kada je na položaju ministra prosvete bio Dobrivoje Stošović, bivši engleski đak. Tada su bila obezbeđena sredstva u budžetu, a *curriculum* u srednjim školama je prilagođen tako da se može uvesti engleski jezik alternativno sa nemačkim. Međutim, problem je bio u tome što je bilo moguće učiti engleski od III razreda gimnazije samo u osam velikih gradova, pa se državni službenici nisu mogli lako odlučiti da njihova deca uče jezik koji neće moći da nastave, ukoliko dođe do premeštaja u manje mesto. Pored toga, u britanskom poslanstvu su primećivali da se nastavnici jezika koji su učili u Britaniji ne zapošljavaju u školama i da pojedini direktori i nastavnici nagovaraju učenike da odaberu nemački, a ne engleski kao drugi jezik.³⁶ i pored relativno jakih veza beogradske kulturne elite sa Britanijom i političke orijentacije pre-

³⁴ *The English Language in Serbia*, The Manchester Guardian, 19.6.1922.

³⁵ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 86. izveštaja za 1936. godinu, 435–436; Pismo D. Subotića Ministarstvu prosvete od 15. juna 1935. (AJ 66–445–703); Memorandum. The teaching of English in the secondary schools in Yugoslavia, Belgrade, October 8th 1937, PRO, FO, R 6917/3236/92.

³⁶ Memorandum. The teaching of English in the secondary schools in Yugoslavia, Belgrade, October 8th 1937, PRO, FO, R 6917/3236/92.

ma zemljama zapadne Evrope, potrebe jugoslovenske privrede i državne administracije nalagale su drugačiji stav u pogledu učenja stranih jezika. S druge strane izgleda da ipak nije postojao dovoljan broj nastavnika engleskog jezika da se obezbedi stalna nastava u celoj zemlji. Praktični razlozi su onemogućili sprovođenje ove ideje, za koju se radilo čak i na najvišem nivou, prilikom posete predsednika vlade Stojadinovića Londonu, 1937. godine.³⁷ Tako je engleski jezik pre Drugog svetskog rata uveden samo fakultativno u jedno odeljenje III razreda Muške gimnazije kralja Aleksandra (na molbu direktora ove gimnazije) i u jedno odeljenje III razreda Druge ženske gimnazije, od školske 1937/38. godine.³⁸

Nemački jezik je, međutim, bio zastupljen u svim gimnazijama i srednjim školama, uglavnom kao drugi strani jezik, sve do 1940, kada je posebnom uredbom vlade postao prvi. Koliko je i kako nemački jezik predavan u beogradskim srednjim školama, može se pratiti na osnovu školskih programa. U međuratnom periodu doneto je više nastavnih planova za gimnazije i srednje stručne škole, koji su predviđali dinamiku nastave stranih jezika u pojedinim razredima. Prema privremenom nastavnom planu za srednje škole od 2. januara 1920. bilo je predviđeno 26 časova nedeljno za francuski, (od toga više

---

³⁷ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 104. izveštaja za 1937. godinu, 549.

³⁸ Direktor Muške gimnazije kralja Aleksandra tražio je 6.9.1937. odobrenje od Ministarstva da se uvede učenje engleskog u jedno odeljenje III razreda, gde se 30 od 40 učenika izjasnilo za to. Ministarstvo je 13.9. odgovorilo da se oni koji su se opredelili za engleski grupišu u posebna odeljenja. (AJ 66–677–1135). Udruženje je, kao i Beogradski univerzitet, podnelo molbu Ministarstvu prosvete i Ministarstvu trgovine i industrije da se engleski uvede u srednje škole. Iz Ministarstva prosvete stiglo je obaveštenje da će se uvesti sledeće jeseni, počev od III razreda gimnazije, tako da se može birati između engleskog i nemačkog. Počelo bi se u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i drugim većim mestima. (Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja. od 22.5.1937, AJ 342). Od školske 1937/38. u jednom odeljenju III razreda II ženske gimnazije u Beogradu, po izboru umesto nemačkog, i u Gimnaziji kralja Aleksandra, po izboru i privatno. Ministarstvo prosvete je najavilo postepeno uvođenje u srednje škole – izbor između nemačkog i engleskog. (Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja od maja 1938, AJ 342).

samo za srpski – 34 i matematiku – 32), a za drugi živi jezik (nemački) – 14 časova.³⁹ Nastavnim programom za I i II razred srednjih škola iz 1924. bilo je predviđeno samo učenje francuskog, četiri puta nedeljno, kao i privremenim planom za niže razrede srednjih škola iz 1926 (od II do IV razreda), po četiri časa. Tek je privremeni plan za više razrede iz 1927. predviđao za francuski po tri časa, a za nemački po četiri.⁴⁰ Dakle, tokom dvadesetih godina vidimo apsolutnu prevagu francuskog nad nemačkim jezikom u jugoslovenskim školama. Tridesetih godina francuski je i dalje bio prvi jezik, s tim što je nesrazmera između učenja ova dva jezika nešto smanjena. Aprila 1930. Glavni prosvetni savet je usvojio planove za realke, realne gimnazije i klasične gimnazije. U realkama i realnim gimnazijama francuski je bio zastupljen sa po tri časa za svih osam razreda, a nemački sa po tri časa od trećeg do osmog razreda. U klasičnim gimnazijama, oba jezika su predavana ravnopravno sa po tri časa u svih osam razreda.⁴¹ U trgovačkim školama u celom međuratnom periodu oba jezika su predavana ravnopravno, što takođe ukazuje na značaj trgovačkih veza između Balkana i srednje Evrope.

U Beogradu je krajem četvrte decenije 20. veka bilo ukupno 20 srednjih i stručnih škola, za koje u Ministarstvu prosvete postoje podaci o broju časova i broju nastavnika stranih jezika. Ovi podaci nisu ujednačeni – za različite periode nedostaju podaci o različitim školama, ali se na osnovu ove statistike može pratiti kako je nastava u školama zaista izgledala i koliko su uredbe i nastavni programi određeni od Ministarstva sprovedeni. Za broj časova nemačkog i francuskog postoje podaci samo za osam srednjih i stručnih škola.⁴² Oba jezika su ravnopravno predavana u muškoj i ženskoj učiteljskoj

---

³⁹ Nastavni plan za trgovačke akademije iz 1922. predvideo je jednak broj časova francuskog i nemačkog, veći od broja časova svih ostalih predmeta. (AJ 66–653a-1112).

⁴⁰ AJ 66–653a-1112.

⁴¹ AJ 66–494–799.

⁴² To su bile: Državna nepotpuna ženska realna gimnazija; III, IV, V i VI državna ženska realna gimnazija; Muška učiteljska škola i Ženska učiteljska škola kraljice Marije.

školi – u muškoj od 1927. do 1929. u III i IV razredu, a od 1929/30. do rata u sva četiri razreda, dok su u ženskoj od 1926/27. do rata predavana oba jezika od V do VIII razreda. U ostalim školama francuski je bio prvi jezik i bilo je više časova francuskog nego nemačkog. U Državnoj nepotpunoj ženskoj realnoj gimnaziji od školske 1930/31. do rata francuski je predavan u sva četiri razreda, a nemački u III i IV. U ostalim ženskim realnim gimnazijama za koje postoje podaci (III, IV, V i VI), mada se njihovi planovi ne odnose na isti period⁴³, francuski je predavan u svih osam razreda, a nemački od III do VIII razreda.

Osnivanje privatne nemačke gimnazije koincidira sa odlukom Ministarstva unutrašnjih poslova iz iste 1940. godine, da nemački postane prvi strani jezik u beogradskim gimnazijama. Avgusta 1940. ministar prosvete Anton Korošec izdao je uredbu o učenju jezika u srednjim školama. Nemački je zauzeo mesto francuskog i postao prvi jezik, sa nastavom od prvog razreda gimnazije, dok je francuski postao drugi i učio se od trećeg razreda. Kao alternativni drugi jezik uveden je italijanski, u samo po jednu mušku i žensku gimnaziju u Beogradu, zbog nedostatka kadra.⁴⁴ Predsednik Nemačke akademije u Minhenu, dr Franc Tirfelder, pisao je septembra 1940. povodom ove odredbe ministra Korošca da je samo potvrđeno faktičko stanje – nemački je osnovni jezik kojim se saobraća na celom Jugoistoku. Došlo je do porasta ličnih kontakata na planu visokog obrazovanja. Još 1929. bivši državni podsekretar Jelić održao je govor na Tehničkoj visokoj školi u Minhenu i rekao da treba osnovati nemačku realnu gimnaziju u Beogradu. Tirfelder se u ovom članku zalagao da ugledna evangelistička škola u Beogradu preraste u potpunu gimnaziju, pošto je već stekla reputaciju pod vođstvom H. Gajslera.⁴⁵ Međutim, prema po-

⁴³ Tako za III žensku gimnaziju postoji statistika od školske 1926/27, za IV – od školske 33/34, za V – od 1937/38, a za VI – od 1938/39.

⁴⁴ Mehr Deutsch und Italienischunterricht an jugoslawischen Mittelschulen, *Morgenblatt*, Zagreb, 13. avgust 1940; *Die Zeit* iz Praga je objavio još 18. januara 1938. da je nemački postao prvi strani jezik u Jugoslaviji.

⁴⁵ Dr Franz Thierfelder, *Sprachumschwung in Jugoslawien, Zusammenbruch der englisch-franzoesischen Sprachpropaganda im Suedosten*, Voelkischer Beobachter, 9.9.1940.

dacima navedene statistike za osam beogradskih srednjih i stručnih škola, ova uredba je sprovedena samo u IV, V i VI ženskoj realnoj gimnaziji.⁴⁶ Za neke od ostalih beogradskih škola nema podataka (npr. za III žensku realnu gimnaziju), dok za druge (mušku i žensku učiteljsku i Državnu nepotpunu žensku realnu gimnaziju) postoje podaci koji pokazuju da se nastava odvijala isto kao ranije, tj. da je ova uredba jednostavno ignorisana.⁴⁷ Ovo je moguće pripisati uticaju masona i njihovom antiosovinskom opredeljenju. Živojin Đorđević, direktor Muške učiteljske škole, bio je mason, što doduše za ostale direktore niti profesorski kadar nije utvrđeno. Može se međutim, pretpostaviti da je tako, na osnovu jakog uporišta koje su beogradski masoni imali u prosvetnoj struci, a ovde je reč upravo o pedagoškim školama.

Broj nastavnika nemačkog jezika u beogradskim srednjim i stručnim školama bio je takođe uglavnom manji od nastavnika francuskog, kako pokazuju podaci za gotovo sve gimnazije, realke i učiteljske škole. Događalo se čak i da se smanjuje broj odeljenja u kojima se predavao nemački.⁴⁸ Međutim, bilo je i slučajeva u kojima je uredba Ministarstva o učenju nemačkog kao prvog jezika sprovedena suviše revnosno – u IX muškoj gimnaziji umesto francuskog je uveden nemački i u I i II razred, dok je od III uvedeno učenje italijanskog, što se može objasniti sastavom nastavnog osoblja. U ovoj gimnaziji je predavao germanist Radosav Medenica, koji je marta 1940.

---

⁴⁶ U IV ženskoj gimnaziji direktor je bio Dragomir Ilić, kome je struka nemački jezik, a u V ženskoj Varvara Medenica, supruga poznatog germaniste Radoslava Medenice, predavala je francuski, nemački, istoriju i filozofiju. Može se pretpostaviti da je pod njihovim uticajem došlo do ovakve odluke. Za VI žensku gimnaziju nema posebnog objašnjenja, osim što izgleda nije primala poklone od francuskog i čehoslovačkog poslanstva, sveslovenske knjižare, Gece Kona i drugih, kao druge škole, što ukazuje donekle da ideološka orijentacija njenog osoblja nije bila tako izrazita. (Izveštaji IV, V i VI ženske realne gimnazije u Beogradu za godine 1939/40. i 1940/41).

⁴⁷ AJ 66–981–1363, AJ 66–495–799, AJ 66–2551–2332, AJ 66–2641–2333.

⁴⁸ Zbog toga je u I ženskoj realnoj gimnaziji profesor Marija Geze-man (M. Magazinović) na početku školske 1937/38. dobila manji broj časova. (AJ 66–680–1136).

prešao na rad u Ministarstvo prosvete. Uz to, još dva predavača su bila nemačke nacionalnosti – Jozef Tajbl za nacrtanu geometriju i matematiku i dr Mihael Ortbaier za nemački jezik.⁴⁹ Za nove potrebe, tražena su još dva nastavnika nemačkog.⁵⁰ Jedino je u Državnoj srednjoj tehničkoj školi bio veći broj nastavnika nemačkog (prema podacima za školsku 39/40. godinu – četiri, u odnosu na tri nastavnika francuskog), što je odgovaralo potrebama struke, dok je u Muškoj učiteljskoj školi bio jednak broj nastavnika oba jezika.

Država izgleda nije dovoljno vodila brigu o redovnim ferijalnim kursovima, koji su bili neophodni profesorima jezika. Predsednik društva za žive jezike i upravnik Germanističkog seminara, Miloš Trivunac, žalio se 1936. Ministarstvu prosvete na ovu pojavu. U predstavi je istakao da već nekoliko godina Ministarstvo ne daje sredstva za boravak u inostranstvu nastavnicima nemačkog jezika. Predlagao je da se uvede stalan i obavezan letnji tečaj, bar za suplente.⁵¹ Zaista, u dokumentaciji Ministarstva prosvete zabeleženo je samo 11 odlazaka beogradskih gimnazijskih profesora nemačkog jezika na kurseve i specijalizacije tokom tridesetih godina.⁵² Tako je Emilija Gru-

---

⁴⁹ Deveta muška realna gimnazija u Beogradu. Izveštaj za 1939/40. i za 1940/41.

⁵⁰ AJ 66- 677-1134.

⁵¹ AJ 66-140-413.

⁵² Molbe profesora nemačkog jezika Ministarstvu prosvete za stručno odsustvo u: AJ 66-687-1143, AJ 66-677-1135, AJ 66-677-1133, AJ 66-677-1131, AJ 66-676-1129, AJ 66-680-1136. Na specijalizacije su išli: Gordana Maksimović, suplent III ženske gimnazije i profesor državne realke u Beogradu, u avgustu i septembru 1936. boravila je u Nemačkoj; Vladislav Vajfert, profesor Muške gimnazije kralja Aleksandra, posetio je u junu 1935. Marburg an der Lahn, radi izučavanja nemačkih narečja; Vida Županski, suplent realne gimnazije u Aranđelovcu, dodeljena na rad VIII muškoj gimnaziji, boravila je na jesen 1938. 10-12 dana u Nemačkoj; Ristosava Kukavičić, suplent VI muške realne gimnazije, provela je letnji raspust 1938. u Nemačkoj; suplent IV muške gimnazije, dr Đoka M. Slijepčević, dr bogoslovije, proveo je 1937. godišnje odsustvo u Nemačkoj radi izučavanja nemačkog jezika i studija iz istorije hrišćanske crkve; Radunka Čubrilović, profesor u I ženskoj gimnaziji, boravila je u Beču avgusta 1931. na univerzitetskom kursu za strance; Olivera Živković, profesor I beogradske ženske i karlovačke gimnazije, u septembru 1938. bila je u Minhenu na tečaju jezika.

jić-Ilić, profesor nemačkog u IV muškoj gimnaziji, provela letnji raspust 1934. u Nemačkoj radi usavršavanja, dva meseca u zimskom semestru iste godine radi predavanja iz savremene nemačke književnosti i 1937. letnji raspust u Minhenu radi kursa na Geteovom institutu za usavršavanje stranih nastavnika nemačkog (Goethe Institut zur Fortbildung auslaendischer Deutschlehrer). Pavel Brežnik, profesor IV muške gimnazije, takođe je proveo letnji raspust 1936. u Nemačkoj, Francuskoj i Švajcarskoj radi naučnog rada. On je 1940. pisao udžbenike nemačkog za I i II razred gimnazije.⁵³ Dragoljub Gančić i Anđelija Perčević, profesori III muške gimnazije, letnji raspust 1936. proveli su u Nemačkoj na kursu za nastavnike jezika Gete-instituta Nemačke akademije iz Minhena.⁵⁴

Nemački jezik je u Beogradu, pored redovne nastave u školama, predavan i na raznim privatnim kursevima, koje je uglavnom organizovala Nemačka akademija iz Minhena,⁵⁵ kao i mešovita jugoslovensko-nemačka društva. U pomenutoj predstavi Ministarstvu prosvete, M. Trivunac je istakao da je ferijalne kurseve profesorima jezika tokom 1934. i 1935. platilo Jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu, mada njegova finansijska situacija nije bila povoljna.⁵⁶ Organizacija ovih kurseva, pre svega za profesore jezika, postala je intenzivnija na početku Drugog svetskog rata. Nemačka akademija je tako 9. marta 1939. poslala pismo i 20 prospekata Ministarstvu prosvete, sa pozivom na kurs jezika 1939/40. na Gete-institutu u Minhenu, o čemu je Ministarstvo obavestilo škole 1. juna 1939.⁵⁷ U to vreme, Nemačka akademija je slala lektore prema sporazumu između nemačkog poslanstva i Ministarstva inostranih poslova, u okviru međudržavne saradnje. Oni su bili zaduženi da drže časove u organizaciji privatnih društava, a

---

⁵³ AJ 66-676-1129.

⁵⁴ AJ 66-637-1128.

⁵⁵ Ova ustanova je, pored organizovanja kurseva jezika, uticala i na osnivanje nemačkih škola u Beogradu. (*Deutsch-Suedslawischer Kulturautausch*, „Die Zeit“, Prag, 18.1.1938).

⁵⁶ AJ 66-140-413.

⁵⁷ AJ 66-2461-2302.

Ministarstvo prosvete je zamoljeno da im omogući držanje časova i u školama.⁵⁸

Za razliku od nastave nemačkog jezika, koja se uglavnom odvijala u školama, pri čemu su kursevi imali samo sporednu ulogu, učenje engleskog jezika u Beogradu odvijalo se uglavnom na kursevima jezika, a ne u školama. Prvi pokušaji da se u Beogradu organizuje nastava engleskog jezika učinjeni su neposredno posle Prvog svetskog rata. Ministarstvo prosvete tražilo je maja 1919. da se u nedostatku domaćih profesora engleskog jezika pošalju iz Engleske tri muškarca i dve žene, koji bi predavali u beogradskim gimnazijama, tvrdeći da u Beogradu postoji interesovanje za ovaj jezik, te da će moći dodatno da zarade na privatnim časovima.⁵⁹ Problem finansiranja kurseva jezika postavio se odmah po završetku rata. Bivši srpski poslanik u Londonu, Jovan Jovanović, predlagao je 1920. Univerzitetkom birou Britanske Imperije (University Bureau of the British Empire) da Britanci osnuju u Beogradu školu za dečake i devojčice. Njegov predlog je bio odbačen sa obrazloženjem da za to nema sredstava. Pošto ni vlada Kraljevine SHS nije bila u stanju da finansira ovakvu školu, britanska strana je insistirala na uvođenju engleskog kao obaveznog predmeta, žaleći se što je engleski uveden u beogradske škole kao fakultativan i to ravnopravno sa nemačkim, kao drugi jezik.⁶⁰ Prvih nekoliko godina posle rata nije bilo dovoljno kadra

---

⁵⁸ AJ 66-448-705.

⁵⁹ Ministarstvo prosvete je uputilo 19. maja 1919. pismo u Englesku (nije jasno kome), u kojem stoji sledeće: saznali su od lektora Dž. Vajlsa sa Beogradskog univerziteta, da se toj osobi može poveriti stvar do kraja. Za početak traže mali broj profesora engleskog, koji se može posle povećati – tri muškarca i dve žene. Dodatak na platu, „war bonus“, iznosi 12 dinara dnevno, dok traju visoke cene i tako će ostati sigurno još šest meseci. Ali, priprema se i opšte povećanje njihovih plata. Za tri muške gimnazije tražili su profesore mlađe od 25 godina, sa platom od 3000 dinara godišnje, sa dnevnim dodatkom od 12 dinara, za 18 časova nedeljno. Vanredni časovi bi bili plaćeni 6 franaka po satu, kao i troškovi putovanja London–Beograd. Isto važi za dve žene, koje treba da predaju u dve postojeće ženske gimnazije, pod istim uslovima. (AJ 66-445-703).

⁶⁰ Memorandum Lorda Curzon of Cuddleston, koji predstavlja University Bureau of the British Empire i predlaže da, pošto nema sredstava da

za nastavu engleskog jezika. Ali, u tom pogledu se situacija promenila 1924. Tada je u Beogradu osnovan Anglo-američko-jugoslovenski klub, koji je između ostalog, organizovao kurseve jezika i uputio apel Ministarstvu prosvete da se bar u dve beogradske gimnazije uvede ovaj predmet.⁶¹ Pored toga, u zemlju su počele da stižu prve generacije đaka i studenata iz Britanije. Apel Kluba je, međutim, ostao bez odgovora, što pokazuje ponovljeni zahtev iz 1929, ovaj put od strane Udruženja univerzitetski obrazovanih žena,⁶² koje je tvrdilo da je „uticaj anglo-saksonske kulture posle rata postao dominantan“.⁶³ Organizatori kurseva bili su Anglo-američko-jugoslovenski klub, Britanski savet i Jugoslovensko-britanski institut. U beogradskom engleskom zabavištu, koje je postojalo od 1935, bili su organizovani kursevi jezika za decu uzrasta 7–10 godina, dok su mlađa deca imala bar jedan čas dnevno kod nastavnice Engleskinje.⁶⁴ U Klubu je za sve vreme njego-

---

Britanci osnuju katedru za engleski jezik u Beogradu, niti školu za dečake i devojčice, kako je J. Jovanović predložio 9.6.1920, a jugoslovenska vlada takođe to ne može ili neće da finansira, predlaže da se engleski uvede kao obavezni predmet u beogradske škole. Za sada je to francuski, dok su Česi pristali da umesto nemačkog uvedu engleski sa francuskim. Očekuje reakciju našeg Ministarstva prosvete. (Pismo Erika Fipsa (Eric Phipps) od 30. juna 1920, AJ 66–1271–1520). D. Subotić je javio J. Jovanoviću 18. 9. 1920. da je ser Čarls Oman preduzeo šta je mogao u vezi sa učenjem engleskog kod nas, odnosno njegovim finansiranjem, ali nije im pravo sto u našim školama engleski nije zaveden kao obavezan, nego kao fakultativan, i to ravnopravan sa nemačkim. Mi nemamo nastavnike za engleski, i moli da mu se javi kada će biti uveden kao obavezan predmet. (AJ 80–40–84).

⁶¹ Društvo za žive jezike i književnost pisalo je Ministarstvu prosvete 17.11.1924. da je Englesko-jugoslovenski klub predložio da se bar u dve beogradske gimnazije uvede engleski jezik, a Društvo moli da se to ne ograniči samo na Beograd, „pošto sada ima dovoljno nastavnika“. (AJ 66–1268–1517).

⁶² Član ovog Udruženja bila je Meri Stensfild Popović, supruga Vladete Popovića, prvog šefa katedre za engleski jezik i književnost na Beogradskom univerzitetu. Moguće je da je upravo ona bila inicijator apela.

⁶³ Udruženje univerzitetski obrazovanih žena obratilo se Ministarstvu prosvete 18. oktobra 1929. sa više molbi, između ostalog da se u srednje škole postave nastavnici za engleski. (AJ 66–478–755).

⁶⁴ Časovi za decu od 7 do 10 godina održavani su dva puta nedeljno, po ceni od 50 dinara mesečno. (AJ 80–31–348). Prema izveštaju Anglo-

vog postojanja (1924–1941) oko 3.000 ljudi naučilo engleski jezik. Kurseve u Klubu finansirao je Britanski savet sa 100 funti godišnje,⁶⁵ koji je svake godine davao stipendije za učenje jezika. Tokom 1938. u Jugoslaviji je bilo osam korisnika ovih stipendija.⁶⁶ Interesovanje Britanije za naš prostor bilo je 1938. pojačano, tako da je pukovnik Bridž izaslanik Britanskog saveta, u okviru svoje misije u Jugoslaviji novembra 1938, pokušao da razvije saradnju u nastavi jezika, obećavši da će poslati nekoliko nastavnika.⁶⁷ Kurseve Kluba je preuzeo Jugoslovensko-britanski institut u Beogradu, osnovan 1. juna 1940, sa oko 600 slušalaca.⁶⁸ Od 1937. u Beogradu je bilo omogućeno polaganje jezika prema ispitu Univerziteta u Kem-

---

američko-jugoslovenskog kluba od 1940, konstatovano je da je broj starije dece koja pohađaju kurs jezika sve veći, dok je broj mlađe dece sve manji. (AJ 38–73–197).

⁶⁵ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 119. izveštaja za 1938. godinu, 656.

⁶⁶ M. Milojević, *n. d.*, 23–24. U izveštaju CPB-a Ivanu Subotiću, poslaniku u Londonu, 10. juna 1939. kaže se da oko 3.000 osoba u Beogradu uči engleski, da novac za kurseve stiže od Britanskog saveta, što je uspeh britanske propagande. (AJ 38–35–82; Izveštaj Pavla Jevtića, dopisnika CPB-a iz Londona, od 3.11.1938, AJ 38–130–276). Tokom 1938. broj slušalaca kursa porastao je za 88 u odnosu na prethodnu godinu, tako da ih je bilo ukupno 205, a od toga 70–80 studenata. Klub je davao popust za srednjoškolce, oficire, studente i novinare. U 1939. bilo je preko 400 slušalaca, od čega 80% studenata i gimnazijalaca. Direktor ovog kursa bila je supruga Aleksandra Vidakovića, a sekretar gospođa Lj. Popović. (*Bilteni Kluba za januar 1939, januar i februar 1940*, AJ 38–73–197). Predsednik Britanskog saveta, ser Malkolm (Malcolm) Robertson, rekao je u govoru održanom 1942. na otvaranju anglo-jugoslovenske nedelje u Kembriđu da je 1936. otvoren Britanski Savet, a devet meseci posle otvaranja privukao je već 750 studenata. (M. Milojević, *Anglo-Yugoslav Cultural Relations*, 7, 11).

⁶⁷ Englezi će se postarati da se proširi učenje engleskog jezika u Jugoslaviji: interesovanje za ovaj jezik je novije. U Beogradu, Zagrebu i Ljubljani postoje katedre od nekoliko stotina studenata. Odlukom Ministarstva prosvete uveden je u srednje škole, samo u banovinskim mestima. U stručnim školama, trgovačkim i pomorskim, odavno se predaje. Zato je došao pukovnik Bridž i rekao da će poslati nastavnike, kao i pomoćno osoblje za Univerzitet. (*Politika*, 6. novembar 1938, AJ 38–130–276).

⁶⁸ M. Milojević, *n. d.*, 23–24.

bridžu iako je broj kandidata sa odgovarajućim znanjem bio prilično mali.⁶⁹

Važan centar za učenje stranih jezika u Beogradu bile su katedre na Univerzitetu. Katedra za nemački jezik i književnost počela je sa radom školske 1905/06. Prvi šef katedre bio je Miloš Trivunac, tadašnji suplent I beogradske gimnazije, romanista po obrazovanju, koji je 6. novembra 1904. postavljen za docenta za nemački jezik i književnost i preuzeo rukovođenje seminarom i katedrom. Međutim, počeci germanistike na beogradskom Liceju datiraju još od sredine 19. veka, kada je prva katedra ustanovljena 1852. radi priprema studenata za školovanje u Nemačkoj.⁷⁰ Krajem 19. veka na Velikoj školi je postojao samo lektorat, a lektori su u početku bili učitelji protestantske škole. Profesor Bogdan Popović, naklonjen francuskoj kulturi, držao je tada predavanja o nemačkoj književnosti. Trivunac se pod njegovim uticajem posvetio germanistici.⁷¹ Između dva rata na katedri je radilo nekoliko lektora za nemački jezik – dr Edmund Šnevajs (Schneeweis), dr Alojz Šmaus (Alois Schmauss), dr Eberhart Tangl (Eberhardt Tangl), dr Franc Dirlmajer (Franz Dirlmeier) i dr Valter Kunce (Walter Kunze). Tridesetih godina na katedri su radila dva asistenta – dr Miloš Đorđević, izabran za asistenta 1931, posle završetka studija u Beogradu i odbrane teze u Minhenu i dr Vladislav Vajfert, koji je bio na katedri od 1940. do kraja Drugog svetskog rata.⁷² U tom periodu odbranjena su samo dva doktorata na beogradskoj katedri za germanistiku - Vladislav Vajfert, sa

---

⁶⁹ Dobrivoje Stošović je kao ministar prosvete odobrio da se u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu i Ljubljani otvore centri za polaganje engleskog prema ispitu Univerziteta u Kembridžu. (Pismo Stošovića R. Campbellu od 24. 7. 1937, AJ 66–2461–2302; Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 106. izveštaja za 1937. godinu, 549).

⁷⁰ Ljubinka Trgovčević, *Planirana elita. O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*, Beograd 2003, 79.

⁷¹ Pre Prvog svetskog rata predavao je na beogradskoj katedri i Milan Ćurčin, koji je završio germanistiku i slavistiku u Beču. Posle rata otišao je u Zagreb. (*Sto godina...*, 434).

⁷² Teza dr Miloša Đorđevića je bila: „Charles Seasfields Auffassung des Amerikanertums und seine literarhistorische Stellung“. Vladislav Vajfert je posle rata radio na Univerzitetu u Minhenu.

tezom „Die deutsche Mundart von Weisskirchen“ (1935) i Pavle Brežnik, profesor gimnazije, sa tezom „Die Mundart der hochdeutschen Ansiedlung Franztal in Jugoslawien“ (1935), dok je Herman Vendel bio počasni doktor Beogradskog univerziteta. Značajan doprinos jugoslovenskoj germanistici dali su, pored Trivunca i drugi koji krajem tridesetih godina nisu živeli i radili u Beogradu, mada su u različitim razdobljima bili povezani sa ovom katedrom – Milan Ćurčin, Pero Slijepčević, Strahinja Kostić.⁷³ Trivunac je, pored poznate knjige „O Nemačima“ iz 1912, objavio u ovom periodu radove „Nemački uticaji u našem jeziku“, „Herder i Sloveni“ i „Deutsche Lehnwortforschung im suedslawischen Sprachraum“.⁷⁴

Učenje engleskog jezika u Beogradu bilo je u porastu poslednjih godina pred Drugi svetski rat, ali ne u srednjim školama i gimnazijama, već na Katedri za engleski jezik i književnost. Ova katedra osnovana je tek 1929, kao još jedan značajan centar u Beogradu za učenje engleskog jezika i upoznavanje sa anglosaksonskom kulturom. Međutim, sistematska nastava jezika na Univerzitetu počela je još 1920, u okviru Katedre za nemački jezik i književnost. Nastavu je držao lektor Alek Braun (Alec Brown),⁷⁵ do 1925, a od sledeće godine preuzela

---

⁷³ O M. Ćurčinu vidi: M. Mojašević, *U spomen Milanu Ćurčinu (1880–1960)*, „Živi jezici“ II, 1, 1960, 7–11. Pero Slijepčević je držao katedru germanistike u Skoplju, a posle Drugog svetskog rata je preuzeo beogradsku katedru. Pre rata je napisao rad „Siler u Jugoslaviji“ (1937), pisao je i o Hegelu, a doktorirao na temu „Der Buddhismus in der deutschen Literatur“. Pre Drugog svetskog rata Strahinja Kostić je studirao germanistiku, a posle rata, 1959, objavio je rad „Nemački prevodi srpskih umetnickih pripovedaka i romana do Drugog svetskog rata“. (*Sto godina...*, 436–437, 442).

⁷⁴ *Sto godina...*, 442; „Strani pregled“ 7/1936; „Strani pregled“ 1–4/1935, 53–77; *Schriften des Deutschen wissenschaftlichen Instituts in Belgrad*, 1941.

⁷⁵ Braun je bio i dopisnik nekih engleskih listova, književnik i prevodilac nasih književnih dela. Aktivno je učestvovao u arheološkim radovima u Vinči, pa ga je Miloje Vasić predložio za orden Sv. Save III reda (Pismo M. Vasića Ministarstvu prosvete 17.6.1930, AJ 66–140–413). Ostali lektori za engleski jezik na Beogradskom univerzitetu bili su, pored Meri Stensfild Popović, Bojana Drašković (1935–1940) i Ajlin (Eileen) Babington Kostić (od 1940). (*Sto godina...*, 449).

je Meri Stensfild (Mary Stansfield) Popović.⁷⁶ Katedru je od osnivanja 1929. godine vodio dr Vladeta Popović (te godine izabran za docenta, pošto je 1925. u Engleskoj doktorirao). On je sa suprugom M. Stensfild, vodio celokupan rad katedre između dva rata. Izabran je za redovnog profesora 1938. godine. Broj upisanih studenata na katedri stalno je rastao. Školske 1930/31. bilo je upisano pet redovnih studenata, 1933/34. taj broj se popeo na 30, a 1935/36. na oko 50. Uoči rata bilo je već više od 100 upisanih studenata. Od osnivanja 1929. do početka Drugog svetskog rata, diplomiralo je 68 studenata.⁷⁷ Ova katedra je imala u toku 1940/41. najveći broj studenata od svih katedara za žive jezike u Beogradu, što je svakako bio rezultat okretanja beogradske intelektualne elite prema Britaniji kao jedinjoj zaštiti od nadirućeg fašizma, posle kapitulacije Francuske 1940.⁷⁸

*

Učenje nemačkog i engleskog jezika u međuratnom Beogradu bilo je potpuno nesrazmerno. Ako se izuzme francuski, koji je potpuno dominirao, nemački se učio u svim gimnazijama i srednjim školama (pored toga, postojale su i dve nemačke škole u Beogradu). Engleski nije, osim u retkim izuzecima, postao redovan školski predmet i pored brojnih razloga koji su išli u prilog tome da se engleski jezik više uči – nastavni kadar nije nedostajao, znatan deo beogradskih intelektualaca održavao je sa Engleskom tesne veze, a država je bila politički vezana za versajski sistem „kolektivne sigurnosti“. Naravno, francuski je, kao jezik tadašnje diplomatije, potpuno rešavao ovaj problem. Privredne veze su, kada je reč o učenju nemačkog jezika ipak bile odlučujuće za odluku države da zadrži nemački kao drugi jezik u školama. Kursevi

---

⁷⁶ M. S. Popović je izdala udžbenike jezika (1929, 1934. i 1935). Do osnivanja katedre 1929. držala je kurseve jezika, vežbe i kurseve iz engleske književnosti. Obavljala je i funkciju sekretara za međunarodne veze Udruženja univerzitetski obrazovanih žena, i prisustvovala kongresima njihove međunarodne federacije u Edinburgu, Londonu i Parizu. (*Sto godina...*, 449, 451).

⁷⁷ *Isto*, 448–452.

⁷⁸ M. Milojević, *n. d.*, 34–36.

jezika su bili u međuratnom Beogradu uglavnom jedini način da se nauči engleski jezik, a organizacija kurseva je uglavnom bila najveća preokupacija Britanskog saveta u Beogradu, dok je nemačka strana ovu neveliku aktivnost mešovitih društava i Nemačke akademije iz Minhena intenzivirala tek početkom Drugog svetskog rata 1939. godine. Veći značaj nemačkog jezika u tadašnjem Beogradu pokazuje i razlika u datumu osnivanja katedri, kao i broj predavača na njima. Katedra za nemački jezik i književnost je starija i imala je veći broj lektora i profesora. Međutim iako u to vreme vrlo mlada po datumu osnivanja, Katedra za engleski jezik i književnost je uspela da sa manjim brojem osoblja dostigne u godinama pred rat veliki skok u broju studenata, što treba pripisati antiosovinskom političkom raspoloženju mladih beogradskih intelektualaca.

Studiranje na univerzitetima nemačkog i engleskog govornog područja

Studiranje polaznika Beogradskog univerziteta na stranim univerzitetima predstavljalo je vid formiranja nacionalne elite pod uticajem kulture zemalja u koje su pitomci odlazili. Naravno, školovanje u nekoj sredini samo po sebi ne podrazumeva da će mladi ljudi biti isključivo pod uticajem sredine u kojoj su školovani, u smislu šire kulture i ideologije. Tim pre što se ne retko dešavalo da se studira u više zemalja i univerzitetskih centara. Međutim, kriterijum školovanja u nekoj zemlji postaje relevantan ako se na prvom mestu posmatraju naučni i stručni uticaji, tj. transfer znanja i tehnologije. Od 19. veka u zemljama nemačkog govornog područja tradicionalno je školovan tehnički kadar. Skoro svi srpski inženjeri školovani pre 1918. godine bili su nemački đaci, a neki od najpoznatijih su: Kosta Glavinić, Andra Števanović, Kirilo Savić, Dimitrije Klidis i Bogić Knežević. Čak je i prva Srednja tehnička škola u Srbiji, osnovana 1858, bila uređena po

austrijskom uzoru.⁷⁹ Nemački uticaj je u ovom smislu takođe preovladavao u oblasti prirodnih nauka (tamo su školovani Sima Lozanić, Marko Leko i Milorad Jovičić).⁸⁰ Lekari su po tradiciji školovani u Beču. Kada je 1920. osnovan beogradski Medicinski fakultet iz Beča je došao na beogradsku katedru svetski poznati patolog, dr Đorđe Jovanović, koji je postavio solidne osnove ovoj instituciji.⁸¹ U nacionalnoj ekonomiji bio je značajan uticaj istorijsko-ekonomske škole Maksa Vebera, Adolfa Vagnera i Luja Brentana na srpske studente u Hajdelbergu. Engleske liberalne teorije u ekonomiji srpski stručnjaci su prihvatili upravo posredstvom njihovih nemačkih pobornika.⁸²

U oblasti humanističkih nauka neka od najvećih imena srpske intelektualne scene u međuratnom periodu bili su nemački đaci i prenosnici vrednosti nemačke kulture: istoričari umetnosti Dragutin Anastasijević i Vladimir Petković, filozof Brana Petronijević, istoričari Dragoljub Pavlović i Stanoje Stanojević, arheolozi Nikola Vulić i Miloje Vasić, etnolozi Tihomir Đorđević i Jovan Erdeljanović, filolozi Aleksandar Belić i Ljubomir Nedić, kao i mnogi drugi.⁸³ Značajan prenosilac uticaja nemačke škole u našoj nauci bio je i vizantolog Georgije Ostrogorski, poreklom Rus, koji je u Beograd došao 1933. iz Nemačke, gde se potpuno formirao kao naučnik. Radio je kao honorarni profesor Beogradskog univerziteta od 1933, a 1941. godine je izabran za vanrednog profesora. Njegovo najpoznatije delo, *Istorija Vizantije*, prvi put objavljeno 1940, napisano je na nemačkom jeziku.⁸⁴

*

---

⁷⁹ Lj. Trgovčević, *Planirana elita. O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*, 55, 73. Za upravitelja Srednje tehničke škole postavljen je direktor bečke trgovačke škole. Ova škola je 1865 pretvorena u realku (*isto*, 18).

⁸⁰ Lj. Trgovčević, *n. d.*, 104.

⁸¹ Mihajlo Vukdragović, *Muzički život Beograda tih godina*, „Beograd u sećanjima 1930–1941“, 53–79.

⁸² Lj. Trgovčević, *n. d.*, 104.

⁸³ *Isto*.

⁸⁴ *Sto godina...*, 248, 256.

Primitno je da je znatno manje ljudi studiralo u inostranstvu u međuratnom periodu, nego u vreme Kneževine i Kraljevine Srbije. U Beogradu je tada bilo već dovoljno fakulteta koji su zadovoljavali potrebe države. Medicinski, bogoslovski i tehnički fakultet osnovani su odmah po završetku Prvog svet-skog rata, dok je Veterinarski osnovan 1936, a Ekonomsko-komercijalna visoka škola 1937. Ipak, država je slala pitomce na studije medicine i veterine, posebno u Beč i Grac. Dvadesetih godina broj studenata u Nemačkoj i Austriji kretao se oko 40 godišnje, dok je od 1929. drastično opadao.⁸⁵ Država je vodila odgovarajuću politiku u ovom smislu. Ministarski savet je 1920. odlučio da samo univerzitetski saveti u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani imaju pravo da predlažu vrstu studija na koje treba slati pitomce. Ministarstvo prosvete raspisuje konkurs, a izbor vrši Univerzitetski savet. Ministarstvo prosvete je 26. juna 1929. odlučilo da se nijedan jugoslovenski državljanin ne može školovati u inostranstvu bez prethodnog odobrenja Ministarstva.⁸⁶

U izveštaju Odseka za kulturne veze sa inostranstvom kaže se da je školske 1938/39. najviše naših studenata studiralo u Nemačkoj (312), pa u Čehoslovačkoj (193) (koja je upravo te godine ušla u sastav Rajha), Francuskoj (146), Italiji (98) i Engleskoj (36). Od toga, medicinari su najviše išli u Nemačku, tehničari u Nemačku i bivšu Čehoslovačku, a filozofi i pravnici u Francusku. Pred Drugi svetski rat u Nemačkoj su studirali uglavnom folksdojčeri. Pri izboru studenata Odsek su konsultovali samo Francuzi, a Nemci i Englezi su to „stavili u izgled“. Prosvetni referenti i lektori srpskog jezika vodili su brigu o našim studentima. Godine 1940. naših prosvetnih refe-

---

⁸⁵ AJ 66-454-718, AJ 66-449-706, AJ 66-448-705. Dr Milan Glavinić, referent Ministarstva prosvete pisao je januara 1933. kako je primećeno da je školske 1932/33. veći broj otišao na studije u inostranstvo, verovatno zato što je uvedeno plaćanje školarine. Predlaže da se taksa primeni i na one koji odlaze u inostranstvo. (AJ 66-454-718).

⁸⁶ AJ 66-454-718. Svi podaci o školovanju jugoslovenskih studenata u inostranstvu posle 1929. čuvaju se u fondu Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije u Arhivu Jugoslavije.

renata bilo je u Londonu, Parizu, Pragu i Varšavi, dok ih u Berlinu, Rimu i Pešti još uvek nije bilo.⁸⁷

Precizna statistika o studentima Beogradskog univerziteta u Nemačkoj i Austriji ne može se napraviti, pošto nedostaju spiskovi sa nemačkih univerziteta. Čak i kada je moguće dobiti uvid u ove spiskove, oni ne sadrže odrednice o nacionalnosti i kraju odakle potiče student. Spiskovi su takođe nepotpuni. Vrednost ovakvog istraživanja je, shodno tome, ograničena, jer daje samo delimičnu sliku – ipak i pored nemogućnosti preciznijeg istraživanja, pokušaj ovakve analize nije bez osnova. Na osnovu ovih izvora dobijamo podatke o vremenu i mestu, naučnim oblastima i dinamici studiranja na nemačkim i austrijskim univerzitetima između dva rata.

Među gradovima u kojima su beogradski studenti najčešće studirali u Nemačkoj pominju se Berlin, Ahen, Drezden, Lajpcig, Dancig, Minhen, Štuttgart, Breslau, Darmstat, Marburg an der Lan, Jena, Hamburg i Braunšvajg. U Austriji to su Beč, Grac i Leoben. U Leobenu je postojala Rudarska visoka škola (Montanische Hochschule), koju su srpski studenti pohađali i pre Prvog svetskog rata. Iz ove škole su 1922. izrazili spremnost Ministarstvu prosvete da i dalje primaju jugoslovenske studente na mesta koja preostanu posle austrijskih državljana. Postoji podatak da je 24 Jugoslovena studiralo 1922/23. u ovoj školi, budući da tu vrstu obrazovanja u zemlji nisu mogli steći.⁸⁸

Vreme studiranja, dinamika slanja državnih pitomaca i odnos državnih i privatnih studija⁸⁹ pokazuju da su beogradski studenti školovani u sledećim oblastima (tabele broj 5, 6, 7 i 8 u aneksu): tehnika, brodogradnja, hemija, psihologija, elektrotehnika, umetnost, ekonomija, medicina, političke nauke, dramaturgija, pedagogija, germanistika, fizika, prava, poljoprivre-

---

⁸⁷ AJ 66–454–718; Izveštaj Crnjanskog CPB-u iz Berlina 1937. godine; AJ 38–49–108.

⁸⁸ AJ 66–449–706.

⁸⁹ Podaci o studentima koji su o svom trošku studirali u inostranstvu pojavljuju se u dokumentaciji Ministarstva prosvete tek posle 1929, kada je uvedena obaveza prijavljivanja odlaska na studije van zemlje.

da, etnologija, hidrotehnika, aeronautika, filozofija, veterina. Broj studenata svake od ovih disciplina bio je izuzetno mali. Nešto je više studenata tehnike do sredine 20-ih godina (6), a od 1925. do 1929. prava (4) i poljoprivrede (3) u Nemačkoj, dok je apsolutno najviše bilo studenata medicine i nešto manje veterine u Austriji. Iako je Medicinski fakultet u Beogradu osnovan 1920. godine, trend školovanja lekara u Austriji je nastavljen do kraja treće decenije 20. veka, verovatno zato što je trebalo nekoliko godina da se beogradski fakultet popuni odgovarajućim kadrom i nastava kompletno organizuje, dok su potrebe za lekarima bile velike. Jedan od pokazatelja potrebe za ovim profilom stručnjaka jeste i zahtev Ministarstva vojske i mornarice od jula 1920. da pošalje 15 pitomaca za medicinu i 10 za veterinu, pošto u zemlji tada još nije bilo medicinskog fakulteta, a sanitetsko osoblje iz vojske je posle rata odlazilo u privatnu i građansku službu.⁹⁰ U vremenu od šestojanuarske diktature do Drugog svetskog rata postoje i podaci o studentima koji su privatno odlazili u Nemačku i Austriju. Država je tada finansirala samo u Nemačkoj studente pedagogije (3) i trgovine (1), a u poslednjim godinama pred rat studente aeronautike (2), tehnologije (1) i filologije (1), dok su o svom trošku studirali u Nemačkoj uglavnom do 1935. trgovinu, tehniku, medicinu, a od 1935. medicinu i veterinu. U Austriji se u vreme šestojanuarske diktature privatno studirala samo trgovina, a pred rat filologija i umetnost.

Trend studija u Nemačkoj i Austriji u međuratnom periodu pokazuje, s jedne strane, potrebe države za određenim profilom stručnjaka koji se u zemlji iz različitih razloga nije mogao stvoriti i s druge, ukazuje na oblasti u kojima je sa ovim područjem postojala saradnja, kao i na vrstu te saradnje. Ako pratimo hronološki trend studija u Nemačkoj tokom celog međuratnog perioda (sa akcentom na tehniku – pravo i poljoprivredu – pedagogiju i trgovinu – aeronautiku i tehnologiju), jasno se vide potrebe države neposredno posle rata u tehničkom kadru (tradicionalno školovanom u Nemačkoj), kasnije u pravnim ekspertima (zbog obrazaca pravnog sistema koji su

---

⁹⁰ AJ 66–454–718.

tradicionalno preuzimani iz srednje Evrope, kao i zbog potreba nove države za usklađivanjem i osavremenjivanjem pravnih sistema raznih delova zemlje), u poljoprivredi (radi obnavljanja i podizanja proizvodnje posle prvih posleratnih godina), u pedagogiji i trgovini od kraja dvadesetih godina (kada se obnavljaju kulturne i privredne veze) i pred rat u aeronautici i tehnologiji, što treba povezati sa nabavkom tehničke opreme i pokušajima (manje ili više uspešnim) nabavke ratne opreme u Nemačkoj. Privatno studiranje trgovine do sredine tridesetih godina, a posle toga filologije i umetnosti, ne odnosi se na potrebe države, već ukazuje na potrebe bogatijeg sloja stanovništva da školuje decu radi nastavljjanja porodičnog posla (u slučaju studiranja na trgovačkim školama) ili, u slučaju studija filologije i umetnosti, da se u oblasti obrazovanja pokaže elitni društveni status. Upravo početkom tridesetih godina, kada se obnavljaju veze na polju kulture, (na šta ukazuje i podatak da su studenti pedagogije odlazili u to vreme na studije u Nemačku), javljaju se i slučajevi školovanja učenika na nemačkom području. O ovome ima veoma malo podataka tako da se ne može tvrditi da je ovo bio značajan trend. Ovde nije reč o državnoj politici, već o ličnom činu pojedinaca koji su svoju decu slali na školovanje o svom trošku. Ova pojava pokazuje izvesnu promenu odnosa beogradskog građanstva prema ratnom protivniku.⁹¹

Postoji, međutim, još jedan pokazatelj trenda odlaska naših studenata na univerzitet nemačkog govornog područja. Austrijski univerziteti su 1934, poslali Ministarstvu prosvete

---

⁹¹ Iz spiska u dokumentaciji Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije izgleda sigurno da učenici: Jelena Popović, kći Čede, penzionera iz Beograda, posle 6. razreda gimnazije nastavlja školovanje u Berlinu od 1930, sa odobrenjem babe; Olga Georgijević, kći Mihajla iz Beograda, od 1931/32. školuje se kod dominikanki u Beču; Radomir Tomić, đak iz Beograda, školuje se u Beču od septembra 1931; Nikola L. Stanojević iz Beograda nastavlja 1933. školovanje u Terezijanskoj gimnaziji u Beču, gde je i do tada bio. (AJ 66–1274–1521). Od školske 1937/38. Radmila Popović, učenica Muzičke škole u Beogradu, nastavlja školovanje na Muzičkoj akademiji u Minhenu, a iste godine Zagorka Simić, učenica Muzičke škole ide u Muzičku školu u Lajpcigu. (AJ 66–398–646).

izveštaje⁹² o broju upisanih i diplomiranih studenata na njihovim univerzitetima i visokim školama od 1919. do 1934, ali se oni odnose na sve jugoslovenske državljane, bez obzira na nacionalnost i mesto boravka. Na osnovu ovih podataka ne može se, dakle, utvrditi koliko je studenata Beogradskog univerziteta ili onih koji su u Beogradu živeli odlazilo na studije u Austriju, ali se može uočiti određeni trend, što bi moglo biti korisno pri kasnijim istraživanjima.⁹³

Na osnovu podataka iz tabela 9, 10 i 11 u aneksu, može se primetiti da je: po broju upisanih studenata redosled (od najvećeg do najmanjeg broja) sledeći: medicina, Visoka trgovačka škola (Hochschule fuer Welthandel), filozofija, Tehnička visoka škola u Beču (Technische Hochschule Wien), prava, veterina (Tierärztliche Hochschule Wien), Visoka poljoprivredna škola (Hochschule fuer Bodenkultur), Državna akademija za muziku i likovne umetnosti (Staatsakademie fuer Musik und darstellende Kunst), Akademija likovnih umetnosti (Akademie fuer bildeten Kuenste) i Konzularna akademija (Konsularakademie). Po vremenu upisa rastući trend je postojao samo prvih poratnih godina. Vrhunac dostiže 1921/22, a zatim stalno opada. Kod studenata medicine, Visoke trgovačke škole, filozofije, Visoke tehničke škole i prava, broj opada stalno i do 1934. ne pokazuje više nikakav porast. Manji skokovi se, posle vrhunca u godinama 1921/22, dešavaju kod studenata veterine (od 1926/27 ponovo raste do 1928/29, kada ima skoro dvostruko manje nego 1921/22), Državne akademije za muziku i likovne umetnosti (nagli skok 1925/26, manji skokovi takođe 1928/29 i 1931/32) i Akademije likovnih umetnosti (pokazuje blagi rast do 1924, zatim pad i rast u godinama diktature sa vrhuncem u 1931. godini).⁹⁴

⁹² Izveštaji se nalaze u AJ 66–449–706.

⁹³ Konzulat u Gracu je poslao izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova u februaru 1923, da je školske 1922/23 bilo 582 naša đaka u Austriji (jugoslovenski državljani uopšte), na Univerzitetu 501 (medicina – 425, filozofija – 47 i prava – 29), na tehnicu 81, na Rudarskoj školi u Leobenu 24, i nekoliko na Trgovačkoj akademiji. (AJ 66–449–706).

⁹⁴ Za Konzularnu akademiju i Visoku poljoprivrednu školu nema podataka po godinama.

Postoji ogromna razlika između broja upisanih i diplomiranih studenata – u odnosu na broj upisanih, broj diplomiranih je izuzetno mali. Ovi podaci postoje samo za studente medicine, filozofije, prava i veterine. Broj diplomaca medicine rastao je do 1924/25, od kada je stalno opadao. Broj diplomaca filozofije je stalno bio jako mali, nešto veći samo 1919/20 (generacija ometena ratom je tada završavala školovanje) i 1926/27. Diplomaca prava bilo je još manje nego na filozofiji – najviše ih je bilo 1922/23 (četiri). Najviše diplomaca veterine bilo je 1924/25, od kada broj stalno opada, a nagli skok (mada manje nego 1924/25), zabeležen je 1932/33. Najviše promovisanih doktora veterine bilo je 1925/26 (šest). Na Konzularnoj akademiji srazmerno je najviše ljudi diplomiralo – od upisanih ukupno 26, završilo je 16 (samo troje upisanih bilo je iz Beograda i ne vidi se da li su oni diplomirali), a na Visokoj poljoprivrednoj školi diplomiralo je nešto manje od polovine upisanih (139 od 312).⁹⁵ Činjenica da je najviše studenata diplomiralo sredinom dvadesetih godina znači da su upravo generacije koje su odmah posle rata započele studije imale verovatno najviše motiva da ih završe, pošto je postojala potreba za odgovarajućim radnim mestima. Ipak, taj broj je bio relativno mali na šta su sigurno uticali teški materijalni uslovi školovanja u Austriji posle Prvog svetskog rata, kao i mogućnost zaposlenja i bez dovršenih studija u uslovima velike potražnje stručnjaka. Manji porast broja diplomiranih veterinara školske 1932/33. kao i porast broja upisanih sredinom dvadesetih godina, dogodio se verovatno zato što u Beogradu tada još uvek nije postojao veterinarski fakultet (osnovan tek 1936), a potreba za ovom vrstom stručnjaka u poljoprivrednoj zemlji bila je stalna.

U 19. veku srpski studenti su veoma retko odlazili u Englesku, zbog udaljenosti, nepoznavanja jezika i relativno slabih kulturnih, naučnih i političkih veza između dve zemlje. U

---

⁹⁵ Izveštaji Ministarstvu prosvete od Konzularne akademije iz Beča od 7.8.1934, i od Visoke poljoprivredne škole, od 24.7.1934. (AJ 66–449–706). U izveštaju Konzularne akademije navode se imena tri studenta iz Beograda i Radmilo Tasić, upisan 1927/28, Marija Kondić (studirala 1929–31) i Loris Stipanović (studije 1929–32).

Englesku se tada nije išlo radi studiranja, već radi usavršavanja. Zabeležena su samo četiri ovakva slučaja.⁹⁶ Prvi značajniji kontakti srpske inteligencije sa Britanijom putem školovanja ostvareni su tek tokom Prvog svetskog rata, kada je jedan broj ratne siročadi prebačen u Francusku i Englesku radi opstanka i dovršetka osnovnog obrazovanja. Grupa od 300 đaka starosti od šest do sedamnaest godina, prešla je početkom leta 1916. iz Francuske u V. Britaniju. Srpski potporni fond je preuzeo troškove njihovog boravka izdvojivši u jesen 1917. godine 2.000 funti mesečno u ove svrhe. Bili su u početku smešteni u Oksfordu i Kembridžu, a kasnije raspoređeni u 14 kolonija (od čega je devet bilo u Engleskoj, četiri u Škotskoj i jedna u Velsu). Najveće grupe su bile u Oksfordu i Kembridžu – 40 i 42 srpska đaka u novembru 1917. Materijalni uslovi su bili mnogo bolji nego u Francuskoj, pošto je ovde bilo manje đaka, a u Engleskoj nije bilo ratnih operacija. Srpske vlasti nisu ulagale toliko truda u njih, kao u one u Francuskoj. Sveukupno, oko 350 naših đaka i studenata školovano je za vreme rata u Engleskoj o trošku britanskog ministarstva finansija ili od dobrovoljnih priloga.⁹⁷ Briga o njima bila je poverena Pavlu Popoviću, članu Jugoslovenskog odbora i profesoru Univerziteta. On je, kao projugoslovenski opredeljen intelektualac, bio predstavnik Srbije u Jugoslovenskom odboru i u tom svojstvu postavljen je za inspektora srpske nastave za Englesku. Tu dužnost je obavljao do kraja 1918. godine. Tada je objavio knjigu „Jugoslovenska književnost“, koja je služila kao udžbenik za naše đake u inostranstvu. Njegova intelektualna delatnost je bila vrlo intenzivna: još od 1904. bio je vanredni profesor Velike škole, a posle Prvog svetskog rata vodio je Seminar za srpsku književnost i predavao istoriju jugoslovenske književnosti; godine 1921. pokrenuo je časopis *Prilozi za književnost istoriju, jezik i folklor*; autor je udžbenika „Pregled jugoslovenske književnosti“; redovni član SKA i, zajedno sa bratom Bogdanom, urednik nove serije *Srpskog književnog glasnika*

---

⁹⁶ Lj. Trgovčević, *n. d.*, 44, 51.

⁹⁷ Pismo Dragutina Subotića, prosvetnog referenta, Ministarstvu prosvete od avgusta 1932, AJ 66–446–703.

posle Prvog svetskog rata. Takođe, bio je vrlo cenjen i rado viđen predavač na Kings koledžu u Londonu.⁹⁸

Ratno savezništvo omogućilo je stvaranje ovih veza i direktno uticalo na nastanak nekoliko fondova iz kojih su između dva rata finansirani srpski i jugoslovenski studenti u V. Britaniji. Tokom rata nastala su tri fonda koja su, pored ostalog, služila za potporu srpskim đacima. To su bili Britanski fond za stipendije za Jugoslovene (Srpski fond 1 i 2), Srpski potporni fond (Serbian Relief Fund) i Fond srpskog poslanika u Londonu. Školovanje o sopstvenom trošku u Engleskoj bilo je veoma retko – zabeleženo je da je samo troje ljudi tamo studiralo 1920. godine (političku ekonomiju, medicinu i tehniku).⁹⁹ Posle rata vođeni su razgovori između britanskih i jugoslovenskih nadležnih faktora da se ova praksa pedagoške saradnje nastavi. Dragutin Subotić je predlagao Pododboru za intelektualno zbliženje Britanije i Kraljevine SHS da preuzme staranje o srpskoj omladini koja ubuduće bude dolazila u Britaniju na školovanje. Međutim, britansko Ministarstvo prosvete i Universities Bureau of the British Empire odgovorili su jugoslovenskim vlastima da škole za srpsku decu u Britaniji ubuduće mogu postojati samo o trošku donatora ili srpske vlade i da srpski studenti mogu studirati u Britaniji takođe o sopstvenom trošku ili o trošku svoje vlade. Sugerisano je da se engleski jezik uvede kao obavezan predmet u Kraljevini SHS, tako da studenti dolaze sa znanjem jezika.¹⁰⁰ Postoji podatak da je za vreme rata i u SAD-u bilo srpskih studenata i da je preostala

---

⁹⁸ Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1984, 297–298. Kompletan spisak ovih đaka je objavljen (Ubavka Ostojić-Fejić, *Spisak pitomaca Serbian Relief Fund (1916–1918)*, *Miscellanea XX*, 1990, 115–125); A Mitrović, *n. d.*, 506; AJ 66–445–703; *Sto godina...*, 45, 60, 76, 93, 95, 106, D. Janković, *Profesor Pavle Popović i jugoslovensko pitanje u Prvom svetskom ratu*, „Letopis Matice srpske“, septembar 1975, 219–233.

⁹⁹ AJ 66–445–703.

¹⁰⁰ Pismo D. Subotića Ministarstvu prosvete od 27. jula 1920, AJ 66–1271–1520; Pismo britanskog ministra prosvete poslaniku J. Jovanoviću od 18.8.1920, AJ 80–40–637–639; Pismo Aleksa Hila (Alex Hill), sekretara Universities Bureaua poslaniku J. Jovanoviću od 12.11.1920, AJ 80–35–169.

izvesna suma namenjena njihovom školovanju, ali izgleda da dalje plansko školovanje u Americi nije nastavljeno iz materijalnih razloga.¹⁰¹ Dakle, britanska vlada nije po završetku rata bila zainteresovana za finansiranje školovanja i formiranja srpske (i jugoslovenske) elite, što govori u prilog tome da je Britanija dvadesetih godina bila zadovoljna političkim aranžmanom Versajskog ugovora i bez većih pretenzija na ekspanziju prema našem prostoru. Ipak, fondovi preostali iz rata nastavili su da rade u novim uslovima i služili su i dalje školovanju srpske omladine u Britaniji, ali sada samo uz pomoć pojedinaca¹⁰² i bez finansijske podrške britanske države. Diplome stečene na britanskim univerzitetima bile su zvanično priznate za ravnopravne domaćim diplomama 1923. godine.¹⁰³

Britanski fond za stipendije za Jugoslovane (Srpski fond 1 i 2) osnovan je marta 1919. od preostalog novca koji su Britanci uplaćivali za pomoć srpskim izbeglicama u toku rata. Fond je bio registrovan u Londonu kod komesara za dobrotvorne fondove i njime su rukovali Frenk Hejstings (Frank Hastings) i trgovac Pavle Mitrović iz Londona (predsednik i potpredsednik Srpskog crvenog krsta). Kapital je iznosio 20.000 funti sterlinga, a godišnji interes od 1000 funti, namenjen stipendiranju, bio je podeljen na dva dela po 500 funti, koji su činili „Srpski fond“ 1 i 2. Fond 1 je bio namenjen školovanju srpskih studenata u našoj ili nekoj trećoj zemlji, a fond 2 školovanju u Engleskoj. Novac Srpskog fonda 1 bio je deponovan kod Državne hipotekarne banke, a broj i iznos stipendija odre-

---

¹⁰¹ Rektor Univerziteta u Njujorku i član član Srpskog prosvetnog odbora pisao je Ministarstvu prosvete 25.6.1921. da postoji suma od 13.000 dolara namenjena za Srpsku tehničku komisiju (Serbian Technical Commission). Tražio je da se ona upotrebi za školovanje srpskih studentat u Americi, ali zbog finansijske depresije nastao je problem kako da i oni koji su započeli završe studije. (AJ 66-445-703).

¹⁰² D. Subotić je pisao avgusta 1932. Ministarstvu prosvete da su tada dobrovoljni prilozi uloženi u britanske državne bonove iznosili 70.000 funti, sa godišnjom kamatom od 3000 funti sterlinga, i da su se nalazili pod pokroviteljstvom britanskog ministarstva prosvete. (AJ 66-445-703).

¹⁰³ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par. 150, 151 i 152 izveštaja za 1923. godinu, 184.

divani su svake godine prema stanju fonda, skupoći i vrstama škole.¹⁰⁴ Podaci o studijama u Engleskoj preko Srpskog fonda 2 vrlo su oskudni. Poznato je samo da su preko ovog fonda poslata u Englesku avgusta 1924. dva studenta teologije (Pavle Jevtić i Jovan Stojanović, suplenti Bogoslovije Sv. Save), a avgusta 1925. odabrano je 5 studenata.¹⁰⁵ Srpski fond 2 imao je 1932. dvanaest, 1933. sedam, 1935. četiri i 1937. četrnaest pitomaca, ali nema podataka o tome šta su u Engleskoj studirali.¹⁰⁶

Srpski potporni fond (Serbian Relief Fund, dalje: SRF) imao je, pored humanitarnih i medicinskih misija koje je slao u Srbiju i prosvetnu sekciju. Finansirao je školovanje đaka koji su se u toku rata zatekli u Engleskoj i njihovo dalje studiranje. Oko 350 dečaka završilo je preko ovog fonda školu u Engleskoj tokom rata, zahvaljujući godišnjoj subvenciji britanske vlade od 25.000 funti tokom tri godine. Od 1919. počeo je njihov organizovani povratak u Srbiju u sporazumu između SRF i Inspektorata Ministarstva prosvete.¹⁰⁷ U 1921. godini sredstva fonda su isticala, bez mogućnosti produženog finansiranja od strane britanske države. Međutim, zahvaljujući inicijativi Siton-Votsona i njegovih prijatelja iz Beograda (Jovana M. Jovanovića, Jovana Cvijića, Pavla i Bogdana Popovića) i Londona (poslanik Mihajlo Gavrilović i predavač na Kings kolledžu, Dragutin Subotić), oni koji su započeli studije imali su

---

¹⁰⁴ Pravilnik o rukovanju prihodima iz Srpskog fonda br 1, od 2.10.1925, i pismo ministra prosvete B. Maksimovića Predsednistvu ministarskog saveta od 12.5.1930, AJ 66-261-502; Pismo poslanika Mihajla Gavrilovića Ministarstvu prosvete od 14.3.1924, AJ 66-445-703.

¹⁰⁵ Milutin Radovanović, apsolvant prirodnih nauka na studijama u Jeni, rođen u Mačvi; Radmila Đaković, student germanistike iz Beograda, rođena u Beogradu; Bogdan Banjanin, student matematike u Beogradu, rođen u Brčku; Momčilo Đorđević, student prava u Beogradu, rodnom iz Krajine; Dejan Delić, student hemije na Tehničkoj školi u Šarlotenburgu, rođen u Grgurevcima (AJ 66-445-703).

¹⁰⁶ AJ 66-261-502.

¹⁰⁷ Do maja 1919. vraćeno je oko 60 učenika, a bio je predviđen povratak još oko 200. U septembru iste godine ostalo je 130 učenika i studenata. Za njihov povratak Ministarstvo prosvete je odobrilo 5000 šilinga. (Prepiska između inspektora dr Mihajla R. Popovića i Ministarstva prosvete 1919 godine, AJ 66-445-703).

priliku i da ih završe. Otvoren je hostel za srpske studente, koji je vodila G. Kerington-Vajld. Pošto zbog nepovoljnog odnosa valuta siromašniji studenti nisu bili u mogućnosti da dođu, odlučeno je da se ovaj program nastavi, tako što će preostalih sedam đaka ostati da završi školovanje, a da će biti primani samo oni koji su u mogućnosti da plate. Hostel je trebalo da primi najmanje osam studenata, po ceni od 22 funte nedeljno, sa svim uračunatim troškovima.¹⁰⁸

Školovanje naših đaka i studenata iz sredstava ovog fonda trajalo je do 1923. godine. Profil studija pitomaca SRF-a prema podacima iz 1920. bio je sledeći.¹⁰⁹

tehnika	18
medicina	4
rudarstvo	1
Ekonomija	6
politehnika	1
brodogradnja	1
istorija	1
novinarstvo	1
filozofija	3
engleska književnost	4
teologija	1
poljoprivreda	5
matura	1

Među ovim studentima bilo je nekoliko, u tridesetim godinama, poznatih beogradskih anglofila: Gradimir Kozomarić i Božidar Pepić su tada studirali ekonomiju, Dragan Milićević istoriju novog veka, Vladeta Popović, Aleksandar

¹⁰⁸ R. W. Seton-Watson – Jovanu Cvijiću, London 14.11.1921, *Korespondencija II*, dok. 86, 94; R.W.Seton-Watson – Jovanu M. Jovanoviću, London, 14.11.1921, isto, dok. 87, 94–95; R.W.Seton-Watson – Jovanu Cvijiću, London 15.11.1921, isto, dok. 88, 95–96; Jovan M. Jovanović – R. W. Seton-Watsonu, Beograd 20.12.1921, isto, dok. 91, 98.

¹⁰⁹ Prema podacima Prosvetnog inspektorata u Londonu od 10. februara 1920, AJ 66–445–703.

Vidaković i Obren Vukomanović engleski jezik i književnost, Živojin Simić filozofiju, a Borivoje Nedić, tada maturant, kasnije je postao profesor na katedri za engleski jezik i književnost i poznati šekspirolog.¹¹⁰ Od 49 đaka i studenata koji su tokom 1920. studirali i učili u Engleskoj, ostala su 1922. samo tri studenta medicine, koji je trebalo da 1923. završe studije.¹¹¹ Bilo je planirano da tada fond prestane sa radom. Međutim, prihodi Srpskog potpornog fonda priključeni su Fondu srpskog poslanika, koji je kao fondacija otpočeo sa radom septembra 1922. Zato je u decembru 1922. formirana komisija za izbor pitomaca Srpskog potpornog fonda koji su kasnije nastavili školovanje o trošku Fonda srpskog poslanika. Među njima su takođe bili neki od kasnijih aktivnih anglofila – Jospip Torbarina, tada maturant, kasnije anglista i jedan od prijatelja Siton-Votsona i Milovan Antunović-Kobliška, tada student rudarstva, a kasnije predavač na Tehničkoj školi u Beogradu.¹¹²

Fond srpskog poslanika (Serbian Minister's Fund) nastao je kao dobrotvorna ustanova od novca koji je u humanitarne svrhe uplaćivan srpskom poslanstvu tokom rata. Njime je rukovodio odbor pod kontrolom britanskih vlasti, sastavljen od britanskih i srpskih državljana. Poslove je za vreme rata vodio dr Milan Ćurčin, blagajnik je bio Dobrivoje Stošović (kasnije ministar prosvete u vladi M. Stojadinovića), a odbornici – već pomenuti Pavle Mitrović i Frenk Hejstings. Fond je kao dobrotvorna ustanova prestao da funkcionise posle februara 1919 i tada je ministar prosvete, Ljubomir Davi-

---

¹¹⁰ U ovom spisku se pojavljuju još dve osobe za koje se ne vidi šta su studirale – Milivoje Gavrilović, koji je radio u srpskom poslanstvu i trebalo da diplomira u Oksfordu, i Vladimir Orović, koji je trebalo da polaže prijemni ispit za Univerzitet u Londonu. (isto, AJ 66-445-703).

¹¹¹ Dušan Kostić u Londonu, Milorad Petrović u Edinburgu i Radoje Marinković u Lidsu. Avgusta 1922. prosvetni inspektor Dragutin Subotić javio je Ministarstvu prosvete da će se na njih potrošiti preostala suma od 900 funti, i time fond završava sa radom. (AJ 66-445-703).

¹¹² Odluka komisije za izbor pitomaca Srpskog potpornog fonda od decembra 1922, AJ 66-445-703; *A Belgrade Engagement*, SSH 3/1934, vol. III, 2. april, 1.

dović, predložio poslaniku Mihajlu Gavriloviću da se ti pri-
hodi, zajedno sa prihodima Srpskog potpornog fonda, čiji je
Prosvetni odbor takođe obustavio delatnost, upotrebe za sti-
pendije jugoslovenskim đacima i studentima u Britaniji. No-
vac bi, dakle, ostao pri londonskom poslanstvu i koristio bi se
u te svrhe.¹¹³ Fond je od septembra 1922. započeo rad u no-
vom statusu. Tada je u londonskoj opštini izdat akt koji je re-
gulisao status Fonda – u Odbor za rukovođenje (Board for
Charity Commissioners) ušli su srpski poslanik po pozivu (ta-
da Mihajlo Gavrilović), Frenk Hejstings, Pavle Mitrović i D.
Subotić. Oni su bili zaduženi za upravljanje Fondom i svim
novcem koji je pristizao u te svrhe. Pravila rada Odbora su bila
sledeća: sastaju se jednom godišnje redovno, pod predsedniš-
tvom poslanika, kvorum čine dvojica, predsednik ima odluku u
slučaju jednakog glasanja, stipendije su za studente srpske na-
cionalnosti oba pola za studiranje u Britaniji od godišnjeg pri-
hoda fonda. Odabir kandidata vrši srpska vlada, tj. Glavni pro-
svetni savet Ministarstva prosvete, preko komisije koja prove-
rava znanje jezika. Broj stipendija svake godine određuje po-
slanik u Londonu. Traže se samo oni kandidati koji nisu u bra-
ku. Stipendija se daje za vreme od 1 do najviše 4 godine i mo-
že se oduzeti. Svi prihodi se mogu upotrebiti samo za svrhu
školovanja. Kapital od 40.000 funti bio je investiran u deoni-
cama u beogradskoj Upravi fondova (trenutni kurs aprila 1922.
bio je 360 dinara za funtu). Kapital fonda je 1929. već iznosio
60.000 funti, a godišnji interes 3.000.¹¹⁴ Tridesetih godina na-
čin upravljanja i odabir kandidata nešto su izmenjeni. Prema
izveštaju iz jula 1935. Fondom su rukovodili pomenuti Odbor
i Institut slovenskih nauka u Londonu preko prosvetnog refe-
renta, koji je dostavljao odluku Odbora o broju stipendija za
svaku godinu Ministarstvu prosvete. Uslove je određivao Od-
bor, a broj stipendista se mogao kretati najviše do devet. Izbor
je vršila komisija, a najvažniji uslovi su bili znanje jezika, do-

---

¹¹³ Pismo Lj. Davidovića Ministarstvu prosvete, februar 1919; Iz-
veštaj o stanju fonda poslanika J. Jovanovića Ministru prosvete marta 1919,
AJ 66–445–703.

¹¹⁴ AJ 66–445–703.

bro zdravlje i uspeh.¹¹⁵ Dakle, nešto su povećane ingerencije Odbora i prosvetnog referenta na račun ostalih državnih organa Kraljevine Jugoslavije.¹¹⁶

Podaci o studiranju preko Fonda srpskog poslanika omogućavaju uvid u politiku kreiranja kadrova školovanih u Engleskoj koju su vodili državni organi, a pre svega prosvetni referent Subotić. Prepiska između Ministarstva prosvete i D. Subotića tokom dvadesetih godina¹¹⁷ pokazuje da je najveći problem u odabiru kandidata tada bilo nepoznavanje engleskog jezika. U početku su zato bili organizovani kursevi jezika za novopridošle studente, a kasnije, pojavom kurseva engleskog u Beogradu, vođeno je računa da se šalju samo studenti koji su znali jezik. Izgleda da se naročito uzimalo u obzir da će se tadašnji studenti kasnije zapošljavati u firmama sa engleskim kapitalom, tako da je profil studija određivan više prema tome, nego prema kadrovskim potrebama jugoslovenske državne administracije (Ministarstvo prosvete se, na primer, složilo sa Subotićem, da studije prava u Engleskoj nisu potrebne, budući da se pravni sistemi Britanije i Kraljevine SHS potpuno razlikuju i da bi njihova znanja bila neprimenljiva u zemlji). Međutim, svršeni pravници su slati na studije ekonomije, trgovine i bankarstva dvadesetih godina, kada je engleski kapital počeo da deluje na našem području upravo u oblasti bankarstva.¹¹⁸

---

¹¹⁵ AJ 66-446-703.

¹¹⁶ Škole u kojima su učili naši đaci u Engleskoj: vidi spisak iz 1929, AJ 66-445-703.

¹¹⁷ AJ 66-445-703.

¹¹⁸ Prodor engleskog kapitala u Kraljevinu SHS počeo je dvadesetih godina prošlog veka osnivanjem banaka. Najveću ulogu u tome odigrale su austrijske i čehoslovačke banke, preko čijeg je međunarodnog kapitala engleski kapital prodro u domaće bankarstvo i privredu. Međutim, u Beogradu je 8. marta 1920. osnovana Engleska trgovinska banka (British Trade Corporation), kao zvanični predstavnik britanskog Ministarstva trgovine (Board of Trade) i više engleskih banaka. Ova ustanova se bavila finansiranjem jugoslovensko-britanskih privrednih transakcija i trebalo je da služi kao veza domaćih banaka sa Londonom. Pored Engleza i ruskih emigranata, u ovoj banci su radili i Jugosloveni, među njima i Milan Stojadinović. Banka je likvidirana već 1928. godine, ali je učešće britanskog kapitala, pre

Izuzetak u ovom pogledu bile su studije engleskog jezika, u kontinuitetu zastupljene u velikom broju. Time je država pokušavala da stvori kadar predavača engleskog jezika u redovnoj nastavi u državnim školama, što do kraja postojanja Kraljevine Jugoslavije nije uspjelo. Ovi ljudi su, međutim, činili jezgo beogradskih anglofilskih organizacija između dva rata i bili su naročito aktivni upravo u godinama pred Drugi svetski rat. Subotić je u pismu od marta 1924. predlagao Ministarstvu prosvete da se nastavi tradicija školovanja srpskih teologa u Britaniji, započeta u ratu,¹¹⁹ što bi trebalo da doprinese održanju veza između srpske i anglikanske crkve. Međutim, podaci pokazuju da je samo jedan kandidat Fonda srpskog poslanika studirao teologiju u Britaniji.¹²⁰ Već početkom tridesetih godina promenjena je koncepcija profila studija. Sa pojačanim prilivom engleskog kapitala u oblasti rudarstva i tehnike u Kraljevini Jugoslaviji, broj studenata ovog fonda se smanjivao, a traženi su isključivo kandidati za rudarstvo, hemiju, političku ekonomiju, mašinsku tehniku i vazduhoplovstvo. Od 1935. kandidati za studije rudarstva su preovlađivali. Postojao je i dogovor između Subotića i nekih engleskih vlasnika rudnika u Jugoslaviji da će u njima biti zaposleni naši stručnjaci školovani u Engleskoj.¹²¹ Odbor Ministarstva prosvete je tražio takođe kandidate za usavršavanje u bežičnoj telegrafiji, „za rad u radio stanicama“ (prvenstveno u Radio Beogradu u kojem je do 1940. preovlađivao engleski kapital).¹²² Posle 1937. godine primani su samo kandidati za studije rudarstva i engleskog jezika.

---

svega u rudarstvu, ali i u drugim granama domaće privrede, bilo veoma značajno.

¹¹⁹ Za vreme Prvog svetskog rata u Oksfordu je bio osnovan teološki seminar za srpske polaznike, na inicijativu Srpskog potpornog fonda. Oktobra 1916. osnovan je i poseban Srpski crkveni potporni fond, za pomoć sveštenicima u Srbiji i izbeglim srpskim sveštenicima i monasima u Evropi. Ovaj fond je pomagao i srpske studente teoloških škola i fakulteta u Britaniji. (U. O. Fejić, *n. d.*, 197, 199).

¹²⁰ Vidi tabelu 17 u aneksu.

¹²¹ Pismo Subotića Ministarstvu prosvete od jula 1935, AJ 66–446–703.

¹²² Pismo Odbora D. Subotiću od maja 1935, AJ 66–446–703.

Svršeni studenti iz Engleske zapošljavali su se ne samo u državnoj službi, već često i to radije, u privatnim firmama sa engleskim kapitalom, gde je njihovo znanje jezika bilo potrebno, a gde su bili bolje plaćeni.¹²³

Beogradski intelektualci, povezani školovanjem sa V. Britanijom, stvarali su tridesetih godina svoja udruženja. Poznato je da su postojala dva ovakva udruženja: Udruženje bivših jugoslovenskih đaka u V. Britaniji i Udruženje studenata engleskog jezika i književnosti Univerziteta u Beogradu. Takođe, Anglo-američko-jugoslovenski klub je već 1925. godine stvorio ogranak bivših engleskih studenata, a prilikom formiranja Udruženja prijatelja bio je veliki odziv upravo onih koji su 1916–1920. školovani u Engleskoj.¹²⁴ Ove organizacije su iz političkih razloga, bile naročito aktivne u godinama pred Drugi svetski rat. Udruženje bivših jugoslovenskih đaka predstavlja tipičan primer za već pomenutu „old-boys network“. Ovakve mreže ljudi koji su povezani poznanstvom sa studija, postojale su i delovale i bez posebnih registrovanih organizacija, pa je ovaj primer zanimljiv po tome što institucionalno povezuje one koji u društvu neformalno već predstavljaju izvesnu „interesnu“ grupu. Ovo Udruženje, osnovano decembra 1933, pod patronatom kneza Pavla, činilo je 100 članova, bivših izbeglica koji su 1916. dospeli u Englesku. U izvorima se pominju dva različita imena kao predsednici društva – ing. Slobodan Baranac, savetnik u Ministarstvu šuma i ruda i Boris Vuković, upravnik agencije „Putnik“ (kao sekretari se pominju dr Todor

---

¹²³ J. E. Bellows, Administrator Education Branch iz Oksforda pisao je 18.11.1920. Subotiću da srpski studenti koji su kod njih završili nisu dobili u Srbiji državnu službu, jer navodno srpske vlasti nisu priznale njihove diplome, na osnovu izveštaja P. Popovića o engleskom sistemu obrazovanja. Moli za objašnjenje. Subotić mu je 19. novembra odgovorio da je nemoguće da je Popović tako napisao, jer on ima visoko mišljenje o engleskom obrazovnom sistemu. Neki studenti sa Oksforda jednostavno nisu prihvatili da uđu u državnu službu sa niskih pozicija i zaposlili su se u privatnim firmama sa boljom platom. (AJ 66–445–703).

¹²⁴ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, par. 74. izveštaja za 1925. godinu, 306; Jovan M. Jovanović – R. W. Seton-Watsonu, Beograd, 29.2.1928, *Korespondencija II*, dok. 156, 166.

Cvetković i advokat Radović). Neki od članova iz Beograda bili su, pored Baranca, Vukovića i Radovića, još i Božidar Pepić, britanski vice-konzul i Dragan Milićević, sekretar Trgovачke komore Beograda.¹²⁵ Poznato je da je ovo Udruženje preduzelo tri veće akcije: na jesen 1934. organizovali su „englesku nedelju“ u Beogradu u kojoj su svake večeri održavani različiti kulturni događaji; od 1935. svake godine su u saradnji sa Klubom i Udruženjem organizovali proslavu tzv. anglo-američkog dana ili „dana primirja“ – 1. novembra;¹²⁶ konačno, u julu 1936. godine, povodom dvadeset godina od svog dolaska u Englesku na školovanje, organizovali su ekskurziju sa obilaskom glavnih univerzitetskih centara na kojima su stekli diplome, posetom predsedniku londonske opštine i raznim društvima i privatnim ličnostima, „prijateljima Jugoslavije“. Tim povodom bili su u prepisci sa prosvetnim referentom Dragutinom Subotićem i ministrom prosvete, Dobrivojem Stošovićem, koji im je i sam bivši engleski đak, odobrio za ovu svrhu 30.000 dinara, na molbu dr Vojislava Janjića, svog prijatelja i takođe školskog druga. U molbi je istaknuta važnost ovog poduhvata za „spoljnu politiku“, u času kada „trpimo posledice sankcija protiv Italije, pa su nam potrebne privredne veze sa Britanijom“.¹²⁷

Udruženje studenata engleskog jezika i književnosti Univerziteta u Beogradu osnovano je 12. februara 1938.¹²⁸ Predsednik je bila Vida Marković, ćerka Eda Markovića, direktora Prizada.¹²⁹ Sastanke i časove održavali su u engleskom semi-

---

¹²⁵ AJ 66-446-703; *A Notable Reunion – Association of Former Yugoslav Pupils in Great Britain*, SSH 20/1933, vol. II, 21. decembar, 2.

¹²⁶ *An English Week*, SSH 6/1934, vol. III, 16. maj, 1; isto, SSH 15/1934, vol. III, 3. oktobar, 1; *Armistice Day 1935*, SSH, 18/1935, vol. IV, 16. novembar, 1; *Armistice Day in Belgrade*, SSH, 18/1936, vol. V, 16-30. novembar, 2.

¹²⁷ AJ 66-446-703.

¹²⁸ Osnivač i predsednik udruženja bila je Vida Marković. Godine 1939. predsednik je bila Vukosava Gavrilović a sekretar Olga Ninčić. Ostali članovi: Jugoslav Đorđević, Svetozar Brkić, Vukosava Gavrilović. (Vida Marković, *Nezaustavljeno vreme*, Beograd 1988).

¹²⁹ Potpredsednik je bio Svetozar Brkić, prvi sekretar Velimir Milošević, predsednik nadzornog odbora Miroslava Pavlović, blagajnik Vukosava Gavrilović. Počasni članovi bili su Vladeta i Meri Popović. (*Students Form Anglophile Society*, SSH, 3/1938, vol. VII, 1-16. april, 2).

naru i prostorijama Anglo-američko-jugoslovenskog kluba, u Dobrinjskoj 10. Ovo Udruženje je takođe imalo svoj politički i ideološki profil. Aktivnosti su bile slične kao u Udruženju prijatelja i Klubu – predavanja, kružoci izleti, dramske predstave, koncerti, književne večeri. Organizovali su izlet u London 1939. gde su bili primljeni u Jugoslovenskom društvu Velike Britanije.¹³⁰ Aktivno su učestvovali u radu Centralnog odbora Filozofskog fakulteta, a organizacija Bajronove večeri na fakultetu bila je zapravo manifestacija protiv fašizma, čime su i oni, preko svojih profesora i starijih kolega, bili uključeni u otpor politici približavanja Osovini, koji su Englezi na ovim prostorima podsticali.¹³¹ Antifašistička pozadina njihovog delovanja se vidi po sastavu ljudi u ovom udruženju – Vladeta Popović (njihov profesor), Edo Marković (otac osnivača i prve predsednice udruženja, Vide Marković), kao i Vječeslav Vilder, (vlasnik lista *Nova Riječ*, koji je napravio intervju sa osnivačima udruženja) – bili su masoni, a njihova antifašistička i antiosovinska orijentacija dobro je poznata.

Studenti koji su dvadesetih godina studirali u Nemačkoj i Austriji raspolagali su malim materijalnim sredstvima. Država posle rata nije bila u mogućnosti da isplaćuje visoke stipendije, a njihovo materijalno stanje otežavali su i posleratna inflacija, kao i nepovoljan kurs nemačke i austrijske valute. Tokom te decenije, studenti su upućivali molbe Ministarstvu prosvete i stipendije su postepeno povećavane. Godine 1922. stipendija za studije u Berlinu iznosila je 1800 dinara mesečno, dok je 1925. povećana na 2500 dinara. U toku 1926. i 1927. iznosila je 3300, da bi zatim bila smanjena na 2000, pa ponovo povećana 1929. na 3000 dinara. Početkom tridesetih godina ove sume su znatno povećane. Postoji podatak da je jednom pitomcu u Nemačkoj 1930. godine dodeljeno 5280 dinara mesečno, a za druga dva po 4500. Poslednji podatak o iznosu stipendija odnosi se na 1932, kada su sve stipendije bile izjedna-

---

¹³⁰ *Yugoslav Society of Great Britain*, SSH 10 i 11/1939, vol. VIII, avgust, 2; V. Marković, *n. d.*, Sto godina Filozofskog fakulteta, 452.

¹³¹ *Isto*, 452.

čene i iznosile su 4000 dinara.¹³² Specijalizanti i doktoranti su dobijali nešto veće sume. Dr Miloš Geratović sa Medicinskog fakulteta u Beogradu dobio je 1922. za dve godine specijalizacije u Berlinu 3000 dinara mesečno, sa plaćenim putnim troškovima i školarinom, što ipak nije bilo dovoljno – tražio je 1925. pomoć za udžbenike i sredstva. Diplomirani student hemije u Berlinu dobio je 1926. 6000 dinara za doktorsku tezu sa plaćenom taksom za doktorat, a 1939. Milici Stefanović, filologu i nastavniku iz Beograda, odobrena je pomoć od 5000 din. za dovršetak disertacije i polaganje.¹³³

Studenti su se žalili na teško materijalno stanje Radoslav Medenica, tada student, a krajem tridesetih godina poznati beogradski germanista i profesor gimnazije, žalio se Ministarstvu 1925. da se stipendijama jedva mogu prehraniti i molio da se novac šalje u dinarima ili dolarima, zbog nepovoljnog kursa marke. Ovakvih molbi bilo je više, pa je čak i poslanstvo u Berlinu u martu 1926. tražilo od Ministarstva prosvete da poveća stipendije, kako se studenti ne bi više obraćali Poslanstvu za pomoć.¹³⁴ Tako je došlo do povećanja iznosa stipendija u narednim godinama. Međutim, radi poređenja treba istaći da je 1925. Humboltova stipendija iznosila 1500 zl. maraka godišnje, dok su našim pitomcima isplaćene 2433 zl. marke za ukupno 13 mesečnih stipendija, što znači da je stipendija naše države bila gotovo dvostruko veća od one koju je isplaćivala Humboltova fondacija.¹³⁵ Naravno, problem je bio u izuzetnom siromaštvu nemačke države posle Prvog svetskog rata.

Izgleda da je materijalni položaj naših studenata u Austriji bio još teži. U Beču je međutim, Kraljevina SHS imala prosvetnog inspektora (što u Nemačkoj nije bilo slučaj), dr Dušana Pantelića, profesora Više pedagoške škole u Beogradu, koji je u prepisci sa Ministarstvom prosvete tražio povećanje sti-

---

¹³² Rešenja Ministarstva prosvete o isplati stipendija državnim pitomcima u Nemačkoj, AJ 66-448-705.

¹³³ Isto, AJ 66-448-705.

¹³⁴ Molbe i žalbe pitomaca. Predstavka Poslanstva SHS u Berlinu Ministarstvu prosvete, mart 1926, AJ 66-448-705.

¹³⁵ AJ 66-445-703; AJ 66-448-705. (Iznos od 2.433 zl. marke bio je jednak sumi od 36.000 dinara).

pendija. Takođe je tražio da se za studente medicine, veterine, tehnike i umetnosti plati i školarina, koja je bila visoka u odnosu na njihova primanja. Pošto su dva pitomca Ministarstva trgovine i industrije napustila školovanje u Beču pred kraj studija u maju 1922, usled teških materijalnih uslova, na zahtev prosvetnog inspektora od avgusta 1922. do januara 1923. stipendije su povećane od 450, preko 800, do 1000 dinara mesečno, zbog rasta cena životnih namirnica i pada austrijske krune. Od novembra 1923. stipendija je povećana na 1500 din. mesečno, dok je konzulat u Beču izvestio Ministarstvo 1926. da su u Beču ostala dva pitomca koji primaju po 2800 dinara.¹³⁶

Studenti su stvarali udruženja za međusobno pomaganje. U Berlinu su tada postojali Jugoslovenska studentska zadruga, čisto ekonomskog karaktera, kao i druga udruženja koja su tražila materijalnu pomoć. Udruženje jugoslovenskih studenata u Frankfurtu na Majni, koje je saradivalo sa Nemačko-jugoslovenskim društvom H. Vendela i bavilo se kulturnim radom, tražilo je pomoć od Ministarstva prosvete za osnivanje mreže studentskih udruženja, ali je bilo odbijeno zbog „nedostatka budžetskih mogućnosti“.¹³⁷ U Austriji je postojalo Udruženje državnih pitomaca koje je 1922. takođe tražilo od Ministarstva povećanje stipendije na 1200 dinara uz plaćanje dodatnih troškova, o čemu su priložili i specifikaciju.¹³⁸

Finansijsko stanje naših studenata u Britaniji bilo je prilično dobro u odnosu na ostale koji su tamo studirali, a posebno u odnosu na naše studente u Nemačkoj i Austriji dvadesetih godina prošlog veka. Fondovi za finansiranje ovih studija, sastavljeni delom od engleskih privatnih donacija iz rata, bili su u boljem stanju od tadašnje državne kase Kraljevine SHS. Pored redovnog mesečnog iznosa od 18,10 funti, bili su plaćeni troškovi školovanja, kupovine skupih knjiga, lekarske usluge, a studenti su mogli računati i na pomoć prosvetnog inspektorata u Londonu za nabavku odeće. Tokom 1923. i 1924. godine stipendija Fonda srpskog

---

¹³⁶ AJ 66-449-706.

¹³⁷ AJ 66-448-705.

¹³⁸ Molba Udruženja državnih pitomaca u Beču Ministarstvu prosvete, maj 1922, AJ 66-449-706.

poslanika u Londonu iznosila je 17,10 funti sa dodatkom od 27,10 funti godišnje za nabavku odeće i knjiga. Od 1924. do 1926. povećana je na 20 funti mesečno za studente u Londonu i 18,10 za one u drugim gradovima, a dodatak za odeću i knjige je smanjen na 17,10 funti godišnje. S vremenom, Odbor je smanjivao studentske prinadležnosti – posle 1926. godine dodatak za odeću i knjige je ukinut i bio je predviđen samo za „skuplje knjige“ u iznosu od 5 do 8 funti godišnje. Odbor je doduše i dalje plaćao sve školske takse, božićni poklon i putovanje na letovanje. Od 1929. sve stipendije i ostala davanja iz Fonda bila su izjednačena na 19,10 funti mesečno. Pošto je školarina za studije rudarstva bilo znatno viša nego ostale, ukupan broj studenata je smanjen posle 1935, kada je Odbor odlučio da prima uglavnom ove kandidate.¹³⁹

Razlika između studija u Nemačkoj i Austriji s jedne i Britaniji, s druge strane, bila je u finansijskim sredstvima i u vrsti studija. Fondovi za studiranje u Engleskoj su bili bogatiji, budući da su nastali od privatnih i državnih donacija iz vremena rata, dok su studenti u Nemačkoj i Austriji finansirani isključivo iz državne kase. Njihovo loše materijalno stanje rezultat je ne samo slabih sredstava Ministarstva prosvete, već i inflacije i opšteg lošeg materijalnog stanja u Nemačkoj i Austriji posle Prvog svetskog rata. Vrsta studija pokazuje potrebe države i ukazuje na vrstu privrednih, naučnih i tehnoloških veza između dve zemlje. Dok se dvadesetih godina u Engleskoj studiralo bankarstvo, trgovina i ekonomija, što je u vezi kako sa potrebama države, tako i sa prodorom engleskog kapitala preko Engleske trgovinske banke, u isto vreme u Nemačkoj i Austriji školovao se tehnički, pravni, poljoprivredni, pedagoški i trgovački kadar, što odražava isključivo potrebe države i (u to vreme) znatno manje potrebe nemačkog kapitala i nemačke privrede. U godinama pred Drugi svetski rat, međutim, u Nemačkoj se studira uglavnom aeronautika i tehnologija, a u Engleskoj posle 1935. godine preovlađuju studije rudarstva. To je jasan pokazatelj puteva nemačkog i engleskog kapitala u domaćoj privredi i u oba slučaja više odražava potrebe stranog kapitala nego same države. Studije u Nemačkoj se tada kon-

---

¹³⁹ Izveštaji D. Subotića Ministarstvu prosvete, AJ 66–445–703, AJ 66–446–703.

cipiraju manje prema potrebama državne administracije, a više prema potrebama trgovinskih ugovora. Delom ih takođe finansiraju nemačke fondacije. Rudarstvo se u Engleskoj studira uglavnom radi zaposlenja u rudnicima koje drže britanske firme. Studije engleskog jezika u Britaniji bile su kontinuirano zastupljene tokom celog međuratnog perioda, što nije bio slučaj sa studijama germanistike u Nemačkoj ili Austriji. Razlozi su očigledni, kada se ima u vidu kako je i koliko beogradska intelektualna elita sa ovim jezicima u svojoj sredini mogla da se upozna. Privatno studiranje u Nemačkoj i sa druge strane, činjenica da, bar prema trenutnim saznanjima, niko u Engleskoj nije privatno studirao, lako se može objasniti znatno većim materijalnim izdaci- ma koje je iziskovao transport i boravak u Engleskoj, a sa druge strane, trgovačkim i poslovnim vezama privatnih preduzet- nika sa srednjom Evropom, koji su nalazili interes da svoju de- cu školuju u ovim zemljama.

Stručno usavršavanje (kursevi, razmena studenata, stipendije, specijalizacije i doktorati)

Privredne veze sa Nemačkom nikada nisu potpuno zamrle, već su čak i neposredno posle Prvog svetskog rata, kada su odno- si između dve zemlje bili na najnižoj tački, brzo i lako obnavlja- ne. Nemačka strana je pokušala da uspostavi odnose i u oblasti naučne saradnje. Oktobra i novembra 1922. poslanstvo je dostavilo poziv Ministarstvu prosvete za jednog našeg naučnika (jedno od sedam mesta za strane naučnike bilo je rezervisano za Jugo- slaviju), u Biološkom zavodu na ostrvu Helgoland. i pored intere- sovanja profesora naših univerziteta, ovo nije ostvareno iz mate- rijalnih razloga – trebalo je da Ministarstvo finansija odobri 800 zlatnih maraka. Sa jugoslovenske zvanične strane postojala je već tada dobra volja za ovom vrstom saradnje – Ministarstvo prosve- te je molilo nemačko poslanstvo da zadrži mesto za naše naučni- ke. Početkom tridesetih godina polako je obnavljana kulturna sa- radnja između dve zemlje. Tako je između ostalog, u martu 1931.

objavljeno da Centralni institut za obrazovanje i nastavu (Zentral Institut fuer Erziehung und Unterricht) iz Berlina priređuje trodnevni kurs iz pedagogije za jugoslovenske učitelje 23–25. marta u Beogradu, sa tri profesora, praktičara narodnih škola. Organizacija je bila poverena Udruženju jugoslovenskih učitelja, a Ministarstvo prosvete je obezbedilo besplatan smeštaj ishranu i odsustvo od tri do pet dana učiteljima koji su želeli da slušaju ova predavanja na nemačkom.¹⁴⁰

U uslovima intenzivirane privredne i političke saradnje Nemačke i Jugoslavije, u drugoj polovini četvrte decenije, nemačka vlada je podsticala intelektualnu razmenu sa Jugoslavijom putem organizovanja kurseva, studiranja u Nemačkoj i razmene studenata. Physikalische Werkstaetten A. G. Goettingen pozvalo je aprila 1939. preko Ministarstva prosvete profesore biologije, hemije i fizike na letnje kurseve, koje su oni držali još od 1928. Plaćali su troškove za boravak jednog fizičara i jednog biologa, uz popust u ceni prevoza, a pored toga su nudili i razmenu sa nemačkim učesnicima. Ministarstvo prosvete je uputilo poziv svim školama i poslalo je dva svoja predstavnika.¹⁴¹ Studiranje u Nemačkoj su posebno podsticale nemačke vlasti. Tako je 1935. godine vlada, u dogovoru sa Reichsbankom, odlučila da za 200 jugoslovenskih đaka olakša pohađanje nemačkih visokih škola, nabavkom po 75 RM iz tzv. vezanih potraživanja (Kreditspermark) mesečno što bi po tadašnjem kursu iznosilo po 150 RM, dovoljno za studije i izdržavanje. Reichsbank je u vezi s tim stupila u kontakt sa Narodnom bankom.¹⁴²

Studenti Beogradskog univerziteta su koristili nemačke stipendije DAAD-a (Deutsche Auslaendische Austauschdienst), Alexander von Humboldt Stiftung-a, MWT-a (Mitteleuropaische Wirtschaftstag) i Ministarstva prosvete Rajha. U periodu od 1937. do 1940. o trošku Nemačke studiralo je tamo više od 50 ljudi godišnje iz Jugoslavije (više od toga samo u Francuskoj – preko 100 godišnje).¹⁴³ Prema podacima Ministarstva prosvete Kra-

¹⁴⁰ AJ 66–421–689; AJ 66–1271–1521; AJ 66–2340–2213.

¹⁴¹ AJ 66–2461–2302.

¹⁴² AJ 66–1271–1521.

¹⁴³ AJ 66–434–718; PA AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, R 103324, 027–032.

ljevine Jugoslavije, od 1937. svake godine je bilo približno 10 stipendista, dok je MWT 1937. dodelio 20 stipendija studentima Beogradskog univerziteta. Oblasti u kojima su oni specijalizirali bile su uglavnom iste kao one za koje je stipendije davala jugoslovenska vlada.¹⁴⁴ Još oktobra 1925. bio je raspisan prvi konkurs za korisnike Alexander von Humboldt Stiftung-a, do 1500 RM u zlatu godišnje. Prijavilo se 32 kandidata, od kojih je komisija Ministarstva prosvete preporučila pet.¹⁴⁵ Za Humboltovu stipendiju bilo je 1938. izabrano osam kandidata, a 1939. sedam.¹⁴⁶ Stipendiju DAAD-a za 1938. godinu dobilo je šest studenata,¹⁴⁷ a jedan student je koristio stipendiju organizacije Stiftung der Zwischenstaatlichen Verbaende und Einrichtungen za 1939/40.¹⁴⁸ Dogovorom M. Crnjanskog sa ličnostima iz MWT-a, Vilmovskim i Hanom, dodeljeno je 20 stipendija MWT-a 1937.

---

¹⁴⁴ AJ 66-454-718, AJ 38-49-108, AJ 66-449-706, AJ 66-448-705, AJ 66-445-703, AJ 66-1275-1521, AJ 66-1276-1521, AJ 66-398-646.

¹⁴⁵ Milutin Radovanović, rođen 1902. u Šapcu, apsolvent filozofije u Jeni, sa preporukom prof. Leidlitza, odličan student; Radmila Đaković, rođena 1903. u Beogradu, student filozofije u Beogradu, preporuka M. Trivunca, odličan student; Bogdan Banjanin, rođen 1902. u Brčkom, student matematike u Beogradu; Momčilo Đorđević, rođen 1900. u Kobišnici, student prava u Beogradu, preporuka Taranovskog, odličan student; Dejan Delić, rođen 1903. u Đurđevcima, student hemije u Berlinu, odličan student. (AJ 66-445-703).

¹⁴⁶ Za 1938. izabrani su: Vojislav Ilić, Hochschule fuer Musik, Berlin; Milorad Konjović, Rechtswissenschaft, Univ. Berlin; Đorđe Mano Žisi, Archaeologie, Univ. Berlin; prof. Tioslav Matić, Paedagogik, Univ. Leipzig; Kosta Novaković, Paedagogik, Univ. Muenchen; Đorđe Rafajlović, Staatswissenschaft, Hochschule fuer Politik, Berlin; Veselin Šarenac, Theologie, Univ. Berlin; Miroslav Stojković, Archaeologie, Univ. Berlin. Za 1939. izabrani su: Vojislav Ilić, Musik, Berlin; Obrenija Nešić, Germanistik, Berlin; Ljubiša Protić, Rechtswiss. Wien; Smiljka Grbić, Leibesuebungen, Belgrad; Đorđe Rafajlović, Staatswiss. Belgrad; Gojmir Sagadin, Rechtswiss, Beograd; Milorad Vuković, Rechtswiss, Beograd (AJ 66-448-705).

¹⁴⁷ Ljubiša Bojić, Wirt.Wiss. Univ. Frankfurt; dr Bogoljub Đurić, Medizin, Univ. Leipzig; Sava Kličković, Rechtswiss. Univ. Berlin; Arthur Pallavichini, Landwirt. Univ. Berlin; dr Marianna Parfenow, Medizin, Charite Kinderklinik, Berlin; Stanoje Stefanović, Medizin, Univ. Muenchen. (AJ 66-448-705).

¹⁴⁸ Dr Vojislav Avakumović, Mathematik, Zemun (AJ 66-448-705).

godine, dok je ova organizacija dodelila za školsku 1939/40. još šest stipendija našim studentima.¹⁴⁹ Ministarstvo prosvete Rajha namenilo je dve stipendije 1939/40. za jugoslovenske državljane, diplomirane studente tehnike. Bila je predviđena specijalizacija za optiku, hemijsku tehnologiju, mašinsku i elektrotehničku struku.¹⁵⁰ Među nemačkim stipendistima bilo je najviše studenata prava (5) i medicine (4), manje pedagogije (2) i arheologije (2), a samo po jedan student muzike, teologije, germanistike, fizičke kulture, ekonomije, poljoprivrede, matematike, stočarstva i veterine.

Sa jugoslovenske strane činjeni su pokušaji da se napravi razmena jugoslovenskih i britanskih studenata i da naša vlada primi engleske pitomce. Ovo je predložio poslanik Mihajlo Gavrilović još 1922. godine ističući da bi trebalo slediti primer Čehoslovačke koja je to već učinila i dati stipendiju studentu sa Škole slovenskih studija, ne manju od 2.000 dinara mesečno.¹⁵¹ Saradnja sa ovom školom je izgleda uspostavljena – Ministarstvo prosvete i vlada pristali su da uzmu jednog Engleza za studije srpskog jezika i književnosti.¹⁵² Ponovo je bilo govora o ovome 1923. godine, kada je Škola slovenskih studija htela da pošalje gospođicu Nikolson, nastavnicu ženske gimnazije koja je studirala srpski i radila tezu o bogomilima i patarenima i istoriji Bosne, na letnji raspust u Jugoslaviju.¹⁵³ Međutim, ova saradnja nije bila kontinuirana. Sledeće vesti o en-

---

¹⁴⁹ Izveštaj Crnjanskog za 2. polovinu 1937. CPB-u, AJ 38–49–108. Za 1939/40. stipendije su dobili: Milan Belić, Tierzucht, Berlin; Svetozar Bogdanović, Tiermedizin, Leipzig; Pallavichini Arthur, Landw. Berlin; Ljubiša Bojić, Wirt. Wiss, Belgrad; Karlo Kacel, Medizin, Belgrad; dr Marianne Parfenow, Medizin, Belgrad. (AJ 66–448–705).

¹⁵⁰ Stipendija je iznosila 120 RM mesečno, a stipendisti su bili obavezni da znaju nemački jezik. U novembru 1939. izabrani su iz Jugoslavije Borut Marinček, inženjer iz Trsta i Milutin Joksimović iz Peći, diplomirani inženjer Tehničkog fakulteta u Beogradu, preporučeni od profesora Bogića Kneževića. (AJ 66–448–705).

¹⁵¹ Pismo M. Gavrilovića Ministarstvu prosvete od 26. oktobra 1922, AJ 66–445–703.

¹⁵² Odluka od 30. oktobra 1922, AJ 66–445–703.

¹⁵³ Subotičevo pismo od 16.10.1923, Ministarstvu prosvete, AJ 66–445–703.

gleskim pitomcima Ministarstva prosvete potiču tek iz 1938. godine, kada su Redžinald Džordž Artur de Brej (Reginald George Arthur de Brey) i njegova supruga Elsi Viktorija Vesterbi (Elsie Victoria Westerby) studirali tada već drugu godinu opštu slavistiku u Beogradu.¹⁵⁴ Tek u četvrtoj deceniji, kada je britanska propaganda postala aktivnija, Britanski savet je omogućio da nastavnici stažisti iz Jugoslavije borave tokom jednog semestra na britanskim univerzitetima. Prvi stažisti otišli su u Britaniju maja i juna 1936. da pohađaju kurseve (dvojica iz Beograda i jedan iz Zagreba). Tri ovakve stipendije bilo je dodeljeno i 1937. godine, dok je 1938. uvedeno šest jednogodišnjih studentskih stipendija i dve postdiplomske, za jednogodišnji istraživački rad.¹⁵⁵

Na ovom planu se saradnja sa Engleskom i Nemačkom odvijala u obrnutom smeru. Nemačka vlada je bila zainteresovana za studiranje naših studenata u Nemačkoj, što je podržavala dajući materijalne olakšice preko ugovora između banaka i putem nekoliko renomiranih fondacija koje su davale visoke stipendije za sve vrste studija. Takođe su podržavali i pohađanje letnjih kurseva za profesore u Nemačkoj. Međutim, u slučaju razmene studenata sa Britanijom, jugoslovenska strana je bila aktivnija u pokušajima da organizuje ovu razmenu. Zbog toga je i postojala razlika u kontinuitetu ove vrste saradnje: sa Nemačkom su ove veze bile relativno stalne, dok se to sa Britanijom nije moglo postići.

Odlasci jugoslovenskih stručnjaka na usavršavanje u Nemačku podržavani su kako sa nemačke, tako i sa jugoslovenske strane – posebno je Rajh nalazio interes u vezivanju jugoslovenske privrede i na taj način za nemački prostor. Ova vrsta veza je održavana tridesetih godina i bila je u tesnoj vezi sa jačanjem privrednih odnosa sa Nemačkom. Centralni institut za obrazovanje i nastavu (Zentral Institut fuer Erziehung und Unterricht)

---

¹⁵⁴ Izveštaj R. G.A. de Breja i E. V. Vesterbi za školsku 1938/39, od 21. jula 1938. AJ 66–261–502.

¹⁵⁵ Avramovski, *n. d.*, II, par. 85. izveštaja za 1936. godinu, 435; isto, par. 102. izveštaja za 1937. godinu, 548–549; isto, par. 118. izveštaja za 1938. godinu, 656.

iz Berlina priredio je u martu 1931. trodnevni kurs za pedagoge. Organizaciju su sproveli jugoslovensko Ministarstvo prosvete i Udruženje jugoslovenskih učitelja.¹⁵⁶ Nemačka vlada je ovaj proces materijalno pomagala: preko Nemačke državne banke (Reichsbank) obezbedila je 1935. godine studije za 20 jugoslovenskih đaka na nemačkim univerzitetima po povoljnom kursu.¹⁵⁷ Physikalische Werkstaetten A. G. iz Goettingena obezbedilo je 1939. stipendije za profesore biologije, hemije i fizike, dok je Ministarstvo prosvete Rajha za 1939/40. dalo dve stipendije za studente tehnike iz oblasti optike, hemijske tehnologije, mašinske i elektrotehničke struke.¹⁵⁸ Naravno, ovo je imalo i političku pozadinu. Hitlerova Nemačka je pokušavala da političkim stavovima utiče na beogradske naučnike. Ovo ilustruje slučaj izvesnog profesora fon Rihthofena (von Rihthofen), koji je boravio u Jugoslaviji u proleće 1938. i tom prilikom posetio arheologa Miloja Vasića i preistoričara Nikolu Vulića koga je upoznao na kongresu istoričara u Oslu 1928. U izveštaju nemačkom Ministarstvu spoljnih poslova on je iskazao čuđenje zbog Vulićevog antinacističkog stava i tvrdio da nemački naučnici treba što više da putuju i utiču političkim stavovima na svoje kolege.¹⁵⁹

Često su, već formirani stručnjaci iz raznih beogradskih ustanova odlazili na stručne specijalizacije u Nemačku. (tabela 15 u aneksu). U uslovima ubrzanog privrednog razvoja i modernizacije Beograda znanja koja su oni prenosili primenjivana su odmah – sa strane je preuzimano sve ono što je nedostajalo državi u naglom razvoju. Prema do sada poznatim podacima, oko 40 stručnjaka iz beogradskih naučnih i kulturnih ustanova boravilo je tridesetih godina na stručnim specijalizacijama u Nemačkoj i Austriji. Većina je bila sa Beogradskog univerziteta. Najveći broj ovih stručnjaka bio je sa tehničkog (8) i medicinskog fakulteta (7), a ostali sa veterinarskog, pravnog, poljoprivrednog, filološkog i filozofskog (u oblasti zoologije, mate-

---

¹⁵⁶ AJ 66-1271-1521.

¹⁵⁷ AJ 66-1271-1521.

¹⁵⁸ AJ 66-2461-2302.

¹⁵⁹ Izveštaj fon Rihthofena Ministarstvu spoljnih poslova od 4.4.1938, PA-AA, Bonn, Kult-Pol. W 65795.

matike istorije, psihologije, arheologije i pedagogije). Neki od ovih eksperata koristili su stečena znanja samo za lično usavršavanje izradu teze ili objavljivanje knjige. Međutim, rad i boravak nekih od njih u Nemačkoj imao je trajan uticaj na razvoj nauke u Beogradu i celoj zemlji, pošto su ovim putem preuzimani rezultati nemačke nauke i uzori nemačkih ustanova.

Nekoliko naših ustanova osnovano je ili preuređeno u ovom periodu prema nemačkim uzorima, zahvaljujući stručnom boravku njihovih čelnih ljudi u Nemačkoj. Kustos Muzeja kneza Pavla, Đorđe Mano-Zisi, boravio je u Berlinu u dva navrata, tokom 1937. i 1938. i tokom 1938. i 1939, radi pisanja disertacije i upoznavanja savremenih metoda u poslovanju muzeja i konzervaciji starina. Impresioniran uređenjem berlinskih muzeja, primenio je stečena znanja na ustrojstvo Muzeja kneza Pavla. Za vreme svog dugog odsustva koristio je Humboltovu stipendiju.¹⁶⁰ Dva profesora pedagogije proučavala su školske reforme i sistem u Nemačkoj i Austriji. Sreten M. Adžić, profesor Više pedagoške škole, 1922. je boravio u Beču, Pragu i Lajpcigu radi proučavanja školskih reformi, posebno reformi višeg pedagoškog obrazovanja, što je primenio na uređenje svoje institucije. Milan Šević, kontraktualni profesor Univerziteta i upravnik Opšteg pedagoškog seminara, učestvovao je u oktobru 1926. na pedagoškom kongresu u Vajmaru. Iste godine proveo je tri nedelje u Beču i Pragu na studiranju uređenja pedagoških seminara.¹⁶¹ Dr Borivoje Ž. Milojević, docent Univerziteta, u maju 1923. učestvovao je na kongresu nemačkih zoologa i održao predavanje iz eksperimentalne zoologije. Prilikom organizacija Instituta za genetiku pri Centralnom higijenskom zavodu Ministarstva narodnog zdravlja, kao uzor je između ostalog, korišćeno ustrojstvo Instituta za nauku o nasleđu u Dalemu, koje je profesor B. Milojević upoznao 1925. godine.¹⁶² Dr Milan Žujović, vanredni profesor Pravnog fakulteta, boravio je u Nemačkoj od oktobra 1933. do oktobra 1934.

---

¹⁶⁰ AJ 66–321–541. U *Umetničkom pregledu* I, 1937/38. Đorđe Mano Zisi je objavio članak „Nemački 19. vek“.

¹⁶¹ AJ 66–192–462; AJ 66–140–413.

¹⁶² AJ 66–150–424; AJ 66–138–413.

na upoznavanju organizacije seminara i ekonomsko-statističkih instituta, da bi pripremio osnivanje instituta za ekonomska i statistička istraživanja na beogradskom Pravnom fakultetu, sa finansijskom podrškom Rokfelerove fondacije.¹⁶³ Profesori Tehničkog fakulteta doneli su sa svojih putovanja u Nemačku tridesetih godina dostignuća tehnike do tada nepoznata u Srbiji i Jugoslaviji – planove za hidraulični laboratorijum, koji je kasnije otvoren u Beogradu, znanja o konstrukciji i teoriji parnih motora i o zavarivanju konstrukcija pri statičnim i dinamičnim uticajima. Bogić Knežević, vanredni profesor Tehničkog fakulteta, koji je i studirao u Nemačkoj, boravio je u martu i aprilu 1936. u Austriji i Nemačkoj radi izrade planova za hidraulični laboratorijum, koji je kasnije osnovan i u Beogradu. Knežević je bio prvi naučnik u Jugoslaviji, osim Goljevšćeka iz Ljubljane, koji se ovim bavio.¹⁶⁴ Dr Milan Luković, direktor Geološkog instituta Kraljevine Jugoslavije u Beogradu, prisustvovao je u Berlinu 1938. godine sastanku međunarodne komisije za izradu geološke karte Evrope posetio je četiri geološki značajna mesta u okolini Berlina, upoznao organizaciju rada na državnom Geološkom institutu u Berlinu i naučio nove metode trasiranja i izrade železnice. Proučio je i uređenje Geološkog muzeja u Berlinu, koji je tada važio za najbolji svetski muzej te vrste. Ustrojstvo ovog muzeja je primenio prilikom osnivanja Geološkog muzeja u Beogradu iste godine.¹⁶⁵ Takođe, upravnik Katedre za hemiju i Hemijskog instituta, Milivoje S. Lozanić, uredio je ove ustanove po ugledu na Prvi hemijski institut u Berlinu.¹⁶⁶

---

¹⁶³ AJ 66–138–413; AJ 66–140–413; BA – Berlin, R 63/160, 92; AJ 66–140–413.

¹⁶⁴ Knežević je studirao tehniku u Berlinu (Lj Trgovčević, *Planirana elita*, 168–169). U svojoj molbi naveo je da naš laboratorijum treba da bude prvi u jugoistočnoj Evropi. Boravio je u Minhenu i Ulmu, pošto je Minhenu bio središte oblasti gde je usavršeno iskorišćavanje vodenih snaga, a Ulm i Regensburg su središta srednjovekovnih organizacija za plovidbu rekama i kanalima. Prvi hidrotehnički laboratorijum je podignut 1905. u Drezdenu, a u Nemačkoj su ih tridesetih godina imala i hidrotehnička preduzeća. (AJ 66–138–413).

¹⁶⁵ AJ 66–415–668.

¹⁶⁶ Radovan Samardžić, *Nauka u Beogradu 1918–1941* u: „Istorija Beograda“, III, Beograd 1974, 320–336, 332.

Neki od ovih naučnih radnika došli su do uticajnih mesta sa kojih su na širu sredinu mogli da prenose znanja stečena na specijalizacijama u inostranstvu. Milan L. Nešić, vanredni profesor Tehničkog fakulteta, proveo je letnji raspust 1925. u Austriji, a 22. maja 1930. postavljen je za predsednika Opštine beogradske. Nikola Obradović, docent Tehničkog fakulteta, boravio je 1929. i 1930. na jednogodišnjem odsustvu radi usavršavanja u Nemačkoj, a od marta do jula 1931. kod L. Prandtla na Univerzitetu u Getingenu. Kao vanredni profesor, 26. januara 1938. postao je ekspert pri Ministarstvu trgovine i industrije.¹⁶⁷

Drugi su, pak, svoja znanja koristili u struci iako nisu bili na visokim funkcijama van Univerziteta. Većinu specijalizata na nemačkom području činili su stručnjaci iz oblasti tehnike, medicine, arheologije i istorije umetnosti, što se uklapa u opštu sliku o trendu školovanja u Nemačkoj i preuzimanja nemačkih uzora u ovim oblastima. Specijalizacija jednog našeg psihologa (Borislava P. Stefanovića) u Nemačkoj, pokazuje istu orijentaciju i u slučaju ove, tada mlade nauke kod nas (što nije neobično, ako se ima u vidu da su upravo osnivači ove nauke, Sigmund Frojd i Karl Gustav Jung, bili sa nemačkog govornog područja).

Veze između beogradskih i britanskih naučnih krugova bile su retke i malobrojne u odnosu na veze sa srednjoevropskim kulturnim krugom, zbog geografske udaljenosti i, shodno tome, slabije privredne povezanosti. Međutim, zanimljiv slučaj prenošenja britanskih iskustava u nauci dogodio se 1934, kada je Radomir Đurić, srpski ratni izbeglica iz 1916, posle deset godina boravka u Engleskoj, došao u Beograd da uvede britanski metod u proizvodnji mleka, koji je podrazumevao pasterezaciju, sterilizaciju i posebne metode pakovanja. Imao je nameru da u Beogradu otvori fabriku mleka.¹⁶⁸ Kada je reč o odlascima naših stručnjaka u Britaniju i SAD, u dokumentaciji Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije zabeleženo je sa-

---

¹⁶⁷ Isto.

¹⁶⁸ Đurić je studirao na Aberswyth College of Agriculture, i bio je oženjen Engleskinjom. (*Pure Milk Pioneer*, SSH 19/1934, vol. III, 1. decembar, 1).

mo deset slučajeva, dok su ostali podaci suviše retki, tako da se ne može tvrditi da su britanska nauka i kultura u ovom pogledu bitno uticale na razvoj srpske nauke i kulture u međuratnom periodu, za razliku od nemačke (i naročito francuske). Posete naših stručnjaka su se odvijale u periodu od 1925. do 1939. godine.

Od značajnijih ličnosti naše nauke, Britaniju su posećivali filolozi Pavle i Bogdan Popović, Vladeta Popović, filozof Branislav Petronijević i pravnik Đorđe Tasić. Pavle i Bogdan Popović, koji je tada već bio redovni član SKA i profesor u penziji, boravili su u Londonu 1931. godine na poziv „naučnih krugova u Engleskoj, ... radi intelektualne saradnje“¹⁶⁹ Vladeta Popović je avgusta 1929. učestvovao na konferenciji Svetskog društva za narodno prosvetavanje u Kembridžu, dok su Branislav Petronijević i Đorđe Tasić tamo obavljali istraživanja. Petronijević je tokom letnjeg semestra 1925. i u oktobru 1926. dovršavao proučavanja u londonskom Prirodnjačkom muzeju, dok je Đorđe Tasić, profesor Pravnog fakulteta, dobio Rokfelerovu stipendiju za godišnji boravak u Engleskoj, Nemačkoj, Belgiji i Francuskoj, od novembra 1936, radi proučavanja socioloških instituta.¹⁷⁰ Zabeleženi su i slučajevi, doduše retki, usavršavanja žena u Engleskoj, uz pomoć ženskih udruženja. Tako su 1932. dodeljene dve stipendije za žene, jedna u oblasti medicine i druga za bibliotekarstvo. Milica Vojinović, bibliotekar u Biblioteci grada Beograda, dobila je na otvorenom konkursu stipendiju londonskog Udruženja žena sa univerzitetskom diplomom, sredinom 1932, dok je englesko Udruženje žena doktora ponudilo našem Udruženju univerzitetski obrazovanih žena jednu stipendiju za specijalizaciju u medicini od oktobra 1932.¹⁷¹ Prvi letnji kurs jezika za strane studente naši polaznici su koristili tek 1936 – dr M. Nedeljković, direktor Poštanske štedionice i Eni Hristić iz Londona.¹⁷² Na polju me-

---

¹⁶⁹ AJ 66–139–413; AJ 66–446–703.

¹⁷⁰ AJ 66–139–413; AJ 66–140–413.

¹⁷¹ *Wins English Scholarship*, SSH, 8/1932, 18. jun, 1; *London Scholarship Offer*, SSH 11/1932, 1. avgust, 1.

¹⁷² *Courses in Oxford*, SSH 10/1936, vol. V, 16–31. jul, 3.

dicine, zabeležena su samo tri odlaska na anglosaksonsko područje. Tako je dr Slavko Pejić sa Instituta za patologiju dobio 1927. Rokfelerovu fondaciju za rad u Americi na godinu dana, radi usavršavanja u patološkoj anatomiji i histologiji. Rezultati njegovog rada, međutim, nisu ostavili traga u beogradskim medicinskim krugovima, pošto je 1931. bio otpušten sa fakulteta zbog prekršaja i vođenja krivičnog postupka.¹⁷³

Udruženje jugoslovenskih medicinara organizovalo je stručnu ekskurziju 50 lekara i 50 studenata medicine iz Beograda (i 10 studenata iz Zagreba) sa obilaskom londonskog i pariskog medicinskog fakulteta, u jesen 1929.¹⁷⁴ Međutim, značajniji rezultat dao je boravak dr M. Ilić-Rakovačkog na medicinskom kongresu u Londonu februara 1932. On je tamo upoznao engleskog stručnjaka Henrija Spaklingera (Henry Spaklinger) i uveo njegovu metodu lečenja tuberkuloze u svoju praksu.¹⁷⁵ Zabeležen je i jedan slučaj specijalizacije iz geologije u Britaniji – Radoslav Jovanović iz Geološkog instituta u Beogradu boravio je u Engleskoj od 7. do 30. novembra 1938, gde je obišao muzeje, zbirke i biblioteke državnog geološkog instituta u Londonu.¹⁷⁶ Ovo se može povezati sa intenzivnim ulaganjima britanskog kapitala u jugoslovenske rudnike krajem tridesetih godina, što koincidira i sa činjenicom da su tada studenti Beogradskog univerziteta na studijama u Britaniji uglavnom studirali rudarstvo.

Na polju pedagogije takođe je bila uspostavljena izvesna saradnja putem specijalizacija. Ilija M. Petrović, bibliotekar Ministarstva prosvete imao je godišnju stipendiju Međunarodnog instituta za nastavnike Kolumbija univerziteta u Njujorku 1928/29, gde je i doktorirao. Ovo se dogodilo u okviru međudržavne saradnje, posto je stipendija bila ponuđena Ministarstvu prosvete, a ne Petroviću lično. Aleksa M. Stanojević, profesor V muške gimnazije i sekretar Hrišćanske zajednice mla-

---

¹⁷³ AJ 66–139–413.

¹⁷⁴ Molba Ministarstvu prosvete za materijalnu pomoć, od 24. 9. 1929, AJ 66–478–755.

¹⁷⁵ *Spaklinger Treatment in Belgrade*, SSH, 5.1932, 1. maj, 2.

¹⁷⁶ AJ 66–415–668.

dih ljudi, boravio je u SAD 1938. godine, gde je upoznao pedagoške principe i rad svoje organizacije.¹⁷⁷ Pavel Brežnik, profesor IV muške gimnazije, proveo je letnji raspust u SAD, posetio Svetsku izložbu u Njujorku i održao predavanja našim iseljenicima. On je još 1929. bio u SAD gost Karnegijeve zadužbine za međunarodni mir. Tom prilikom bio je i Pupinov gost, a ovo putovanje opisao je u knjizi *U senci oblakodera* (u izdanju Gece Kona, 1930). Održavao je prijateljske odnose sa profesorima Kolumbija univerziteta.¹⁷⁸

U međuratnom periodu odbranjene su ukupno 62 disertacije na nemačkom govornom području (u Nemačkoj, Austriji i Švajcarskoj). Radi poređenja, treba ukazati na činjenicu da je u istom periodu samo na Filozofskom fakultetu u Beogradu odbranjeno ukupno 98 disertacija¹⁷⁹ što, s obzirom na broj fakulteta Beogradskog univerziteta u to vreme, pokazuje da je broj odbranih disertacija na nemačkom govornom području bio relativno veliki. Izvori ne pokazuju mesto odakle su dolazili jugoslovenski kandidati, pa se jedino po imenu (što nije pouzdan način) i po naslovu teze može donekle zaključiti koji su od njih bili iz Beograda. Uzevši u obzir samo relativnu pouzdanost ove statistike, ona pokazuje da su disertacije branjene iz sledećih oblasti: političkih nauka (3) istorije (5), pravnih nauka (4), teologije (3), književnosti (7), etnologije (1), etnomuzikologije (1), preistorije (1), filozofije (1), ekonomije (31), socijalne medicine (5).¹⁸⁰ Zbog jakih ekonomskih veza sa Nemač-

---

¹⁷⁷ Ilija M. Petrović je ranije bio nastavnik Treće muške gimnazije, a diplomirao je na Columbia University u Njujorku 1923. englesku književnost. Objavljivao je pesme, studije i članke u „Savremeniku“, „Novoj Evropi“, „Kritici“, „Misli“, SKG, „Letopisu Matice srpske“, „Prosvetnom glasniku“. (AJ 66–454–718). Aleksa M. Stanojević, boravio je 1938, na poziv Univerzalnog sindikata iz Nju Džersija u SAD gde je, pored ostalog, održao predavanja iz jugoslovenske književnosti. (Molba od 2. jula 1938, AJ 66–676–1130).

¹⁷⁸ Molba od 31. marta 1939, AJ 66–676–1129.

¹⁷⁹ Spisak doktorskih disertacija odbranih na Filozofskom, Filološkom i Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu u: *Sto godina...*, 817–830.

¹⁸⁰ Anton Scherer, *Suedosteuropa Dissertationen 1918–1960. Eine Bibliographie deutscher, oesterreichischer und schweizerischer Hochschulschrift-*

kom, daleko najveći broj disertacija je upravo iz oblasti ekonomije. Od ukupno 31, samo sedam je odbranjeno u trećoj deceniji, a sve ostale tridesetih godina, kada se ove veze intenziviraju. Relativno kasni datum osnivanja Ekonomsko-komercijalne visoke škole u Beogradu (1937. godina), nije u vezi sa ovim, pošto je na Pravnom fakultetu u Beogradu postojao ekonomski smer. Teze iz oblasti političkih nauka odnose se uglavnom na problem manjina u Jugoslaviji,¹⁸¹ pa stoga nije neobično da su branjene u Nemačkoj, zbog posebnog interesovanja ove zemlje za nemačku nacionalnu manjinu. Upadljiv je takođe potpuni nedostatak teza iz oblasti tehničkih nauka. Moguće je da i ova činjenica pokazuje da priroda tadašnjih veza sa Nemačkom nije bila takva da je mogla podsticati industrijalizaciju i tehnološki razvoj Jugoslavije, za šta bi bio potreban kadar sa najvišim stepenom obrazovanja – iz Nemačke su uvoženi gotovi tehnički proizvodi. Teze iz oblasti medicine odnose se međutim više na socijalnu funkciju zdravstva, nego na stručne medicinske probleme.¹⁸² Izgleda da relativno veći broj teza iz oblasti književnosti ukazuje više na praćenje još tokom 19. veka ustaljenog puta studiranja i specijalizacija slavistike u zemljama nemačkog jezika, nego na naročitu potrebu da se ova

---

ten, Graz–Wien–Koeln 1968. 70–101. (Vidi spisak 2 u aneksu II). Od naših koji su „in fruherer Zeit abgeschlossen“: M. Vuljenović, „Die Stellung Englands und Frankreichs am jugoslavischen Markte im Verhaeltnis zu Italien und dem deutschen Reichs“, 1940; S. Terzić, „Die deutsch-jugoslavischen Handelsbeziehungen auf Grund des Handelsvertrages 1934“, 1940. (Disertacije i diplomski radovi branjeni kod dr H. Majera (Mayer), spisak iz 1943. godine, BA-Berlin R 63/233, 3).

¹⁸¹ Lukitsch Ratislav, „Die Minderheitenfrage in Jugoslawien“, Rechts- u. staatswiss. Diss. Graz 1938; Cvetkovitsch Miodrag B, „Der Schutz nationaler Minderheiten in Jugoslawien“, Jur. Diss Heidelberg 1939, u: Anton Scherer, *Suedosteuropa Dissertationen 1918–1960...*, 80–81.

¹⁸² Kovačević Đorđe, „Historische Darstellung der Sanitaetsverhaeltnisse der jugoslawischen Provinzen in ihrer Beziehung zur Gruendung der medizinischen Fakultaeten“. Med. Diss. Muenchen 1938; Mandić Branislav, „Genossenschaftswesen und Volksgesundheit (Eine sonderform genossenschaftl. Betaetigung in Jugoslawien)“. Rechts- u. staatswiss. Diss. Berlin 1938; Mandl Stefan, „Zur Frage der zahnaerztlichen Versorgung der Sozialversicherten in Jugoslawien“. Med. Diss. Bonn 1938. (Anton Scherer, *Suedosteuropa Dissertationen...*, 100–101).

problematika upravo u godinama pred Drugi svetski rat izučava van zemlje. Ovaj zaključak se tim pre nameće, što se ove disertacije uglavnom ne odnose na nemačko-srpske književne veze.¹⁸³

Doktorati u Engleskoj su bili izuzetno retki. Od ukupno 75 osoba koje su u međuratnom periodu studirale u Engleskoj, samo je šest doktoriralo (tabela 20 u aneksu). Od toga, tri doktorata je bilo iz engleskog jezika i književnosti (Vladeta Popović, Josip Torbarina i Anica Đukić, profesor ženske gimnazije u Novom Sadu), jedan iz sanskrita i indijske filozofije (Pavle Jevtić), jedan iz oblasti teologije i filozofije (Jovan Stojanović) i jedan iz nacionalne istorije (Mihajlo Stojanović).

---

¹⁸³ Baljanijević Milka, „Kosta Abrašević, sein Leben und Werk und die Einflüsse anderer Dichter auf ihn, wie auch Aenlichkeiten mit ihnen“. Phil Diss Graz 1939; Hafner Stanislaus, „Zur Frage der Beziehungen zwischen Kunst-und Volksdichtung in der Geschichte des serbo-kroatischen Volksliedes“. Phil Diss Graz 1941; Milatović Ljutovid, „Dreiheit und Dreigliederungsprinzip bei Homer im Vergleich mit dem serbischen Heldenlied“. Phil diss Leipzig 1941; Ognjanov Ljubomir, „Die Volkslieder der Balkanslawen und ihre Uebersetzungen in deutschen Sprache“, Phil Diss Berlin 1941. (Anton Scherer, *Suedosteuropa Dissertationen...*, 83–84).

TRANSFER ZNANJA I TEHNOLOGIJE

Nemački i britanski stručnjaci na radu u Beogradu

Doprinos pojedinaca sa engleskog, odnosno nemačkog govornog područja kulturi i nauci međuratnog Beograda je različit. Neposredno posle Prvog svetskog rata Englezi su pokazivali interesovanje da iz stručnih razloga borave u Kraljevini SHS. Bilo je onih koji su želeli da rade kao nastavnici jezika, u lekarskim misijama, u diplomatiji, ili da se bave izvoznom trgovinom iz naše zemlje.¹ Međutim, u poređenju sa Nemcima, oni nisu ostavili značajniji trag u kulturi međuratnog Beograda – dolazili su manje značajni stručnjaci i u manjem broju. Osim lektora engleskog jezika na Katedri za engleski jezik i književnost Filozofskog fakulteta, niko od njih nije duže vreme boravio u Beogradu i svojom delatnošću ostavio veći trag. Nasuprot tome, Nemci koji su, duže ili kraće, živeli i radili u ovoj sredini mnogo su doprinedli razvoju kulture i nauke u Beogradu.

Geografska blizina, odnosno udaljenost, kao i intenzitet privrednih veza, svakako su imali uticaja u ovome. Oni su u Beogradu radili kao profesori, umetnici i slobodni intelektualci.

Postoje podaci da su na nekoliko beogradskih visokoškolskih ustanova radili, doduše malobrojni, predavači Nemci od kraja treće i tokom četvrte decenije 20. veka.²

---

¹ Pismo D. Subotića Ministarstvu prosvete 25. oktobra 1919, AJ 66–445–703.

² AJ 66–2529–2327.

Tabela: profesori iz Nemačke na Beogradskom univerzitetu

Školska godina	Filozofski fakultet	Tehnički fakultet	Medicinski fakultet	Viša pedagoška škola	Ukupno
1927/28			3		3
1928/29					
1929/30	2		1		3
1930/31	2		2		4
1931/32	2		3		5
1932/33	2		3		5
1933/34	2	1	2	1	6
1934/35	2	1	5	1	9
1935/36	3	1	5	1	10
1936/37	3		2	1	6
1937/38	3		1		4

Nešto veći broj predavača Nemaca na Medicinskom fakultetu uklapa se u sliku koju pružaju ostali podaci o školovanju ovog kadra u Nemačkoj i Austriji. Kako su se naši studenti uglavnom na ovom području školovali za medicinsku struku, tako su odatle i dolazili predavači na beogradski Medicinski fakultet koji je posle Prvog svetskog rata tek počeo sa radom (slično se pokazuje i u slučaju tehnike i pedagogije). Na Medicinskom fakultetu su duže vreme radila tri veoma značajna stručnjaka sa nemačkog govornog područja: Rihard Burijan, Arnold Holste i Ferdinand Blumental. Oni su svojim radom veoma zadužili našu nauku. Rihard Burijan, rođen u Beču 1871, bio je stručnjak za fiziologiju – držao je Katedru za fiziologiju u Lajpcigu pre Prvog svetskog rata, a početkom 20. veka radio je u Zoološko-oceanografskom zavodu u Napulju. Došao je u Jugoslaviju 1920, i postao profesor Beogradskog univerziteta po ugovoru. Po dobijanju jugoslovenskog državljanstva, 1923. je postao dekan Medicinskog fakulteta. Osnivač je Fiziološkog instituta u Beogradu i rodonačelnik škole mladih naučnika. Bio je aktivan kao profesor do 1935, a njegov rad je ostavio traga i na buduće generacije.³ Dr Arnold Holste, profesor farmakologije u

³ *Spomenica Rihardu Burijanu*, Beograd 1936.

Jeni, živeo je u Beogradu, i predavao farmakologiju na Beogradskom univerzitetu od 1923. Bio je takođe upravnik Instituta za patološku fiziologiju.⁴ Blumental i Libert su došli u Beograd 1933. godine sa velikim talasom jevrejskih izbeglica iz Trećeg rajha. Dr Ferdinand Blumental je bio ugledan stručnjak za onkologiju iz Berlina. Pomoću Rokfelerove fondacije osnovao je Onkološki institut u Beogradu. Oktobra 1934. dobio je i saradnika iz Nemačke – dr Ernesta Mislovicera, profesora Univerziteta u Berlinu.⁵ Još jedan značajan profesor iz Nemačke predavao je na Beogradskom univerzitetu: dr Artur Libert je, od 1933. do 1939. godine, na poziv našeg univerziteta radio kao honorarni profesor na Filozofskom fakultetu. Zbog jevrejskog porekla bio je prinuđen da napusti Nemačku. Predavao je više oblasti pedagogije na nemačkom i francuskom jeziku, a u Beogradu je 1935. godine objavio delo *Filozofija nastave*.⁶

Relativno veći broj predavača na Filozofskom fakultetu uglavnom su činili lektori. U međuratnom periodu na Filozofskom fakultetu je bilo ukupno četiri lektora za engleski jezik i pet za nemački. Neki od njih su bili vrlo aktivni na polju kulture i bavili su se prevodjenjem, novinarstvom, književnošću, dobrotvornim i društvenim radom. Lektori za engleski bili su: Aleks Braun, 1920–1925, Meri Stensfild Popović, 1926–1941, Ajlin Babington Kostić (Eileen Babington), 1939–1941, i Džejms Vajlz.⁷ Vajlz je bio lektor od školske 1913/14. godine i ostao je u Beogradu sve do 1939. Bio je aktivan za vreme Prvog svetskog rata i neposredno posle na raznim dužnostima: tokom rata u Britanskoj misiji u Srbiji, srpskoj sekciji ratne štampe i Srpskom crvenom krstu. Bio je član uprave Anglo-američko-jugoslovenskog kluba, a dobrovoljno je vodio Britansko i inostrano biblijsko društvo u našoj zemlji.⁸ M. Stensfild i Aleks Braun su bili značajni za uspostava-

---

⁴ AJ 66–137–413.

⁵ V. Corović je kao rektor Univerziteta, 19. aprila 1935. molio Ministarstvo prosvete da odobri kredit za osnivanje Onkološkog zavoda, kako bi se Blumentalov boravak u Beogradu što bolje iskoristio. (AJ 66–150–424).

⁶ *Sto godina Filozofskog fakulteta*, 182.

⁷ *Isto*, 448–449.

⁸ Irena Pavlović, *Vladeta Popović – život i delo*, Beograd, Zadužbina Andrejević, 1999, 16; *Lead for Anglo-Saxon Revival – Belgrade's Society Big New Program*, SSH, 7/1932, 1. jun 1; SSH, 19/1932, 1. decembar, 1.

vljanje kulturnih veza između dva naroda – M. Stensfild kao autor udžbenika engleskog jezika, organizator kursa jezika na beogradskom radiju i dugogodišnji predavač na katedri, a A. Braun kao lektor, dopisnik londonskog *Timesa* iz Beograda, književnik i prevodilac srpskih književnih dela. On je došao u Beograd još 1920, kada je postavljen za predavača u Prvoj muškoj gimnaziji. Studirao je srpski, ruski i francuski i došao je u Jugoslaviju da usavrši znanje srpskog jezika. Imao je zasluga i za stvaranje arheološke zbirke na Beogradskom univerzitetu, zbog čega mu je 1930, na predlog Miloja Vasića, dodeljen orden Sv. Save IV reda.⁹

Na Katedri za germanistiku Filozofskog fakulteta bilo je pet lekora (Edmund Šnevajs, Franc Dirlmajer, Alojz Šmaus, Eberhart Tangl i Valter Kunce), od kojih su do 1939. ostala samo dva.¹⁰ Njih je finansirala nemačka država.¹¹ E. Šnevajs je 1927. godine habilitirao na nemačkom univerzitetu u Pragu i postao docent za predmet Etnologija slovenskih naroda.¹² Najvažniji od njih bio je Alojz Šmaus, koji je u kulturnom životu Beograda imao veliki značaj. Bio je slavista, odličan poznavalac ne samo srpskog već i više slovenskih jezika, potpredsednik Jugoslovensko-nemačkog društva i sekretar Nemačkog naučnog instituta 1940. Sa beogradskim germanistom, Radoslavom Medenicom, izdavao je časopis *Prilozi proučavanju na-*

---

⁹ *Sto godina...* 449–451. Akt o postavljenju Aleksa Brauna za nastavnika gimnazije, 20.8.1920 (AJ 66–1271–1520); Pismo Miloja Vasića Ministarstvu prosvete od 17.6.1930, AJ 66–140–413. Aleks T. Braun je bio angažovan oko prijema edukativnih filmova iz Britanije. Pisao je 12.6.1923. Ministarstvu prosvete da interveniše da se filmovi za koje postoji dozvola Ministarstva i preporuka D. Subotića puste sa carine, kako ne bi izbio skandal u britanskoj štampi. Robertson, donosilac filmova, imao je i preporuku g. Klarka, direktora Engleske trgovinske banke u Beogradu. (AJ 66–445–703).

¹⁰ Predrag Marković, *Evropski uticaj na Beogradski univerzitet između dva rata* u: *Ideje i pokreti na Beogradskom univerzitetu od osnivanja do danas. Saopštenja i prilozi sa simpozijuma održanog u Beogradu 15–17. novembra 1988*, knj. I, Beograd 1989, 181–191.

¹¹ PA-AA; Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, R 103324, 027–032; Avramovski, *n. d.*, II, par. 67. izveštaja za 1935. godinu, 328.

¹² AJ 66–140–413.

rodne poezije, koji je do danas ostao najbolja publikacija iz ove oblasti. Poznat je i kao prevodilac nekoliko Andrićevih pripovetki.¹³

Na umetničkim školama – Muzičkoj školi „Stanković“, Državnoj školi za primenjenu umetnost i Državnoj muzičkoj školi – radio je samo po jedan Nemač, i to u Muzičkoj školi „Stanković“ i Državnoj školi za primenjenu umetnost (samo školske 1927/28. i 1931/32), dok su u periodu pred rat (1938/39. i 1940/41) radila samo dva Nemca na Državnoj muzičkoj školi pri Muzičkoj akademiji.¹⁴ Oni su bili suviše malobrojni da bi se njihov uticaj značajnije osetio, posebno u odnosu na ruske emigrante, koji su činili većinu profesora stranaca u Beogradu između dva rata.

Na polju umetnosti važno je pomenuti i nekoliko Nemačca reditelja Drame i Opere beogradskog Narodnog pozorišta, takođe jevrejskih emigranata, koji su delovali u godinama pred Drugi svetski rat. Erih Hecel (1901–1944) završio je studije glume, muzike i književnosti i posle iskustva stečenog u Kelnu, Rimu i Beču, došao u Beograd 1933. godine.¹⁵ Bio je angažovan u beogradskoj Operi i Drami kao jedini profesionalni operiski reditelj, kakvog naša Opera do tada nije imala. Zastupao je stil moderne nemačke režije. Njegove režije spadaju u najbolje na tadašnjoj beogradskoj sceni. Postigao je ogroman uspeh postavkom opera *Vesele žene vindzorske*, *Dani Skiki* i *Tanhojzer* 1934, *Don Kihot* i *Hofmanove priče* 1935.¹⁶ Režirao

---

¹³ PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65798. Radovan Samardžić, *Nauka u Beogradu 1918–1941*, 320–336, 331; Ivo Andrić, *Die Novellen. (Die einzig berechtigte Uebersetzung aus dem Serbo-kroatischen besorgte Alois Schmauss)*, Wien und Leipzig, 1939, cit. prema: Georg Stadtmueller, *Dichtung der Balkanslawen in deutscher Uebertragung*, u: „Leipziger Vierteljahrsschrift fuer Suedosteuroopa“, Jg.4, 1940, 116–129, 121.

¹⁴ AJ 66–2538–2331; AJ 66–2539–2331

¹⁵ Branko Dragutinović, *Muzika u zemlji*, „Zvuk“ 4. februar 1934, 136.

¹⁶ Pavle Stefanović, *Dani Skiki*, „Glasnik muzičkog društva 'Stanković'“ 6–7, jun-jul 1934, 118; Branko Dragutinović, *Muzika u zemlji*, „Zvuk“ 8–9. jun-jul 1934, 331,336; B. Dragutinović, *Premijera „Tanhojzera“ u Narodnom pozorištu*, „Zvuk“ 1. januar 1935, 21–22; B. Dragutinović, *n. r.*, „Zvuk“ 5. maj 1935, 181; B. Dragutinović, *n. r.*, „Zvuk“ 10. decembar 1935, 371.

je Vagnerove opere na osnovu poznavanja najnovijih postavki sa festivala u Bajrojt i inovacija Vilanda Vagnera. Bilo mu je povereno režiranje deset opera i omogućeno da se oproba na različitim stilovima, od 18. veka do savremenih opera R. Štrausa i Šokstakovića.¹⁷ Po mišljenju muzičkog kritičara Branka Dragutinovića, Hecel je imao talenat, erudiciju, ukus, organizatorske sposobnosti i „čisto nemačke metode pedantnosti i akribije“, kojima je preporodio beogradski operski ansambl.¹⁸ U toku rata se krio i poginuo je 1944. u savezničkom bombardovanju Beograda.

Na tada novouvedenoj funkciji gosta – dirigenta našli su se u godinama pred rat još dva umetnika iz Nemačke, Julius Erlih i Josef Krisp. Erlih je dirigovao u beogradskoj Operi i Baletu u sezoni 1936/37. Josef Krisp (1902–1974) bio je dirigent Bečke državne opere od 1934. i Bečke filharmonije, koji je takođe, budući Jevrejin, posle anšlusa 1938. pobjegao iz Austrije. U našem pozorištu dirigovao je u sezoni 1938/39, i njegov rad je ostavio velikog traga u Beogradskoj operi, koju je evropeizirao i doveo do zavidnog nivoa. Muzički kritičar Pavle Stefanović ocenio ga je kao studioznog pedagoga koji je uspeo da nametne disciplinu orkestru i pevačima. Ostao je zapamćen po uspešnim izvođenjima Vagnerovog *Holandanina litalice* i Mocartove *Figarove ženidbe*.¹⁹

---

¹⁷ U Drami su mu izuzetni uspesi *Koriolan*, *Bura*, *Don Karlos* i Čapekova *Bela bolest*. Od opera na našoj sceni režirao je i savremene opere R. Štrausa, *Rosenkavalier* i Šostakovića, *Katanina Izmajlova* 1937, i opere srpskih kompozitora. Radio je opere *Holandanin Litalica*, *Moć sudbine*, premijere *Četiri grubijana* 1938, *Mrtve oči*, *Nikola Šubić Zrinski*, *Jenufa* i *Boemi* 1939, *Falstaf*, *Orfej*, *Đurađ Branković* i reprizu *Pikove dame* 1940, Konjovićevu *Ženidbu Miloševu* 1941. (Aleksandar Radovanović, *Pregled istorije Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1993*, Beograd 1994, 70, 82; Roksanda Pejović, *Opera i balet Narodnog pozorišta u Beogradu (1882–1941)*, Beograd 1996, 119–121, 241–244; Nadežda Mosusova, *Srpska muzička scena (125 godina Narodnog pozorišta)* u: *Srpska muzička scena. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog od 15. do 18. decembra 1993. godine povodom 125-godišnjice Narodnog pozorišta*, 5–37, 25).

¹⁸ Branko Dragutinović, *n. r.*, „Zvuk“ 8–9, jun-jul 1934, 331.

¹⁹ Pavle Stefanović, *Josef Krisp, dirigent „Holandanina litalice“*, Glasnik muzičkog društva 'Stanković', 10. decembar 1938, 212; P. Stefa-

U Beogradu je izvesno vreme živelo još nekoliko Nema- ca koji nisu bili povezani sa nekom od ovdašnjih institucija, ali su svojim radom veoma doprineli jačanju kulturnih veza dva naroda. Veliki doprinos slavistici dao je Gerhart Gezeman (Gerhardt Gesemann), On je živio u Beogradu pre i neposred- no posle Prvog svetskog rata. Za vreme rata povlačio se sa srp- skom vojskom preko Albanije, o čemu je napisao roman *Bek- stvo*, u formi dnevnika.²⁰ Kasnije je postao profesor slavistike u Pragu, gde je izdavao mesečnik *Slavistische Rundschau*, sa stručnim tekstovima o srpskoj književnosti. Na svojim putova- njima po Jugoslaviji proučavao je narodne pesme, a autor je dela *Die serbokroatische Literatur (Srpsko-hrvatska književ- nost)*. Svojim radom zainteresovao je Odbor za jugoistok Ne- mačke akademije u Minhenu da se pozabavi otkrivanjem bal- kanskih književnosti, pa su tako nastala njihova izdanja: „Bu- echerei Suedosteuropa“ (Biblioteka Jugoistočna Evropa) i časo- pis *Stimmen aus dem Suedosten* (Glasovi sa Jugoistoka). Izu- zetno značajan doprinos srpskoj nauci o književnosti dao je objavivši kritičko izdanje narodnih pesama, tzv. Erlangenski rukopis.²¹ Nemačko govorno područje je uopšte od 19. veka imalo ogroman značaj za razvoj naše nauke o književnosti, po- sebno narodne, pa je tako ostalo i u međuratnom periodu, kada su ogroman doprinos ovoj oblasti dali upravo Šmaus i Geze- man.

---

nović, „Figarova ženidba“ u muzičkoj studiji Jozefa Krispa, isto, 213. Krisp je dirigovao još opere *Bal pod maskama*, *Madam Baterflaj*, *Seviljski berberin*, *Travijata*, *Aida*, *Čarobna frula*, *Prodana nevesta*, *Boris Godunov* i *Trubadur*. (Roksanda Pejović, *Opera i balet Narodnog pozorišta u Beogradu (1882–1941)*, 235, 255–256; Raško Jovanović, Olga Milanović, Zo- ran Jovanović, *125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu*, 203; Aleksan- dar Radovanović, *Pregled istorije Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1993*, Beograd 1994, 79).

²⁰ Gerhard Gesemann, *Die Flucht. Aus einem serbischen Tagebuch 1915 und 1916*, Muenchen: Albert Langen/Georg Mueller, 1935, 224 S (Buecherei Suedosteuropa).

²¹ AJ 38–136–282, AJ 38–49–108; Georg Stadtmueller, „Dichtung der Balkanslawen“, 119, 120, 128; V. Ćorović, *Studien zur suedslawischen Volksepik od Gezemana*, SKG knj. 20, br. 7, 1.4.1927, 561–562.

Značajna ličnost za kulturnu saradnju Nemaca i Srba bio je i Kurt Štal (Stahl), jedan od najstarijih članova nemačke kolonije u Beogradu i njen dugogodišnji predsednik. Bio je poverenik nemačkog konzulata pre i posle Prvog svetskog rata, zadužen za privredne odnose dveju zemalja. Radio je kao dopisnik lista *Nachrichten fuer Aussenhandel*. Bio je član crkvenog odbora Evangelističke crkve u Beogradu, jugoslovensko-nemačkog društva, pokretač i saradnik nekoliko nemačkih ustanova i Nemačkog školskog saveza. Ima najveće zasluge za osnivanje nemačkih škola u Beogradu.²² Jozef Merc (Josef Maerz), član Nemačke akademije iz Minhena, stručnjak za geopolitiku i istoriju, putovao je tridesetih godina često po raznim krajevima Jugoslavije i napisao više radova, između ostalog, *Die Adriafrage (Jadransko pitanje)*. Još 1931. napisao je raspravu „Istočna obala Jadrana“ u *Zeitschrift fuer Geopolitik* Kurta Fovinkela (Vowinckel), a kao učenik geopolitičke škole Karla Haushofera sa Univerziteta u Minhenu pripadao je pomenutom krugu oko Urliha fon Hasela koji je razvijao teoriju velikog privrednog prostora u Podunavlju. Njegov rad je imao i političku pozadinu. Bio je dopisnik više nemačkih listova u vreme nacizma, a takođe i član Balkanskog instituta u Beogradu. Bio je prijatelj Stanislava Vinavera i Miloša Crnjanskog. Tokom 1938. objavljena je njegova knjiga o Jugoslaviji pisana sa velikonemačkog stanovišta, sa predgovorom Haushofera. Tom prilikom jugoslovenski poslanik u Berlinu, Aleksandar Cincar Marković, obezbedio mu je prijem kod M. Stojadinovića.²³

Pored ovih izuzetno značajnih ljudi za razvoj nauke i umetnosti u Beogradu, na privremenom radu bilo je i nekih manje važnih: u Meteorološkoj opservatoriji je godine 1939/40. službu ribarstvenog biologa po ugovoru vršio stručnjak iz Helgolanda, dr Adolf Kothaus (Kotthaus), dok je izvesni dr Volf (Wollf) iz Državnog saveta za istraživanja (Reichsforschungsrat) boravio od 10. do 15. januara 1938. u Rimu i Beogradu, radi uspostavljanja veza sa naučnim autoritetima za poljoprivre-

²² AJ 66–448–705; BA Berlin, R 63/31, 93105; (AJ 38–138–284).

²³ AJ 38–137–283; AJ 38–49–108.

du.²⁴ Zanimljivo je napomenuti da su nemački naučnici, kao saradnici časopisa Balkanskog instituta, *Revue Internationale des Etudes Balkaniques*, od 1934. godine kada je ovaj institut osnovan, bili njegovi najbrojniji i najkvalitetniji saradnici, te da su na taj način mnogo doprineli razvoju balkanologije u Beogradu. Među njima su bili neki koji su, pre ili kasnije, živeli u Beogradu, kao Jozef Merc iz Berlina, Edmund Šnevajs i Gerhart Gezeman iz Praga, ali i drugi poznati nemački naučnici, stručnjaci iz različitih oblasti za balkanske prostore: N. Jokl, Jozef Strzigovski, P. Krečmer, Karl Pač i R. Eger iz Beča, Franc Tirfelder, Karl Haushofer i Franc Delger iz Minhena, H. Gros iz Lajpciga, A. H. Kober i Herman Vendel iz Frankfurta na Majni.²⁵ Nemački dirigent Beno Bardi boravio je u oktobru 1933. u Beogradu i više gradova Jugoslavije, izučavao jugoslovensku muziku, držao koncerte i formirao orkestar i odgovarajući muzički repertoar.²⁶ Pojedinci i grupe iz Nemačke su dolazili u Jugoslaviju i na kraće vreme, radi naučnih istraživanja ili publicističkog rada. Kroz Jugoslaviju je 1935. putovao dr Karl Gincel (Guenzel), sa Instituta za opštu istoriju Univerziteta u Lajpcigu, radi pisanja publikacije o srpskoj istoriji. Bio je preporučen S. Stanojeviću i V. Ćoroviću od jugoslovenskog poslanstva u Berlinu.²⁷ Hajnc Grinert (Heinz Gruenert) koji je 1937. putovao po južnoj Srbiji, bio je predstavnik Gesellschaft fuer Erdkunde iz Berlina, dok je Karl Smit (Schmidt), pravnik i profesor Univerziteta u Berlinu, koji je jula 1939. došao u Beograd, bio tvorac teorije o Grossraumwirtschaftu i prislan Geringov prijatelj. Tom prilikom K. Smit je kontaktirao neke beogradske pravnike.²⁸ Putovanja koja su zabeležena u 1937. i 1939. nemaju više čisto naučni karakter, već predstavljaju neku vrstu naučne prethodnice privrednim poduhvatima, a imaju i obaveštajnu funkciju.

---

²⁴ AJ 66-414-666; PA-AA, Bonn, Kult-Pol W R 65598.

²⁵ N. Mirković, *Das Balkaninstitut in Beograd*, u: „Leipziger Vierteljahrsschrift fuer Suedosteuropa“, Jg. I, 1936, 81-83.

²⁶ AJ 66-374-610. Dr Bardi ueber seine Plaene in Jugoslawien, *Morgenblatt*, Zagreb, 22.11.1933.

²⁷ AJ 38-136-282.

²⁸ AJ 38-136-282; AJ 38-138-284.

Nekoliko engleskih i američkih stručnjaka – filologa, sociologa, arheologa i muzičara – boravilo je u Beogradu dvadesetih i tridesetih godina. Međutim, broj takvih putovanja je gotovo zanemarljiv, tako da nije ostavio značajniji trag na razvoj Beograda. Jedini izuzetak u ovom pogledu predstavlja američka arheološka ekspedicija sa Harvarda, koja je 1932. i 1933. boravila u Jugoslaviji i dala značajan doprinos našoj arheologiji. Oni su 1932. nastavili radove na lokalitetu Stobi u današnjoj Makedoniji, započete još 1927. Vršili su iskopavanja na grčkim grobovima, koji su otkriveni na tom području u toku Balkanskih ratova, a koja je kasnije istraživao Nikola Vulić (na istom lokalitetu, arheolozi Muzeja savremene umetnosti saradivali su sa nemačkom ekspedicijom).²⁹ U leto 1933. nastavili su radove u Jugoslaviji. Ugovorom je bilo predviđeno da sve što pronađu bude vlasništvo Istorijsko-umetničkog muzeja u Beogradu, s tim da zadrže publikaciono pravo. Na radovima ih je pratio Miodrag Grbić, kustos Narodnog muzeja.³⁰

Još nekoliko radoznalih putnika iz anglosaksonskog sveta tih godina je posetilo Beograd. Aprila 1927. N. B. Džopson (Jopson), vanredni profesor uporedne slovenske filologije u Londonu i saradnik časopisa *The Slavonic Review*, došao je u Beograd da prouči naš jezik, književnost i prilike u zemlji. Gospođica Oliv Lodž (Olive Lodge) je, kao pitomica Ministarstva prosvete, radila 1930. godine sociološku studiju o narodu na području južne Srbije i Crne Gore.³¹ Pisac i lektor na radiju u Engleskoj, Arčibald Lajol (Archibald Lyol), autor knjige *Balkanski put* iz 1930. godine, boravio je u više navrata u Jugoslaviji, a u leto 1935. došao je radi pisanja knjige o Jugoslaviji, uz potporu grupe engleskih finansijera koja je eksploatisala naše rudnike. Knjiga je trebalo da posluži upoznavanju engleske javnosti sa Jugoslavijom, radi pridobijanja ulagača.³² Zabeležen je samo još dolazak gospođice F. Foster 1938. godine, ko-

---

²⁹ *Europe Pre-History Clue – Harvard Expedition Arrives*, SSH 6/1932, 17. maj, 1; *The Finds at Lake Ohrid*, SSH, 7/1932, 1. jun, 2.

³⁰ Odborenje Ministarstva prosvete od 20.7.1933, AJ 66–320–539.

³¹ AJ 66–445–703; AJ 66–445–703.

³² Pismo D. Subotića D. Stošoviću, ministru prosvete, 28. juna 1935, AJ 66–446–703.

ja je i ranijih godina dolazila da proučava Jugoslaviju i pravi slike za projektovanje na platnu. Bila je odlikovana Ordenom Sv Save IV reda.³³ Neki engleski muzičari potrudili su se da naša muzička baština bude predstavljena u svetu. Hju Ros (Hugh Ross), engleski državljanin iz SAD, dirigent i direktor američke ustanove *Schola Cantorum*, konsultovao se sa jugoslovenskim vlastima 1938. godine oko odabira muzičkog materijala za svetsku izložbu u Njujorku. Došao je da upozna naše narodne igre i pesme.³⁴ Još 1932. Džulija Četerton (Julia Chatterton) pravila je svetsku antologiju folk muzike i boravila u Jugoslaviji radi skupljanja naših narodnih pesama.³⁵

Ovakva putovanja Nemaca bila su znatno češća u godinama pred Drugi svetski rat, što je bilo u najtešnjoj vezi sa obaveštajnim radom, u privrednom i političkom smislu, dok su Englezi i Amerikanci ove kraće turneje preduzimali tokom celog međuratnog perioda. Cilj njihovog interesovanja za pojedine oblasti srpske kulture bio je pre svega obogaćivanje znanja i upoznavanje tamošnje javnosti i stručnih krugova sa aspektima naše kulture koji su za njih bili od interesa. Ovde, dakle, ni u jednom slučaju nije reč o značajnom transferu znanja ili tehnologije.

Predavanja

Predavanja su takva vrsta kulturne i prosvetne aktivnosti koja je neizbežno ograničena na relativno uzak krug posetilaca. Iako nemaju trajnijeg uticaja na širu sredinu, predavanja su bila jedan od načina za održavanje kontakta beogradske elite sa pojedinim krugovima u inostranstvu. Razna društva za negovanje kulturnih veza bila su u Beogradu najčeće organizatori predavanja. Anglofili su u tom smislu bili među najaktivnijima i njihova su predavanja bila znatno češća od onih koje su organizovali Jugoslovensko-nemačko društvo i Nemački naučni in-

---

³³ Molba D. Subotića Ministarstvu prosvete od 14. juna 1938, AJ 66-446-703.

³⁴ Pismo jugoslovenskog poslanstva u Njujorku (generalnog konzula B. P. Stojanovića) od avgusta 1938. Ministarstvu prosvete, AJ 66-374-610.

³⁵ *English Composer in Belgrade*, SSH, 6/1932, 17. maj, 1.

stitut. Već 1928. godine Isidora Sekulić je pisala o velikom porastu broja posetilaca na predavanjima i književnim večerima, koja su najčešće održavana u Anglo-američko-jugoslovenskom klubu, ali i na drugim mestima.³⁶ Pred Drugi svetski rat broj slušalaca predavanja u Klubu kretao se između 60 i 170, a reč je samo o onima koji su znali engleski jezik.³⁷

Predavanja koja su držali Englezi, Amerikanci i beogradski anglofilci, kao i stručnjaci raznih profila u organizaciji anglofilskih udruženja bila su najčešća u drugoj polovini tridesetih godina.³⁸ Održavana su uvek u prostorijama Kolarčevog univerziteta i Kluba.³⁹ Predavači – gosti bili su uglavnom ljudi iz politike i državnog aparata (članovi parlamenta, diplomati, visoke vojne ličnosti), književnici, novinari, predstavnici Britanskog saveta, kao i jedan američki sociolog. Neki od poznatijih predavača koji su često dolazili u Beograd, bili su R. H. Brus Lokart (Bruce Lockart, predstavnik Britanskog saveta i Odeljenja za propagandu Ministarstva spoljnih poslova), Dejvid Silan (predstavnik Britanskog saveta i od 1940. direktor Jugoslovensko-britanskog instituta), Vilijam Vedžvud Ben (William Wedgewood Benn, političar i oficir avijacije, koji se bavio književnošću), Harold Nikolson (Nicholson, političar i diplomata), Ajrin Vord (Irene Ward, predstavnica Britanskog saveta i članica parlamenta), Lovet Edvards (Lovett Edwards, novinar, dopisnik BBC iz Beograda) i Rebeka Vest (Rebecca West, književnica, autor knjige o Jugoslaviji *Crno jagnje i sivi soko*).⁴⁰ Teme ovih predavanja odnosile su se najviše na pro-

---

³⁶ Isidora Sekulić, *Slušaoci beogradskih javnih predavanja*, u: SKG knj. 24, br. 1, 1.5.1928, 64–66.

³⁷ *Bilten Kluba* za januar 1939, AJ 38–73–197.

³⁸ Sa jednim izuzetkom – ser Čarls Oman, MP, u vreme uskršnjeg raspusta 1922. održao je predavanje u Beogradu. (Pismo Seton-Watsona J. Jovanoviću 14.11.1921, AJ 80–39–306).

³⁹ Tokom 1938. održano je 31 predavanje – 14 Engleza, jedan Amerikanac i 17 Jugoslovena. (*Bilten Kluba* za januar 1939, AJ 38–73–197). U toku 1939. održano je 37 predavanja. (*Bilten Kluba* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197).

⁴⁰ Robert Hamilton Brus Lokart bio je britanski generalni konzul u Moskvi, Pragu i Beogradu. Dvadesetih godina bio je i predstavnik Anglo-austrijske banke iz Londona. U Beograd je došao 1937. kao predstavnik

bleme britanske politike, istorije i imperije, britanskog mentaliteta i pogleda na svet, nešto manje na književnost i filologiju i kulturne veze između dva naroda.⁴¹ Kako je britanska kultura

---

Britanskog saveta i odeljenja za propagandu Forin ofisa. Bio je prijatelj sa Stojadinovićem, koji ga je primio prilikom posete Jugoslaviji 1937. Godine 1932. objavljena mu je knjiga *Uspomene jednog britanskog agenta*, a 1938. *Guns or butter*, u kojoj je pisao o Stojadinoviću. (pismo S. Votsona J. Jovanoviću od 12.5.1926, AJ 80–39–322; Izveštaj CPB-a od 18.2.1938, AJ 38–130–276). Kapetan Vilijam Vedžvud Ben boravio je u dva navrata u Beogradu – na uspešnoj književnoj turneji tokom 1936, i drugi put 1940. godine. Bio je bivši laburistički ministar za Indiju, odrastao u Francuskoj, dugogodišnji poslanik Donjeg doma, član Tajnog državnog saveta. Imao je karijeru vojnika i avijatičara. Autor je knjiga *Iza kulisa* i *Pomaljajuci horizont*. Član Univerzitetskog koledža u Londonu. (Avramovski, *n. d.*, II, par. 85. izveštaja za 1936. godinu, 435; Izveštaj CPB-a iz Londona, 8.12.1936, AJ 38–131–277). Harold Nikolson bio je savetnik britanske ambasade u Berlinu, u politici od 1931. kao pristalica profašističkih stranaka, MP od 1935, sin lorda Kamoka, bivšeg ambasadora u Petrogradu i državnog podsekretara za spoljne poslove u I svetskom ratu. Oženjen književnicom Viktorijom Sekvil Vest. (Izveštaji CPB-a od 26. i 29.4.1938, AJ 38–131–277). Ajrini Vord je bila predstavnik Britanskog saveta i MP (Izveštaj CPB-a od 24. 9. 1935, AJ 38–131–277). Lovet F. Edvards bio je 1940. i 1941. dopisnik BBC-ja iz Beograda od 1935, radio je za kratkotalasnu stanicu Beograd II, dopisnik *South Slav Herald*, autor knjige *A Wayfarer in Yugoslavia*. Između njega i Elizabet Barker iz BBC-a vođena je obimna prepiska od juna do novembra 1939. (Izveštaj CPB-a bez datuma, AJ 38–119–263). Rebeka Vest (Isabel Cecily Andrews) bila je poznata engleska književnica. Često je posećivala Jugoslaviju, u prijateljskim vezama sa Stanislavom Vinaverom, Anicom Savić Rebac i Hasanom Rebcem. Godine 1936. imala je uspešnu književnu turneju, i bila odlikovana ordenom Sv. Save IV reda. Autor knjige o Jugoslaviji *Crno jagnje i sivi soko*. (Ž. Avramovski, *Britanci...* II, par. 85. izveštaja za 1936. godinu, 435; Vest CPB-a od 4.6.1936, AJ 38–131–277).

⁴¹ R. H. Brus Lokart je držao predavanje 10.2.1937. u Klubu, *Da li će knjige opstati?* i na Kolarcu 11.2. *Pogledi jednog Engleza na svet*. (Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 103. izveštaja za 1937. godinu, 549; Izveštaj CPB-a od 18.2.1938, AJ 38–130–276). Džozef Majer (Joseph Mayer): sociolog iz Vašingtona, predavanje iz ekonomske struke, „*Zašto socijalne nauke ne napreduju naporedo sa egzaktnim naukama*“ 14.10.1937 na Kolarcu, u organizaciji „Society for promoting Anglo-Saxon culture in Yugoslavia“ i *Anglo-Yugoslav Review*. (AJ 38–131–277). Miss Irene Ward je 1935. Održala predavanje na Kolarcu na temu parlamentarizma u Engleskoj. (Izveštaj od 24.9.1935. AJ 38–131–277). Rebeka Vest je dolazila u Beograd početkom juna 1936, kao gost Kluba, priređena joj je večera u Pen klubu.

i civilizacija bila kod nas skoro nepoznata pre Prvog svetskog rata, domaći predavači su se trudili da svoj pogled na Englesku i Engleze prenesu beogradskoj publici. Tako je u okviru manifestacije „Mesec dana engleske kulture“, januara 1929. godine, Bogdan Popović održao predavanje o temi „Šta imamo da naučimo od Engleza“,⁴² a najčešće teme naših predavača bile su veze dva naroda i države, engleski jezik, književnost i kultura,

---

Tada je održala predavanja na Kolarcu *O engleskoj književnosti*. Članak o njoj je tada napisao Vladeta Popović za *Politiku* (vest CPB-a od 4. juna 1936, AJ 38–131–277). Harold Nikolson, diplomata, političar i pisac, govorio je 28.4.1938. na Kolarcu – *The Foundations of British Policy*, i u Klubu – *Are the English Hypocrites?* Ser Ronald Stors, bivši guverner Kipra, na Kolarcu 14.10.1938 – *Lawrence of Arabia*, a 15.10. u Klubu o *Kipru*. Braća Pirson, studenti na Oksfordu, 29.11.1938. predavanja o putu za Ameriku u Klubu. (Avramovski, *Britanci II*, par. 120. izveštaja za 1938. godinu, 656; *Bilten Kluba* jan. 1939, AJ 38–73–197). Tokom 1939 – vice-admiral C. V. Asborne održao predavanje na Kolarcu – *Industry and the Problem of National Defence of G. B.*, ledi Morin Stanli – *What We Do in England*, i na Univerzitetu – *From Island to Empire*. Major T. Bejk, predavanje na Kolarcu u maju, prezentacija putovanja u Aeroklubu. Predavanja: *The Cultural Contacts between England and Yugoslavia*, dr Dušan Stojanović, 7. januara; *Trade Unionism in Great Britain*, dr R. Dodić, 24. januara – nedavno se vratio sa dvogodišnjeg boravka u Kembridžu i Londonskom univerzitetu; *Some Recent Developements in English Education*, Dejvid Šilan, 21. januara, predstavnik B. Councila; *Is Linguistics necessarily a boring Subject?*, M. Radosavljević, 7. februara, nastavnik škole jezika u Klubu; *Mountain Ranges in Great Britain*, gđa F. S. Kopland, nastavnik engleskog na Ljubljanskom univerzitetu, 13. februara; *That Awful Science – Phonetics!*, M. Radosavljević, 21. februara. Rt. Hon. Wedgwood Benn, M. P., posetio je 24. februara Beograd i održao predavanje *The Daily Life of a M. P.*, a 26. februara na Kolarcu *The Work of British Institutions in War Time*. (*Bilten Kluba* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197). U toku 1938. sledeća predavanja, uglavnom na Kolarcu i u saradnji sa Klubom: Džejms Vajlz, *The Mountain Wreath and The Death of Smail Aga Chengitch*, J. Jovanović, *Zašto je Amerika ušla u rat 1917*, Lovet Edwards, *English and American Humour*. U zajednici sa Klubom sledeća predavanja – ser Ronald Stors, *Lawrence of Arabia, Cyprus*. Džordž Lensberi, *My Message of Peace to Yugoslavia*. ledi Morin Stanli, *What we do in England. From Island to Empire*. admiral Asborn, *British Industry and National Defence*, major Blejk, *The British Airforce, Air Routes of British Empire*. (Izveštaj Udruženja prijatelja... od 31. maja 1939, AJ 342).

⁴² PRO, FO, R 142/142/92.

a nešto ređe politika i ekonomija. Na temu bilateralnih veza govorili su uglavnom funkcioneri i članovi Udruženja prijatelja (Irinej Đorđević, Irinej Ćirić, Aleksandar Vidaković, Luka Smodlaka, Jovan Jovanović i Lena Jovičić); o engleskom jeziku, književnosti i kulturi – beogradski anglisti Đorđe Kostić, M. Radosavljević (nastavnik jezika u Klubu), Vladeta Popović (kao glavni sekretar Udruženja prijatelja), a službenici Ministarstva inostranih poslova i Centralnog presbiroa, dr Dušan Stojanović, Stojan Gavrilović i Gradimir Kozomarić o politici i ekonomiji.⁴³

Teme ovih predavanja su odražavale „sliku drugog“ u očima Engleza i Srba. Engleska kultura je bila poznata samo uskom krugu intelektualaca koji su neko vreme živeli i studirali u Engleskoj. Sa njihove strane ta civilizacija je glorifikovana, kao politički i ideološki uzor, ali i kao uzor kulture društvenog i svakodnevnog života. Kod Engleza koji su pisali i govorili o Srbiji i Jugoslaviji reč je o odnosu punom simpatija prema nečem egzotičnom, o odnosu radoznalog putnika čija su interesovanja antropološke prirode, usmerena ka folkloru i svemu onome što je različito od evropske civilizacije. Tako je muzički kritičar Pavle Stefanović uvređeno reagovao na predavanje Lovet Edvardsa 1938. godine o muzičkoj drami Svetomira Nastasijevića: „Kao mnogobrojni misionari sa Biblijama

---

⁴³ Od 1935. do 1940. predavanja su držali: tokom 1935 – Stojan Gavrilović, (o Huveru i razoružanju), Vladeta Popović (o stranim uticajima u engleskoj književnosti), Jovan Jovanović, (o našim vezama sa Engleskom), Irinej Đorđević, (Šta je religija za Engleze?), Gradimir Kozomarić, (o savremenim monetarnim problemima), Stanoje Stanojević (tri predavanja iz istorije), (Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja za 1935, AJ 80–33–157); tokom 1938 – Đorđe Kostić, *How we may benefit from English Culture?*, (Izveštaj o radu Kluba za decembar 1938, AJ 38–73–197), Lena Jovičić, *My Fathers Impressions of Sundeay in Englend Fifty Years Ago* i dr Dušan Stojanović, *Earl Grey and British Foreign Policy* (Izveštaj Upravnog odbora Udruženja prijatelja od maja 1938, AJ 342); tokom 1940 – dr Dušan Stojanović, *The Cultural Contacts between England and Yugoslavia*, (7.1), dr R. Dodić, *Trade Unionism in Great Britain*, (24.1), M. Radosavljević, *Is Linguistics neccessarilly a boring Subject?* (7.2.) i *That Awful Science – Phonetics* (12.2.), (*Bilten Kluba* za januar i februar 1940, AJ 38–73–197).

u džepu, sa imperijalnom građanskom sigurnošću u srcu, vrve Istokom i vanevropskim kontinentom i kulturni propagatori svetskog jezika, proučavaoci pasivističkog kapaciteta malih i siromašnih, zaostalih naroda, savetujući ovima da ostanu samo svoji, samo specifični, samo nacionalni i to na način koji će ih ostaviti po strani od društvenog procesa razvića...“⁴⁴ Međutim, takav međusobni pogled dve tako različite kulture, po snazi, veličini, razvijenosti i tako geografski udaljene, daleko je od neprirodnog. Srpski napredak u modernizaciji teško da je mogao da impresionira posmatrača iz Engleske, ili bilo koje razvijene zemlje zapadne Evrope. Gledano sa te strane, evropsko u Srbiji moglo je biti samo loša kopija originala, dok je tradicionalno i folklorno izazivalo radoznalost. Pogled na Englesku iz Srbije, naprotiv, bio je pogled ka onome čemu se teži.

Jugoslovensko-nemačko društvo je uglavnom bilo organizator predavanja Nemaca u Beogradu.⁴⁵ Predavanja koje je organizovao Nemački naučni institut održavana su u prostorijama Instituta (u Frankopanovoj ulici 34/II) ili Jugoslovensko-nemačkog društva. Za razliku od anglofilskih udruženja, ovo društvo nije organizovalo predavanja beogradskih profesora i intelektualaca o nemačkoj naciji i kulturi, koja je Beograđanima bila mnogo poznatija od engleske, ali su posle iskustva iz rata za nju imali manje simpatija. Jedini, ali značajan izuzetak, bila je proslava Getea 1932. godine, kada je u Beogradu održan niz predavanja i drugih manifestacija na temu Getea i srpsko-nemačkih književnih veza. Univerzitet, Akademija nauka i Pen klub priredili su tada svečanu akademiju na Kolarčevom narodnom univerzitetu, a u proslavi su učestvovali i Jugoslovensko-nemačko društvo, Narodno pozorište, Umetnički paviljon „Cvijeta Zuzorić“ i Beogradska filharmonija. Niz naših intelektualaca održao je predavanja na manifestacijama posvećenim Geteu, među kojima: Isidora Sekulić, Bogdan Gavilorić, Vladimir Petković, Miloš Trivunac, Ivan Đaja i Branko Popo-

---

⁴⁴ P. Stefanović, *Fragmenti iz „Meduluškog blaga“ i engleski pogledi*, u: *Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, br. 10, 1938, 217–219.

⁴⁵ R. Gašić, *Jugoslovensko-nemačko društvo...*, 107.

vić.⁴⁶ Međutim, kako su Nemci bili zainteresovani da upoznaju problematiku Balkana, naši kulturni radnici su držali predavanja u Nemačkoj: germanist Miloš Trivunac, književnik i tadašnji dopisnik Centralnog presbira iz Berlina, Miloš Crnjanski, i Vladimir Dvorniković, etnolog, koji je studirao i doktorirao u Beču.⁴⁷

S obzirom da je većina ovih predavanja održana u vreme Trećeg rajha, njihove teme su bile uglavnom političko-propagandnog karaktera i predstavljale su glorifikaciju novog režima i nemačke nacije. To posebno važi za one koje je organizovao Nemački naučni institut u toku 1940. godine („Karakter i zajednica“, „Novo preuređenje prestonice Rajha“, „Četvorogodišnji plan“, „Revolucija sirovina“).⁴⁸ Prilikom otvaranja novih prostorija Jugoslovensko-nemačkog društva novembra 1940, Miloš Trivunac je, kao predsednik društva, održao pozdravni govor, a Hajnrih fon Srbik, predsednik Akademije nauka u Beču i član Rahjstaga, održao je predavanje na temu

---

⁴⁶ AJ 66–408–625, AJ 66–670–1127, AJ 66–376–614; Gete i Jenski univerzitet, govor dr Vladimira Petkovića na svečanoj akademiji u čast Getea, koju su priredili Univerzitet, Akademija nauka i Pen klub u: SKG, knj. 35, br. 8, 16.4.1932, 625–626; *Proslavljanje Getea u našoj zemlji*, SKG, knj. 35, br. 8, 16.4.1932, 636–638; *Skupština „Cvijete Zuzorić“*, SKG, knj. 37, br. 7, 1.12. 1932, 558–560.

⁴⁷ Trivunac je u februaru 1938. po pozivu Nemačke akademije iz Minhena održao predavanje o Geteu i našoj narodnoj poeziji (AJ 66–140–413; Stevan Jovanović, *Naučni rad dr Miloša Trivunca*, LMS 351/1939). Crnjanski je održao 2.9.1937. predavanje na berlinskom radiju (AJ 38–49–108). O Dvornikovićevom predavanju u Beču u organizaciji SOEG 20.11.1940. postoji obimna dokumentacija u: BA, R 63/110, R 4902/4295. Postoje podaci o još dva predavanja naših uglednih ljudi u Nemačkoj – dr Branislav Milovanović, sekretar Srpskog geološkog društva održao je u februaru 1935. u Beču predavanje o svojim terenskim istraživanjima na Zlatiboru, a senator Milan L. Popović je u maju 1936. na večeri Antikominterne govorio pred diplomatskim korom. (AJ 66–138–413, AJ 38–48–106).

⁴⁸ Profesor iz Berlina dr V. Šering (W. Schering), „Karakter i zajednica“ u septembru 1940, viši građevinski savetnik iz Šperovog biroa na temu „Novo preuređenje prestonice Rajha“ u oktobru 1940, dr Kurt Petersen iz Berlina na temu „Četvorogodišnji plan“, serija predavanja prof. Bergijusa iz Berlina o temi „Revolucija sirovina“ u novembru i decembru 1940. (AJ 66–421–689).

„Nemačka srednjoevropska politika 19. veka u odnosu na Bliski istok“, čime je simbolično istakao kontinuitet politike teritorijalne i ekonomske ekspanzije Nemačke, koji je u tom trenutku predstavljao Hitlerov režim.⁴⁹ Ostala predavanja nemačkih stručnjaka bila su iz raznih oblasti tehnike (građevinski inženjeri i arhitekti) i medicine, a nešto ređe iz oblasti umetnosti, filologije i geografije.⁵⁰

Međunarodni skupovi naučnika i umetnika – simpozijumi i festivali

Ovaj vid intelektualne saradnje ne može se svesti samo na bilateralni kontakt. Bez obzira na to gde se neki simpozijum održava, on je uvek prilika za razmenu iskustava i znanja među ljudima iz različitih sredina. Ipak, uloga organizatora je značajna i osnovana je pretpostavka da će učesnici simpozijuma steći najviše utisaka i novih znanja o zemlji domaćina. U tom smislu, kongresi u Nemačkoj i Engleskoj značajni su za lično profesionalno usavršavanje beogradske intelektualne elite pod uticajem ovih sredina.

Prema podacima kojima za sada raspolažemo, kongresi u Nemačkoj na kojima su beogradski intelektualci učestvovali nisu bili suviše brojni u odnosu na kongrese u drugim zemljama. Pouzdani podaci mogu se dobiti za 1938, 1939. i 1940. godinu, kada su od ukupno 39 kongresa u inostranstvu na koji-

---

⁴⁹ Izveštaj Predsedništva CPB, 22.11.1940, AJ 38- 73/197.

⁵⁰ Nekoliko predavača iz Nemačke boravilo je u zemlji tokom 1935. godine. (Avramovski, *Britanci. II*, par. 67. izveštaja za 1935. godinu, 328). Tokom 1938. nemački inženjeri i naučnici iz oblasti tehničkih nauka držali su predavanja u Beogradu (*Deutsch-Suedslawische Kulturaustausch*, „Die Zeit“, Prag, 18. januar 1938); Gerhart Gezemann je održao 1938. predavanje u organizaciji JND, „Nova istraživanja o jugoslovenskom narodnom epu“ (AJ 66–448–705). Tokom 1938. održana su i dva predavanja iz oblasti medicine – dr Hajnrih Šur (Heinrich Schur), profesor univerziteta iz Beča u februaru i dr F. Tenis (Toenis), direktor Neurohirurške klinike u Berlinu, u oktobru. (AJ 66–151–424).

ma su učestvovali, beogradski stručnjaci posetili samo pet u Nemačkoj (1938/39), odnosno samo devet od ukupno 41 kongresa za 1939/40. Naravno, ponovo iz oblasti koje su bile značajne za privrednu saradnju ili u kojima je nemački uticaj bio već po tradiciji jak: poljoprivreda, energetika, medicina, tehnika, prava. Sporadični podaci o učešću na simpozijumima tridesetih godina pokazuju da su naši stručnjaci učestvovali na arheološkim i pedagoškim kongresima – Miloje Vasić, eminentni srpski i jugoslovenski arheolog, upravnik Arheološkog seminara, učestvovao je 1929. na međunarodnom kongresu u Berlinu. Ovaj kongres je bio organizovan povodom stogodišnjice Nemačkog arheološkog instituta, čiji je član bio Miloje Vasić.⁵¹ Vasić je 1939, zajedno sa Manojlom Grbićem, kustosom Muzeja kneza Pavla, učestvovao na kongresu Arheološkog instituta Nemačke i Međunarodnom kongresu arheologa u Berlinu.⁵²

Naši muzičari su pratili savremene tokove u muzici, između ostalog, učešćem na međunarodnim kongresima i festivalima. U Nemačkoj i u Austriji, kao centru novih muzičkih stremljenja pre i posle Prvog svetskog rata, srpski kompozitori su učestvovali na dva značajna skupa i tri međunarodna konkursa i takmičenja: Miloje Milojević i Josip Slavenski su predstavljali jugoslovensku sekciju na Međunarodnom festivalu savremene muzike u Beču 1932. godine, a Vojislav Vučković i Ljubica Marić su učestvovali na kursu muzičkih i dramskih studija u Štrasburgu u avgustu 1933. Vučković i Marićeva su tom prilikom izložili svoja gledišta na aktuelne probleme moderne muzike, sa stanovišta političke levice i tako došli u sukob sa ostalim učesnicima.⁵³ Na poziv Austrijskog poslanstva i Nacionalne akademije za muziku i dramsku umetnost, kao i poznatih bečkih muzičara, beogradski kompozitori i izvođači

---

⁵¹ AJ 66–140–413.

⁵² Izveštaj Odseka za kulturne veze sa inostranstvom, AJ 66–454–718.

⁵³ Muzika na strani. *Deseti međunarodni festival savremene muzike u Beču*, „Zvuk“ 1. novembar 1932, 28–30; V. Vučković i Lj. Marić, *Strasburški eksperiment u svetlosti materijalističke kritike*, „Zvuk“ 1. novembar 1933, 30–33.

su učestvovali su na dva međunarodna konkursa i takmičenja u Beču 1933, i na jednom 1937. Na međunarodnom takmičenju u pevanju i klaviru 1933. godine u Beču, beogradski kompozitori Petar Krstić i Josip Štolcer-Slavenski bili su članovi žirija, a jugoslovenski izvođači su postigli veliki uspeh, zbog čega je organizator, direktor Državne opere Klemens Kraus, dobio visoko jugoslovensko odlikovanje.⁵⁴

Prema učešću naših stručnjaka na kongresima, festivalima i izložbama u Britaniji, vidi se da se ta vrsta saradnje odvijala na planu geologije, muzike, istorije umetnosti i arheologije. Podaci o beogradskim umetnicima i naučnicima koji su u Britaniji predstavljali svoj rad između dva rata, relativno su retki. Neke naše naučne i kulturne ustanove bile su učlanjene u međunarodne naučne i kulturne saveze sa sedištem u Britaniji. Srpska kraljevska akademija bila je od pre 1931. član Međunarodne geodetske i geofizičke unije u Londonu.⁵⁵ Predstavnici jugoslovenske nauke učestvovali su 1936. na kongresu ove unije u Londonu. Iz Beograda, naši predstavnici su bili: general Stevan Bošković, načelnik Vojnogeografskog instituta, Jelenko Mihajlović, upravnik Seizmološkog zavoda i Pavle Vujević, direktor Meteorološke opservatorije.⁵⁶ Međutim, zanimljivo je da se na čelu Nacionalnog komiteta ove organizacije u Jugoslaviji 1935. nalazio Jelenko Mihajlović, rektor Više pedagoške škole i predsednik Društva za širenje anglo-saksonske kulture u Jugoslaviji, osnovanog u martu iste godine, upravo sa ciljem stvaranja i

---

⁵⁴ AJ 66–374–610.

⁵⁵ Molba SKA od 16. marta 1931. Ministarstvu prosvete da odobri kotizacije za članstvo u Međunarodnom geodetskom i geofizičkom savezu u Londonu. (AJ 66–317–534).

⁵⁶ Nacionalni komitet Međunarodne geodetske i geofizičke unije, (predsednik Jelenko Mihajlović), uputio je 6. decembra 1935. Ministarstvu prosvete, sa predlogom da na 6. kongresu 1936. u Edingburgu naši predstavnici budu: za Uniju geodezije general Stevan Bošković, načelnik Vojnogeografskog instituta, za Uniju zemljišnog magnetizma i atmosferskog elektriciteta dr Stjepan Škreb iz Zagreba, za Uniju seizmologije Jelenko Mihajlović, upravnik Seizmološkog zavoda u Beogradu i za Uniju meteorologije Pavle Vujević, direktor Meteorološke opservatorije. (AJ 66–419–683).

održavanja veza između naših i britanskih naučnih krugova.⁵⁷ Ovo govori u prilog tome da je postojala veza između beogradskih anglofila i naučnih krugova Beograda i Britanije u oblasti direktno povezanoj sa rudarstvom, dakle, sa britanskim kapitalom u Jugoslaviji. Tako je i 1939. Geološki institut u Beogradu učestvovao na 18. međunarodnom geološkom kongresu u Londonu sa temom „Geologija gvozdenih rudišta“. Materijalnu pomoć za učešće na kongresu institutu je pružio „Jugočelik“ (koji se reklamirao u masonskom časopisu *Vidici*) i time stekao pravo da koristi njihove naučne rezultate od praktične vrednosti.⁵⁸

Još 1926. stvorena je jugoslovenska sekcija Međunarodnog društva za savremenu muziku u Londonu, osnovanog samo godinu dana ranije, kojom je rukovodio renomirani srpski i jugoslovenski kompozitor, Miloje Milojević.⁵⁹ Ovo društvo je posle deset godina delovanja imalo sekcije u više od 20 država, koje su okupile sve muzičare modernog pravca. Englezi su u njemu imali vodeću ulogu: Edvard Dent, predsednik društva, bio je istovremeno sekretar muzičke sekcije Britanskog saveta, a sekretar sekcije bio je predstavnik Ministarstva spoljnih poslova, Kenet Džonston, koji je krajem tridesetih godina obilazio Jugoslaviju radi širenja britanske propagande.⁶⁰ Tako je zapravo državna politika promovisala ulogu engleske muzike u svetu. Naš kompozitor i muzički kritičar, Miloje Milojević, uče-

---

⁵⁷ Izveštaj o osnivanju Društva za širenje anglo-saksonske kulture u Beogradu, AJ 38–73–197.

⁵⁸ Institut je obavljao istraživanja u oblasti Sane. Za simpozijum su organizovali obradu trepčanske grupe rudnika Milan Luković i Stojan Pavlović – radili su u rudnicima Lece i Tulare kod Lebana, i Ajvalija kod Prištine. (Izveštaj Ministarstvu o radu Geološkog instituta za 1939. od 27. februara 1940, AJ 66–415–668).

⁵⁹ Miloje Milojević, član Centralne uprave Međunarodnog društva za savremenu muziku sa sedištem u Londonu, pisao je Ministarstvu prosvete 24.4.1928. da je 1926. stvorena Jugoslovenska sekcija ovog društva, koje vodi Edvard Dent, redovni profesor muzičkih nauka u Kembridžu. Molio je novčanu pomoć za prvi festival naše savremene muzike, koji je trebalo da se održi 1928, (AJ 66–363–607).

⁶⁰ M. Milojević, *Muzičko pismo iz Londona. Sa sastanka muzičkih kritičara*, „Zvuk“ 10. decembar 1935, 388–394.

stvovao je na sastanku muzičkih kritičara koji je 1935. organizovalo Međunarodno društvo za savremenu muziku. Na festivalu ovog društva koji je održan 17–24. juna 1938 u Londonu, učestvovala je operna pevačica Zlate Đunđevac-Gavela, a izvedene su kompozicije Slavka Osterca i Vojislava Vučkovića.⁶¹

Arheolog Miloje Vasić, autor dela *Preistorijska Vinča*, učestvovao je 1931. na izložbi arheološkog materijala iz Vinče u Londonu. M. Vasić je u britanskim stručnim krugovima bio izuzetno cenjen, pa je počasni sekretar Britanskog udruženja za unapređenje nauke lično molio naše Ministarstvo prosvete za dozvolu da se arheološki materijal preveze u London na izložbu.⁶² Krajem tridesetih godina zabeleženo je i učešće Bogdana Popovića na međunarodnom kongresu istorije umetnosti u Londonu jula 1939.⁶³

Ekскурzije

Stručne ekskurzije studenata Beogradskog univerziteta u Nemačku pokazuju orijentaciju ka saradnji sa Nemačkom u istim oblastima nauke – onima koja su bila značajna za privrednu saradnju Jugoslavije i Nemačke. Ideju o razmeni studenata sa jugoslovenskih i nemačkih univerziteta na ferijalnoj praksi pokrenuo je 1930. dr Malte Vagner (Wagner), književnik i glavni urednik *Nuernberger Zeitung*. Ova inicijativa je 1934. prihvaćena od nemačke vlade i počela je da se sprovodi u praksi.⁶⁴ Nekoliko ekskurzija je održano i ranije, tokom

---

⁶¹ Odobrenje ministra prosvete od 7. juna 1938. za učešće Zlate Đunđevac-Gavela na festivalu Međunarodnog udruženja za savremenu muziku 17. i 18. juna. 19. juna održala je i koncert u jugoslovenskom poslanstvu, na molbu poslanika Kasidolca (AJ 66–374–610); *Beleška, Glasnik muzičkog društva „Stanković“*, 2, februar 1938, 37.

⁶² Vasić je 1934. uzeo godišnje odsustvo za pisanje knjige o Vinči koja je trebalo da bude objavljena na engleskom jeziku. (AJ 66–140–413).

⁶³ Odobrenje ministra prosvete od 17. juna 1939. za učešće Bogdana Popovića na kongresu istorije umetnosti u Londonu, 24–29.7.1939. (AJ 66–421–688).

⁶⁴ AJ 38–136–282, AJ 66–150–424.

1929. i 1931. Slušaoci Više pedagoške škole bili su na ekskurziji u Beču 5–13 maja 1929. da se upoznaju sa školskim, prosvetnim i kulturnim institucijama, pošto je srpska nauka i kultura na polju pedagogije bila posebno orijentisana ka nemačkom kulturnom krugu. Za vreme letnjeg odmora 1931. studenti Filozofskog fakulteta, grupe za geografiju, išli su na ekskurziju na Kamniške Alpe i u Minhen u posetu Geografskom institutu, pod vođstvom prof. dr Borivoja Milojevića. U isto vreme 30 studenata i pet nastavnika tehnološkog odseka Tehničkog fakulteta putovali su po Nemačkoj radi upoznavanja sa velikom hemijskom industrijom. Udruženje jugoslovenskih medicinara obavilo je ekskurziju pod vođstvom dr Riharda Burijana u julu 1930 – obišli su klinike, bolnice i fakultete u Drezdenu, Berlinu, Hamburgu, Lajpcigu i Pragu.⁶⁵

Organizovana razmena studenata vršena je u drugoj polovini tridesetih godina. Prilikom ferijalne razmene studenata 1938. i 1939. Nemačka je bila na trećem mestu, posle Čehoslovačke i Poljske. Broj beogradskih studenata koji su išli na praksu u Nemačku bio je veći od broja nemačkih studenata koji su došli u Beograd. Na letnju praksu tada su išli studenti germanistike, medicine, veterine i poljoprivrede, a u Jugoslaviju su došli nemački studenti slavistike, prava, istočnoevropske istorije i nacionalne ekonomije. Tokom 1939. šest nemačkih studenata je studiralo na Beogradskom univerzitetu, a izvršena je godišnja razmena 31 praktikanta iz oblasti medicine, tehnike, privrede i šumarstva.⁶⁶

Ekskurzije učenika u Nemačku i Austriju organizovane su takođe u drugoj polovini četvrte decenije, što je predstavljalo deo organizovane međudržavne saradnje na ovom polju. Organizacija je bila poverena Jugoslovensko-nemačkom društvu u Beogradu - učenici srednjih škola u Beogradu proveli su

---

⁶⁵ AJ 66–192–462; AJ 66–143–418; AJ 66–478–755.

⁶⁶ Pod vođstvom A. Šmausa studenti germanistike su proveli letnji raspust u Nemačkoj dok su, takođe na ferijalnu praksu, 1939. otišla tri apsolventa medicine i šest studenata veterine (AJ 66–192–462, AJ 66–143–418); AJ 66–448–705; Izveštaj Odseka za kulturne veze sa inostranstvom, AJ 66–454–718; PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, R 103324, 027–032.

1937. godine jednomesečno letovanje u Oderbriku i Vernigerodu. Đaci od 14 do 17 godina bili su smešteni u omladinskim domovima (Jugendheime), a imali su jednodnevne izlete u Berlin i Hamburg sa zadržavanjem u Minhenu i Nirnbergu. Ekskurziju je vodio dr Jovan Bogićević, sekretar Jugoslovensko-nemačkog društva i profesor Trgovačke akademije u Beogradu. Persida Rajevska, profesor Treće ženske gimnazije, vodila je ekskurziju za devojčice u Prin i Kinzen, vazдушnu banju sa jezerom u Bavarskoj.⁶⁷

Ekskurzije u Englesku nisu bile plod međudržavnih dogovora, kao u slučaju ekskurzija za Nemačku, već uglavnom inicijativa pojedinaca ili privatnih organizacija. Utoliko su i bile ređe od ekskurzija u Nemačku. Pored finansiranja školovanja, praksa Srpskog potpornog fonda bila je i finansiranje letnjih ferija srpskih đaka u Engleskoj. U junu 1920. prosvetni inspektor D. Subotić obavestio je Ministarstvo prosvete da će se o trošku Fonda poslati na letnji boravak u Englesku osam đaka. Od toga je bilo samo dvoje dece iz Beograda (Žarko Nisima Kalderon, član poznate beogradske jevrejske porodice i Jovan Aleksandra Krstić).⁶⁸ Vladeta Popović je sa suprugom Meri Stensfild Popović, jula 1939. vodio ekskurziju Udruženja studenata engleskog jezika i književnosti. U ekskurziji su učestvovala 42 osobe, što čini skoro četvrtinu ukupnog broja (200) studenata anglistike na Beogradskom univerzitetu u to vreme.⁶⁹

---

⁶⁷ AJ 66–1271–1520.

⁶⁸ Poslati su: Milan Dimitrijević, sestrić Anke Migrić iz Boljevca; Žarko Kalderon, sin Nisima Kalderona, Jovan Krstić sin Aleksandra iz Beograda, Dušan i Radosav Pačić sinovi pukovnika Pačića iz Nađ Alpara u Bačkoj, Vitomir Pavlović unuk Milana iz Cerovca, Dušan Stefanović sin Ilije iz Skoplja, Tihomir Jović sin Milivoja iz Zaječara. (AJ 66–445–703).

⁶⁹ AJ 66–141–414.

Materijalna sredstva iz Nemačke, Britanije i Amerike

Transfer znanja i tehnologije putem materijalnih sredstava bio je, naročito dvadesetih godina, izuzetno značajan za obnovu naših naučnih i kulturnih institucija. Iz Nemačke su stizala velika sredstva na ime reparacija, dok su Britanci i Amerikanci pomagali naše ustanove i pojedince putem donacija i humanitarne pomoći. Problem isplaćivanja ratnih reparacija u vidu opreme i knjiga za beogradske institucije umesto novca, predstavlja jedno od značajnih i nedovoljno istraženih pitanja u srpskoj historiografiji. Ova problematika je, međutim, značajna za proučavanje nemačkog uticaja na razvoj kulture i nauke u Beogradu. Transakcije su obavljane u dva maha – početkom i krajem dvadesetih godina, a tridesetih, pa i kasnije, beogradske naučne i nastavne institucije su koristile u svom radu literaturu i opremu koja je tada došla iz Nemačke.

Beogradski univerzitet, kao i instituti i zavodi u njegovom sastavu, bio je glavni korisnik materijala nabavljenog na račun reparacija. Univerzitetska biblioteka dobila je iz Lajpciga nekoliko biblioteka u vrednosti od 48.000 zl. maraka, iz oblasti humanističkih nauka – preovladavala je literatura iz oblasti germanistike, filozofije, etike, praistorije, romanistike, psihologije, etnologije, anglistike, svetske književnosti, istorije, istorije umetnosti, orijentalistike, pedagogije i istorije pozorišta.⁷⁰ Bogoslovski fakultet dobio je na račun reparacija jedan instrument (harmonijum) i knjige na više svetskih jezika – na nemačkom je bilo najviše literature o filozofiji religije.⁷¹ Seizmološki zavod i stanica u Beogradu nabavili su materijal za restauraciju od nemačkih firmi (preko računa za reparacije), koje su tada u Evropi jedine izrađivale ovu vrstu artikala.⁷² Beogradska opservatorija takođe je na ovaj način nabavila instru-

---

⁷⁰ AJ 66–422–691. P. Marković, *Evropski uticaj na Beogradski univerzitet*, 181–191.

⁷¹ AJ 66–422–691.

⁷² AJ 66–422–691, AJ 66–414–667.

mente i obnovila svoju zgradu – prodaju aparata i montažne radove obavila je firma „Carl Zeiss Jena“.⁷³ Beogradski univerzitet nabavio je 1928. parni motor od firme iz Magdeburga preko reparacione komisije u Parizu.⁷⁴ Dvanaest sanduka knjiga na ime reparacija stiglo je u Višu pedagošku školu u Beogradu 1928. godine. Knjige i instrumenti stizali su takođe i na beogradski Pravni, Poljoprivredni i Medicinski fakultet.⁷⁵ Literatura koju je dobio Pravni fakultet odnosi se na nemačko i austrijsko pravo, koje je imalo ogroman uticaj na razvoj srpskog i jugoslovenskog pravnog sistema i pravne nauke. Dekan Pravnog fakulteta nabavio je lično na račun reparacija iz Nemačke instrumente za Kriminalistički institut i Institut za kriminalnu antropologiju. Najveće i najskuplje nabavke izvršene su ovim putem za Poljoprivredni i Medicinski fakultet i njihove prateće institute.⁷⁶ Zanimljivo je napomenuti takođe da je iz Nemačke na račun reparacija nabavljena i okretna pozornica za scenu kod Spomenika Narodnog pozorišta u Beogradu.⁷⁷ Tako je i na ovaj način nemačka nauka, putem literature i opreme, uticala na razvoj beogradskih naučnih ustanova u oblasti zoologije, meteorologije, poljoprivredne hemije, botanike, farmakologije, fiziologije, patologije, interne medicine, oftalmologije, bakteriologije, ginekologije i sudske medicine.

Dok su nemačke reparacije bile međunarodna obaveza države, donacije i humanitarna pomoć bile su stvar privatne inicijative pojedinaca i društava u Engleskoj i Americi. Zbog toga i postoji razlika u količini ove pomoći u korist Nemačke. Reparacije i donacije su bile upućivane Jugoslaviji uglavnom samo dvadesetih godina, ali su od njih beogradske institucije imale trajnu korist. Ipak, na prvom mestu, kad je reč o anglosaksonskim zemljama, treba pomenuti Karnegijevu fondaciju, zahvaljujući čijoj pomoći je dvadesetih godina podignuta Uni-

---

⁷³ AJ 66–413–665, AJ 66–414–666.

⁷⁴ AJ 66–148–423.

⁷⁵ AJ 66–192–462.

⁷⁶ AJ 66–422–691.

⁷⁷ Milan Đoković, *Narodno pozorište od 1918. do danas*, u: „Istorija Beograda“, III, Beograd 1974, 361–376, 362.

verzitetska biblioteka. Neposredno posle rata pomoć je bila čisto humanitarnog karaktera. „Vojska spasa“ (Salvation Army), britanska karitativna institucija, dopremila je 1919. godine velike količine robe, uglavnom tkanina, da se po umerenim cenama razdeli građanstvu. Ova pomoć je deljena činovnicima preko državnih institucija.⁷⁸ Beograđani su tada masovno nosili odela krem boje, od bureta koji je stigao iz Engleske.⁷⁹

Preko D. Subotića, prosvetnog referenta Ministarstva prosvete u Londonu, stizale su knjige iz Engleske za naše biblioteke, koje su slale razne britanske institucije. Britansko lekarsko društvo je 1920. ponudilo da pošalje knjige za biblioteku Medicinskog fakulteta u Beogradu, što je, naravno, prihvaćeno.⁸⁰ Iste godine, Subotić je iz Londona poslao ukupno 145 sanduka knjiga za Univerzitetsku biblioteku u Beogradu.⁸¹ Kraljevsko književno društvo u Londonu poslalo je preko Subotića do 1925. nekoliko stotina vrednih knjiga, iz svih oblasti. Ovo društvo je već 1918. formiralo Komitet za unapređivanje intelektualne saradnje među savezničkim i prijateljskim zemljama (Committee for promoting an intellectual Entente among the Allied and friendly countries of the Royal Society of Literature), koji se bavio prikupljanjem publikacija za pomoć oštećenim bibliotekama.⁸² Druge stručne institucije, pored

---

⁷⁸ Ministarstvo unutrašnjih dela je 21.10.1919. poslalo cirkularno pismo svim ministarstvima, u kojem je tražilo spisak svih činovnika da ne bi prilikom raspodele pomoći došlo do gužvi. (AJ 69–11–26).

⁷⁹ Slavoljub Živanović, *n. d.*, „Beograd u sećanjima 1919–1929“, 253–271, 254.

⁸⁰ Pismo Subotića Ministarstvu prosvete od 8. jula 1920, AJ 66–445–703.

⁸¹ U pismu Ministarstvu prosvete od 7. decembra 1920. Subotić kaže da je poslao još 33 sanduka knjiga, što sa prethodno poslatim čini ukupno 145 sanduka, a priložio je i spisak. (AJ 66–445–703).

⁸² U. O. Fejić, *n. r.*, 200; 25. oktobra 1925. Subotić je podneo izveštaj Ministarstvu prosvete o svom radu u Kraljevskom književnom društvu u Londonu i na Kings koledžu. Navodi da u književnom društvu prikuplja knjige za naše biblioteke, da je u Oksfordu prikupio već nekoliko stotina, što je skopčano sa troškovima, koje sam plaća i moli za pomoć. Knjige su vredne iz svih oblasti. Traži i da se njemu pošalju knjige o jeziku, književnosti, istoriji i politici za slovensku knjižnicu Kings koledža, kao i naše naučne radove. (AJ 66–445–703).

Medicinskog fakulteta, dobile su pomoć u knjigama, kao i u novcu, iz Engleske i Amerike. Tako je „Smithsonian Institute“ iz Vašingtona poslao 1923. godine američke publikacije za razne naučne i druge ustanove preko Srpske kraljevske akademije, koja je imala i direktnu razmenu knjiga sa američkim akademijama.⁸³ Američki i engleski časopisi stigli su u biblioteku Katedre za hemiju Prirodno-matematičkog fakulteta, kao poklon Milivoja S. Lozanića.⁸⁴

Memorijalni fond „Elsi Inglis“ (Elsie Inglis London Memorial Fund), osnovan 1922, poklonio je 5.000 funti sterlinga Fiziološkom institutu Medicinskog fakulteta u junu 1929. godine, a Teofil Kaldvel Sandeman, muž pokojne Ende Sandeman, bolničarke u Srbiji u Prvom svetskom ratu, poklonio je Trećoj ženskoj gimnaziji jedan projekcioni aparat, zbog čega je odlikovan ordenom Sv. Save IV reda u decembru 1931.⁸⁵ Tokom 1930. godine engleske knjige su poklonjene Beogradskom univerzitetu i Bogosloviji.⁸⁶ Fond „Elsi Inglis“ bio je osnovan radi dotiranja jedne profesure na Univerzitetu u Beogradu u spomen E. Inglis, sa kapitalom od 20.000 funti, odnosno tadašnjih 6 miliona dinara. Iz tog fonda trebalo da se isplaćuje profesor, potpomaže njegov rad i posebni troškovi, a od preostalog novca pomažu medicinska nastava i nauka u Kraljevini SHS. Profesor je trebalo da bude postavljen u dogovoru između Univerzitetskog saveta i Zadužbine, sa platom od 18.000 dinara. Prethodni srpski poslanik u Britaniji pozdravio je nameru da se na to mesto postavi Engleskinja što se, međutim, u daljim odredbama Statuta Zadužbine ne pominje. Fakultet je tražio, a ministar odobrio, da se do daljeg razjašnjenja ci-

---

⁸³ Jovan Cvijić je ispred SKA pisao Ministarstvu prosvete 17. jula 1923. obaveštavajući o ovome i tražeći novčanu pomoć za distribuciju. (AJ 66-317-534).

⁸⁴ To su bili sledeći časopisi: *Journal of the American Chemical Society, Chemical Abstract, Analytical Chemistry, Industrial and Engineering Chemistry.* (Sto godina filozofskog fakulteta... 596).

⁸⁵ U junu 1929. Ministarstvo prosvete je odobrilo odluku Univerzitetskog saveta da primi ovaj poklon. (AJ 66-150-424); AJ 66-446-703.

⁸⁶ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, par. 115. izveštaja za 1930. godinu, 30.

ljeva Fondacije, od njenih sredstava dotira neka postojeća katedra, a da se njen profesor zove „Elsi Inglis Profesor“.⁸⁷

Najvažniji mecene za našu nauku tada su bili nekoliko Engleza, pre svih ser Čarls Hajd (Charles Hyde), koji su dali novac za istraživanja Miloja Vasića u Vinči, bez kojeg nikada ne bi bila napisana Vasićeva knjiga *Preistorijska Vinča*, jedno od naših najvažnijih arheoloških dela. Ser Čarls Hajd je bio vlasnik lista *Birmingham Post*, član Upravnog odbora agencije Rojter i veliki filantrop, koji je pomagao bolnice, kao i arheološka istraživanja. On je dao ukupno 400.000 dinara za iskopavanja u Vinči, vršena od 1929. do 1934. Tim novcem je osnovana Zbirka Arheološkog seminara, u kojoj se nalazi najvažniji materijal iz Vinče.⁸⁸

---

⁸⁷ Prepiska između Ministarstva prosvete i Beogradskog univerziteta u toku 1922. godine, AJ 66–150–424.

⁸⁸ Pored Hajda, akciju istraživanja u Vinči pomogli su gospođa Konšens Braun (Conscience Brown), šef odseka za trgovinu i ekonomiju engleskog poslanstva u Beogradu, koja je radila za srpsku vojsku na Solunskom frontu, preležala tifus i dobila čin engleskog oficira. Ona je odlično znala naš jezik i naše ekonomske zakone; Alek Braun, bivši lektor i dopisnik engleskih listova iz Beograda, pisac i prevodilac, kao i Džon Linton Majers (John Linton Myres), prof. arheologije u Oksfordu, predsednik Kraljevskog antropološkog instituta V. Britanije i Irske. (Pisma M. Vasića Ministarstvu prosvete 11.10.1937, 27.10.1937. i 11.7.1936, AJ 66–421–689; Pismo M. Vasića Ministarstvu prosvete 17.6.1930, u kojem predlaže svoje engleske mecene za orden, AJ 66–140–413).

ANEKS I

Privatna nemačka građanska škola u Beogradu¹

Tabela 1: Broj učenika

Godina	Broj Nemaca	Broj ostalih đaka	Ukupno
1931/32	20	8	28
1932/33	30	12	42
1933/34	57	23	80
1934/35	64	34	98
1935/36	66	34	100
1936/37	74	32	106
1937/38	57	64	121
1938/39	113	35	148
1939/40	114	28	142
1940/41	124	23	147

Tabela 2: Podaci o nacionalnosti nastavnika i radnom odnosu

Godina	Nastavnici				Ukupno
	Nemci	Jugosloveni	Redovni	Kontraktualni	
1931/32	2	4	1	5	6
1932/33	5	3	6	2	8
1933/34	6	4	4	6	10
1934/35	7	5	6	6	12
1935/36	7	5	6	6	12
1936/37	7	5	6	6	12
1937/38	6	5	6	5	11
1938/39	6	5	6	5	11
1939/40	7	5	7	5	12
1940/41	8	5	8	5	13

¹ Statistički podaci o ovoj školi nalaze se u: AJ 66–2636–2334.

Tabela 3: Zanimanje roditelja²

Zanimanja roditelja	31/32	35/36	36/37	37/38	38/39	39/40	40/41	Ukupno
državni činovnik	1	6	9	6	7	6	15	50
privatni činovnik	2							2
zemljoradnik sopstvenik	1	10	7	12	15	20	27	82
nadničar	1					1	1	3
industrijski ili zanatlijski sopstvenik	2	21	22	20	15	20	27	127
industrijski i zanatlijski činovnik	2	8	11	5	5	10		41
industrijski i zanatski radnik	6	9	14	12	19	23	30	113
trgovac sopstvenik	5	13	15	20	19	22	25	119
trgovački putnik	3	9	12	17	21	15	1	78
intelektualac slobodne profesije	2	10	6	11	12	5	8	54
činovnik slobodne profesije	1		2		1	2		6
radnik slobodne profesije	2	2	4		7	1	25	41
trgovački radnik		1	1			2		4
penzioner		6	1	3	1	1		11
državni služitelj			1	1	1			3
privatni služitelj		3	9	11	11	7		41
nastavnik			1	1	1	2	2	7
rentijer			1			1		2
mornar							1	1

² Podaci nedostaju za period od 1932. do 1935. Zanimanja su data prema klasifikaciji koja stoji u izvoru.

Tabela 4: Podaci o prebivalištu učenika ³

Godina	Beograd	Dunavska banovina	Zetska banovina	Dravska banovina	Moravska banovina	Savska banovina	Vrbaska banovina	Ukupno
1931/32	28							28
1932/33	42							42
1933/34	80							80
1934/35	98							98
1935/36	71	23	1					100
1936/37	80	22	1	1	2			106
1937/38	93	20				2	3	121
1938/39	100	32					3	148
1939/40	92	38		1	1	2	2	142

Tabele 5–8: Vreme studiranja, dinamika slanja državnih pitomaca i odnos državnih i privatnih studija u Nemačkoj i Austriji

Tabela 5: Od kraja Prvog svetskog rata do 1925.

Predmet	Nemačka	Austrija	Ukupno
Tehnika	6		6
Brodogradnja	2		2
Industr. hemija	2		2
Germanistika	2		2
Psihologija	1		1
Umetnost	1	3	4
Trgovina	1	1 (eks. akad)	2
Medicina	1	16	17
Političke nauke	1		1
Dramaturgija	1		1
Hemija	1		1
Psihijatrija	1		1
Veterina		5	5
Poljoprivreda		1	1
Ukupno	20	26	46

³ Ovi podaci nisu kompletni – nedostaju za poslednju, školsku 1940/41. godinu, a za sve ostale krajeve, osim Beograda, ima podataka tek od školske 1935/36.

Tabela 6: Od 1925. do 1929.

Predmet	Nemačka	Austrija	Ukupno
Pravo	4		4
Poljoprivreda	3		3
Psihologija	1		1
Umetnost	1	1	2
Filozofija	1		1
Fizika i Mineralogija	1		1
Etnologija	1		1
Hidrotehnika	1		1
Pedagogija	1		1
Medicina		27	27
Mašinstvo		1	1
ukupno	14	29	43

Tabela 7: Period diktature 1929 – 1934

Predmet	Nemačka		Austrija		Ukupno
	državni	privatni	državni	privatni	
Pedagogija	3				3
Trgovina	1	3		6	10
Tehnika		2			2
Medicina		2			2
Drogeristički kurs		1			1
Teologija		1			1
Filozofija		1			1
Ukupno	4	10		6	20

Tabela 8: Od 1935. do 1941.

Predmet	Nemačka		Austrija		Ukupno
	državni	privatni	državni	privatni	
Aeronautika	2				2
Tehnologija	1				1
Filologija	1	1		1	3
Medicina		7			7
Veterina		6			6
Ekonomija		1			1
Muzika				3	3
Drama				1	1
Istorija umetnosti				1	1
Ukupno	4	23		6	25

Tabela 9: Izveštaji austrijskih univerziteta i visokih škola o jugoslovenskim studentima 1919–1934.⁴

Godina	Semestri	Broj upisanih studenata			Broj diplomiranih studenata		
		Pravo	Medicina	Filozofija	Pravo	Medicina	Filozofija
1919/20	zimski letnji	57	253	78		3	5
		45	206	69	2	5	3
1920/21	zimski letnji	68	295	124		4	3
		73	317	114		7	2
1921/22	zimski letnji	127	517	171	1	10	2
		68	421	120	1	15	1
1922/23	zimski letnji	77	405	108	2	8	2
		46	335	72	2	26	1
1923/24	zimski letnji	48	329	68		29	2
		38	258	60		44	2
1924/25	zimski letnji	46	266	72		37	2
		45	235	65	2	35	2
1925/26	zimski letnji	42	247	67	1	24	2
		37	215	53		35	4
1926/27	zimski letnji	34	183	64		17	4
		29	170	56	2	32	5
1927/28	zimski letnji	29	149	69		30	2
		26	138	46	1	19	3
1928/29	zimski letnji	28	132	62	1	13	3
		20	104	58	1	15	1
1929/30	zimski letnji	29	98	48		19	2
		21	85	41	1	10	1
1930/31	zimski letnji	20	77	44		7	
		15	74	26		5	4
1931/32	zimski letnji	12	71	33		6	1
		13	61	25	1	5	1
1932/33	zimski letnji	12	68	24		4	
		11	56	21		4	
1933/34	zimski letnji	6	48	21		8	3
		4	37	17		3	2

⁴ Akademijski senat Bečkog univerziteta – Ministarstvu prosvete, 17. decembar 1934, AJ 66–449–706.

Tabela 10: Veterinarska visoka škola u Beču⁵

Godina upisa	Broj upisanih	Broj diplomiranih	Broj promovisanih
1920/21.	zimski 18 letnji 63		
1921/22.	zimski 69 letnji 50	3	1
1922/23.	zimski 59 letnji 49	3	2
1923/24.	zimski 32 letnji 23	7	2
1924/25.	zimski 26 letnji 23	13	2
1925/26.	zimski 14 letnji 15	6	6
1926/27.	zimski 22 letnji 23	7	2
1927/28.	zimski 34 letnji 31	3	
1928/29.	zimski 38 letnji 35	2	1
1929/31.	zimski 37 letnji 35	3	1
1930/31.	zimski 26 letnji 34	5	
1931/32.	zimski 31 letnji 24	1	2
1932/33.	zimski 24 letnji 19	9	1
1933/34.	zimski 17 letnji 10	7	2
1934/35.	zimski 8 letnji 0		2

Tabela 11: Visoka trgovačka škola u Beču⁶

Godina upisa	Broj upisanih studenata	
	zimski semestar	letnji semestar
1919/20	197?	
1920/21	338?	
1921/22.	418	273
1922/23.	181	138
1923/24.	148	133
1924/25.	146	135
1925/26.	120	123
1926/27.	96	100
1927/28.	107	97
1928/29.	106	88
1929/30.	79	75
1930/31.	102	93
1931/32.	75	66
1932/33.	59	48
1933/34.	31	28

⁵ Izveštaj Ministarstvu prosvete od Veterinarske visoke škole u Beču (Tierärztliche Hochschule), od 14. novembra 1934, AJ 66-449-706.

⁶ Izveštaj Ministarstvu prosvete od Visoke trgovačke škole (Hochschule fuer Welthandel) iz Beča, od 16. avgusta 1934.

Tabela 12: Državna akademija za muziku i likovne umetnosti (Staatsakademie fuer Musik und darstellende Kunst)⁷

Godina	Broj upisanih	
	Akademija	Visoka škola
1919/20.	20	
1920/21.	37	
1921/22.	29	
1922/23.	14	
1923/24.	12	
1924/25.	7	
1925/26.	25	2
1926/27.	19	3
1927/28.	13	4
1928/29.	20	
1929/30.	18	2
1930/31.	15	3
1931/32.	18	4
1932/33.	15	1
1933/34.	17	

Tabela 13: Akademija likovnih umetnosti u Beču (Akademie der bildenden Kuenste)⁸

Godina	Broj upisanih
1920.	4
1921.	4
1922.	4
1923.	6
1924.	7
1925.	6
1926.	4
1927.	4
1928.	5
1929.	3
1930.	7
1931.	9
1932.	7
1933.	8
1934.	8

⁷ Izveštaj Ministarstvu prosvete od 16. novembra 1934, AJ 66-449-706.

⁸ Izveštaj Ministarstvu prosvete, od 20. jula 1934, AJ 66-449-706 – diplomiralo je ukupno 6 Jugoslovena.

Tabela 14: Tehnička visoka škola u Beču (Technische Hochschule)⁹

Godina	Broj upisanih po semestrima			Godina	Broj upisanih po semestrima		
	zimski	letnji	Ukupno		zimski	letnji	ukupno
1920/21.	136	125	261	1927/28.	71	57	128
1921/22.	207	140	347	1928/29.	73	62	135
1922/23.	161	105	266	1929/30.	73	59	132
1923/24.	139	108	247	1930/31.	54	54	108
1924/25.	96	74	170	1931/32.	54	40	94
1925/26.	80	66	146	1932/33.	47	32	79
1926/27.	74	56	130	1933/34.	27	21	42

Tabela 15: Stručne specijalizacije u Nemačkoj

Ime	Zanimanje/funkcija	Vreme boravka	Mesto boravka	Cilj	Rezultat
Đorđe Ma-no Zisi ¹⁰	kustos Muzeja kneza Pavla	1937, 1938, 1939.	Berlin	izrada disertacije i upoznavanje savremenih metoda u poslovanju muzeja i konzervaciji	primena znanja na ustrojstvo Muzeja kneza Pavla
dr Jozo Petrović ¹¹	kustos Istorijsko-umetničkog muzeja	septem-bar/okto-bar 1931. 1929.	Bistrica na Dravi Pešta i Beč	rad na lokalitetu sa austrijskom i nemačkom ekspedicijom, prikupljanje podataka o numizmatičkim starinama	primena znanja na lokalitetu u Stobi-ju
dr Mišdrag Grbić ¹²		1932. 1939.	Grčka i Albanija Berlin, Majnc i Minhen	rad sa Dr Unfercagtom, iz Nemačkog arheološkog instituta, obilazak muzeja	
dr Milan Kašanin ¹³	direktor Muzeja kneza Pavla	1939.	Pariz, London, Briž, Gan, Brisel i Minhen	obilazak muzeja	
Marija Harisijadis ¹⁴	arheolog, asistent Filozofskog fakulteta	1940–1941.	Instit. za hrišćan. arheologiju, Univerz. u Berlinu		

⁹ Izveštaj Ministarstvu prosvete od 20. juna 1934, AJ 66–449–706.

¹⁰ AJ 66–321–541; U *Umetničkom pregledu* I, 1937/38. Đorđe Ma-no Zisi je objavio članak „Nemački 19. vek“.

¹¹ AJ 66–320–539; AJ 66–321–541.

¹² AJ 66–321–541.

¹³ AJ 66–321–541.

¹⁴ AJ 66–137–413.

Jelisaveta Branković ¹⁵	arheolog, asistent, volonter Filozof. fakul.	maj – septembar 1938.	Beč	Humboltova stipendija	
dr Nikola Vulić ¹⁶	arheolog, profesor Univerziteta	1919.	biblioteka u Nemačkoj		
Sreten M. Adžić ¹⁷	pedagog, profesor Više pedagoške škole	1922.	Beč, Prag i Leipzig	proučavanje reformi višeg pedagoškog obrazovanja	uređenje Više pedagoške škole
Milan Šević ¹⁸	kontraktualni prof. Univer., uprav. Opšteg pedag. semin.	oktobar 1926. 1926.	Vajmar, Beč i Prag	pedagoški kongres studiranje uređenja pedagoških seminara	
dr Momčilo Ivanić ¹⁹	biolog	1910–12.	Zool. zav. u Minhenu, kod Riharda Hartviga		
dr Borivoje Ž. Milojević ²⁰	biolog, docent Univerziteta	maj 1923. 1925.	kong. nemač. zoologa i predavanja iz eksperim. zoologije, Institut. za nauku o nasleđu u Dalemu		organizac. Inst. za genet. pri Centralnom higijen. zav. Minist. narod. zdrav., po uzoru na institut u Dalemu
dr Đorđe Mirković ²¹	docent Pravnog fakulteta	juni – oktobar 1934.	Berlin	upoznav. sa zakonima o trgovač. društvima sa ogranič. odgovornošću	
Radomir Lj. Živković ²²	asist. volonter Pravn. fakult.	juli–nov. 1936.	Austrija	upoznav. sa novim austr. zakonodavstvom	
dr Janko Bracko ²³		1940.	Bibliothek der Industr. und Handelskammer, Beč		
dr Milan Žujović ²⁴		1933–34.	Nemačka	upoznavanje organizacije seminara i konomsko-statističkih instituta	osniv. Instit. za ekonom. i statist. istraž. na Prav. fak.
dr Bogić Knežević ²⁵		prav.-stip. Humboltove fond.	Austrija i Nemačka	izrada plan. za hidraul. laboratorijum	otvoren hidraulični laboratorijum u Beogradu

¹⁵ AJ 66–137–413.

¹⁶ Objavio je knjigu u izdanju američkog časopisa *Art and Archeology* i postao počasni profesor Univerziteta u Klermon-Feranu 1938. godine. Bečki profesor Emil Rajš (Reisch) objavio je rad o njegovim otkrićima u *Jahresberichte* Bečkog arheoloskog instituta (AJ 66–140–413).

¹⁷ AJ 66–192–462.

¹⁸ AJ 66–140–413.

¹⁹ AJ 66–150–424.

²⁰ AJ 66–138–413.

²¹ AJ 66–138–413.

²² AJ 66–140–413.

²³ BA Berlin, R 63/160, 92.

²⁴ AJ 66–140–413.

Aćim Stevović ²⁶	prof. Tehničkog fakulteta	vanr.prof. Prav. fak.	Berlin i Prag	proučav. konstrukcije i teorije parnih motora	
Vladimir Farmakovski ²⁷	kontraktualni prof. Tehničkog fakulteta	vanredni prof. Tehničkog fakulteta	Nemačka		doneo fabrič. plan. i crteže parnih mašina i parnih kotlova za kabinet
Miodrag Milosavljević ²⁸	asistent Tehničkog fakulteta	juli-oktobar 1939.	Cirih	studije iz obl. zavarij. konstrukc. pri statičnim i dinamičnim uticajima	
dr Milutin Milanković ²⁹	prof. Univerz. dopisni član SKA	1920. 1922.	Beč Beč	nabavka knjiga za matematički seminar, učenje načina funkcionisanja geofizičkih službi	geodetski radovi
dr Milan Luković ³⁰	direktor Geološkog instituta	1938.	Geološki institut i Geološki muzej u Berlinu	organizac. rada na Držav. geološ. institutu u Berlinu, nove metode trasiranja željeznice	primena uređenja Geo. muz. u Berlinu na naš Geo. muz.osnovan 1938.
dr Vasilije Simić ³¹	geolog u Geo. institutu	novembar 1938.	Univerzitet u Gracu	studije permske i karbonske faune	
Milan L. Nešić ³²	vanr. prof. Tehnič. fakul.	1925.	Austrija		1925. preds. Opštine beogradske
Nikola Obradović ³³	docent Tehnič. fakulteta	1929/30. 3-7. 1931	Nemačka, Univer. u Getingenu		postao 1938 ekspert pri MTI
dr Milan Dražić ³⁴	docent Tehnič. fakulteta	1929	Berlin	kulturna propaganda i naučne studije	
inž. Gojko Vlajinac ³⁵	asist. priprav. Tehič. fakul.	juli 1936- dec.1937.	Technisc. Hochsch. u Berlinu	usavrš. u oblasti organske hemije i tehnologije	doktorat iz oblasti hemije drveta

²⁵ AJ 66–138–413. U svojoj molbi naveo je da naš laboratorijum treba da bude prvi u jugoistočnoj Evropi. Boravio je u Minhenu i Ulmu, pošto je Minhen bio središte oblasti gde je usavršeno iskorišćavanje vodenih snaga, a Ulm i Regensburg su središta srednjovekovnih organizacija za plovidbu rekama i kanalima. Prvi hidrotehnički laboratorijum je podignut 1905. u Drezdenu, a u Nemačkoj su ih 30-ih godina imala i hidrotehnička preduzeća. (AJ 66–138–413).

²⁶ AJ 66–140–413.

²⁷ AJ 66–138–413.

²⁸ AJ 66–137–413.

²⁹ AJ 66–317–534; M. Milanković je 1929. dobio odsustvo radi izdavanja knjige „Handbuch der Klimatologie“, a kao redovni profesor Filozofskog fakulteta dobio je odsustvo od 1. aprila 1940. radi pripreme za štampu „Kanon der Erdbestrahlung“ (AJ 66–138–413).

³⁰ AJ 66–415–668.

³¹ AJ 66–415–668.

³² AJ 66–140–413.

³³ AJ 66–137–413; AJ 66–138–413.

³⁴ AJ 66–137–413.

³⁵ Isto.

dr Manja Goropevšek ³⁶	asist. Medicin. fakulteta	maj – juni 1938.	klinika prof. Gutnaja u Breslau	učenje metoda gastro-skop. i gastrofotografije	
dr Živojin Ignjačev ³⁷	asist. priprav. Medic. fakul.	1936 1939	Instit. za patolog. prof. Reslea u Berl. Klinika prof. Toenisa u Berlinu	usavršavanje u histopatologiji moždanih tumora	
dr Aleksandar Ignjatovski ³⁸	lekar	1924	kongres nemačkih lekara-terapeuta u Kisingenu		
dr Ilija Đuričić ³⁹	lekar, Fiziološ. institut u Beogradu	1931	Nemačka	učenje novih metoda iz oblasti elektrofiziologije	primena ovih metoda na radu u Fiziološ. institutu
dr Bogdan Kosanović ⁴⁰	asistent Medicinskog fakulteta	1927	Nemačka i Čehoslovačka	pregledanje uređenja hirurških klinika	
dr Dragiša Kostić ⁴¹	asist. volont. na Internoj prope-dvitičkoj klin.	juni-okto-bar 1936	interne klinike i laboratorije u Libeku i Berlinu		
dr Milivoje Sarvan ⁴²	ukazni asistent Medicinskog fakulteta	1929, 1930, 1932	zavodi za dečju medicinu	Rokfelerova stipendija	
dr Jovan Belić ⁴³	asist. Poljopr.-šumarskog fakulteta	1937–1938	Visoka poljo. škola u Berlin-Dahle-mu, Univer. u Halleu, Inst. fuer Tierzuechtung und Haustiergenetik na Friedrich Wilhelm univ. u Berlinu	specijalizacija i eksperimentalni radovi u stočarskoj struci, proučavanje konstitucije i rasnih odlika svinja	
inž. Obren Pejić ⁴⁴	asist. na odseku za mlekarstvo Poljo-šumar. fakulteta	avgust-oktobar 1939	Držav. mlekar. zavod u Volfpasingu (biv. Austrija)	hemijsko ispitivanje mlečnih proizvoda	
Vladimir Spasojević ⁴⁵	asist. Poljo-šumar. fakulteta	1940–41	zavodi u Muenchenbergu, Halleu i Beču	specijalizacija iz oblasti genetike i oplemenjivanja bilja	

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto. Pored onih koji su studirali u Nemačkoj i Austriji, bilo je veterinarar koji su išli i na specijalizacije u inostranstvo. Tako imamo podatak da je dr Jovan Dimić, docent Veterinarskog fakulteta, proveo školski raspust 1938. na studijama u Nemačkoj, Francuskoj i Čehoslovačkoj (AJ 66–137–413).

⁴³ AJ 66–137–413.

⁴⁴ AJ 66–139–413.

⁴⁵ Isto.

Borislav P. Stefanović ⁴⁶	psiholog, doc. Univerziteta	1932	Nemačka	proučavanje industrijske psihotehnike obilazak psiholoških zavoda	preuz. uzora od nem. zavoda, značajn. za nauku o psiholog.
Milivoje S. Lozanić ⁴⁷	upravn. katedre za hem. i Hemijs. instit.				uredio ove ustanove po ugl. na Prvi hem. inst. u Berlinu
dr Svetomir Ristić ⁴⁸	profesor Više pedagoš. škole	1931	Nemačka	izrada filozofskog dela	
dr Dušan Pantelić ⁴⁹	istorič. prof. Više pedag. škole	let. raspusti 1924-31	Beč, Pešta, Grac i Berlin	arhivske studije	
Đorđe Radojičić ⁵⁰	asist. Istor. seminara Filozof. fakulteta	1930-31	Hajdelberg, Berlin, Prag	specijalizacija, izučavanje građe	
dr Dušan Popović ⁵¹		1923	Beč	studije i arhivski rad	
dr Jordan Ilić ⁵²	Doc. Bogoslovskog fakulteta	1929	Švajcarska i Nemačka	studije	
Milica Babić-Jovanović ⁵³	kostimograf Narodnog pozorišta	1939-40	Berlin	usavršavanje	
Maga Magazinović	balerina	pre I sv. rata	Skola Maxa Reinhardta, Berlin	studije baleta	Skola ritmičkih igara u Beogradu

Tabela 16: Nemci profesori na Beogradskom univerzitetu

Školska godina	Filozofski fakultet	Tehnički fakultet	Medicinski fakultet	Viša pedagoška škola	ukupno
1927/28			3		3
1928/29					
1929/30	2		1		3
1930/31	2		2		4
1931/32	2		3		5
1932/33	2		3		5
1933/34	2	1	2	1	6
1934/35	2	1	5	1	9
1935/36	3	1	5	1	10
1936/37	3		2	1	6
1937/38	3		1		4
1938/39	2		1	1	4
1939/40	2		1	1	4
1940/41			1	1	2

⁴⁶ AJ 66-140-413; Dr Borisav Stevanović je obišao institut prof. Katza u Rostoku, prof. Sterna u Hamburgu, institut Berlinskog univerziteta, Institut za industrijsku psihotehniku na Technische Hochschule u Charlottenburgu, i Centralni psihotehnički institut pri Generalnoj direkciji nemačkih državnih železnica. (AJ 66-140-413).

⁴⁷ Radovan Samardžić, *Nauka u Beogradu 1918-1941* u: Istorija Beograda III, Beogradu 1974, 320-336, 332.

⁴⁸ AJ 66-192-462.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ AJ 66-139-413.

⁵¹ Isto.

⁵² AJ 66-137-413.

⁵³ AJ 66-361-605, AJ 66-344-582.

Tabela 17: Stipendisti Fonda srpskog poslanika u Londonu ⁵⁴

	ime	godina upisa	zanimanje	studije	poreklo	napomena
1	Antunović-Kobliška Milovan	pre 1923		rudarstvo		osrednje sposoban
2	Atanasijević Ružica	pre 1923		Industrijska hemija	ćerka profesora iz Šapca	otišla na rad u Južnu Ameriku
3	Velimirović Stanislav	1923/24	pravnik	engleski jezik	sin sveštenika iz Beograda	neozbiljan, visoko mišljenje o sebi
4	Gavrilović Katarina	1923/24		engleski jezik	ćerka upravn. poreskog odeljenja iz Valjeva	
5	Janković Danica	1923/24		engleski jezik	ćerka šefa Odseka Min. PTT iz Beograda	
6	Milunović Ružica	1923/24	anglista		ćerka trgovca iz Kragujevca	
7	Popović Vladeta	1923/24	asistent Univ. u Beogradu	doktorat iz engl. književ.	sin direktora gimnazije u Kos. Mitrovici	preporuka Bogdana Popovića
8	Popović Vlastimir	1923/24			sin načelnika okruga iz Šapca	vraćen, nije zadovoljio
9	Stevanović Borislav	1923/24	dipl. filozof, prof. uč. škole u Aleksin.	engleski jezik	sin kafedžije iz Aleksinca	vrlo povoljni izveštaji
10	Todorović Radmila	1923/24	studirala na Sorboni	engleski jezik	ćerka artiljerijskog pukovnika iz Niša	došla radi provoda
11	Torbarina Josip	1923/24		engleski jezik	sin učitelja iz Gruža	kasnije doktorirao u Kembridžu
12	Đukić Anica	1924/25	prof. ženske gimnazije u N. Sadu	doktorat		studirala ranije u Pragu i Beogradu, vrlo uspešna
13	Popović Ozren	1924/25	dipl. filozof	engleski jezik	sin šumarskog nadsaveтника u Sr. Mitrovici	nije dobar student
14	Milićević Radmila	1924/25		ekon. i politič. nauke	ćerka upravnika grada Beograda	udala se za Egipćanina i ostala u Engleskoj
15	Vasović Zivojin	1924/25	dipl. pravnik sudski pisar u Kraguj.	engleski jezik		učest. u ratu, zavr. pra. u Strasburgu i Grazu, dobar stude. i mladić
16	Kovačević Predrag	1924/25	pravnik	eng. jezik, ekonom.	sin prote iz Carigrada	sposoban, loš karakter
17	Ristić Dimitrije	1924/25	supl. Uč. škole u Subotici	engleski jezik		bio u ratu, dopl. u Ženevi, jednak i naprasit
18	Sakulac Milan	1924/25	supl. trg. akad. u N. Sadu, svrš. bogosl.		sin učitelja iz sela kod Sr. Mitrovice	studirao medicinu u Pragu i Beogradu
19	Jevtić Pavle	1924/25		sanskrit i indijska filozofija	sin učitelja iz Požarevca	stud. teologiju u Beogradu i Oksfordu u ratu, doktorirao 1926
20	Stojanović Jovan	1925/26	teolog	teologija	sin trgovca iz Petrovca	doktorirao na tezi „Religiozna filozofija u Rusiji u 19. veku“

⁵⁴ Rađeno prema podacima iz AJ 66–445–703 i AJ 66–446–703.

21	Ilić Milana	1925/26	supl. gimn. u Sušaku	engleski jezik	ćerka direktora gimnazije iz Kruševca	diplomir. na Columbia Univ. u Njujorku
22	Stojanović Mihajlo	1926/27	pravnik	sociologija	brat Jovana Stojanovića	teza iz srps. istor. u vezi sa Berlin. kongres., doktorat u junu 1929
23	Brkić Petar	1926/27	pravnik	ekonomija	sin inspektora Min. prosvete u penziji	Primeran
24	Radojević Bogdan	1926/27	asist. na Prav. fakul.	ekonomija		vraćen jula 1930
25	Milošević Leposava	1926/27	stud. filozofije	engleski jezik	iz V. Gradišta	detinjasta i neozbiljna
26	Tomić Olga	1926/27	stud. filozofije	engleski jezik	ćerka rentijera iz Beograda	slabog interesovanja, osim za haljine!
27	Ljotić Borivoje	1926/27	stud. prava	šumarstvo	sin direktora Učiteljske škole u N. Sadu	
28	Gođevac Anka	1926/27	stud. prava	engleski jezik		
29	Leko Ljubica	1926/27	stud. filozofije	engleski jezik		
30	Mihajlović Josif	1926/27	arhitekta	arhitek. sanitet. inženjer.	sin gradevinara iz tetovskog okruga	bio u ratu i u Americi pri kancelar. Jug. odbora. u posl. u Vašingt. i konzul. u Njujorku
31	Crnojački Slavko	1926/27	stud. prava	ekonomija		
32	Marković Jovan	1927/28	pravnik	prava	sin pukovnika iz Beograda	matur. u Engl. završio prava u Beogradu
33	Marković Živan	1927/28	pisar niškog suda		rođen u selu kod Niša	1928. otišao iz Engl. u Franc. završ. u Alžiru, drzak i nevaspitan
34	Botorić Miloš	1927/28	pravnik	ekonomija	sin hotelijera iz Beograda	ne radi dovoljno, stipendija je produžena
35	Marinković Radoje	1928/29	završ. medic. u Leeds-u	medicina	sin težaka iz okoline Kragujevca	završio gimnaziju u Engleskoj preko SRF
36	Ilić Stevan	1928/29	hemičar	hemija	sin težaka sa Kosova	sred. škola u Engl. matura u Prištini, diplomirao u Beogradu
37	Delić Vukašin	1929/30		šumarstvo		
38	Stefanić Ivo	1929/30		šumarstvo		
39	Mićović Vukić	1929/30		hemija		
40	Tomić Dragan	1929/30		mašin. inženjerija		
41	Spasić Milivoj	1929/30	ekonomist	ekonomija		
42	Jurkić Miroslava	1929/30		engleski jezik		
43	Vidović Milan	1930/31	suplent gimnazije	Upoz. sa engleskim školama		
44	Vukajlović Danilo	1930/31	apsolvent filoz. fak	studije uređenja škotskih škola		

45	Lučić Stevan	1930/31		šumarstvo		
46	Radovanović Miodrag	1930/31		šumarstvo		
47	Tomeković Toma	1930/31		filoz.-pedag. grupa		
48	Cvetanović Ratimir	1931/32		šumarstvo		
49	Đukić Radovan	1932/33		rudarstvo		vraćen u leto 1933. zbog bolesti
50	Jovanović Milenko	1932/33		ekonomija		vraćen zbog neuspaha 1933
51	Milikić Aleksandar	1932/33		Istorijsko politička grupa		
52	Prelog Drago	1933/34		ekon.-politič. stud.		
53	Pertot Vladimir	1934/35	pravnik	ekonomija		
54	Kostić Đorđe	1934/35	apsol. engl. jezika	engleski jezik		
55	Stojković Janko	1934/35	pravnik	ekonomija		
56	Đurđević Ratibor	1934/35		šumarstvo		
57	Glišić Jelena	1936/37	dipl. filozof	engleski jezik		
58	Nikolić Mirjana	1936/37	student filozofije	engleski jezik		
59	Bunjevac Mirjana	1936/37	student filozofije	engleski jezik		
60	Dodić Ratoljub	1936/38	pravnik	ekon.polit. nauke		
61	Bugarški-Zlatić Gligorije	1936/37	pravnik	ekon.polit. nauke		
62	Protić Đorđe	1936/37	učenik	rudarstvo		ukinuta stipendija 1939
63	Kovačević Pavle	1936/37	učenik	rudarstvo		ukinuta stipendija 1939
64	Marinkov Čedomir	1936/37	učenik	rudarstvo	sin ratara iz Ugrinovaca	
65	Selesković Zoran	1937/38	matur. Trajčkeove gimn. u Berlinu	rudarstvo	sin dr Momčila Seleskovića	
66	Kujundžić Nebojša	1937/38	maturant	rudarstvo	sin dr V. Kujundžića, stomatol. iz Beograda	
67	Popović Ljiljana	1937/38	student engleskog	engleski jezik		
68	Eremić Anastazija	1937/38	student engleskog	engleski jezik	iz Zagreba	
69	Jovanović J. Toma	1938/39	maturant	rudarstvo	iz Skoplja	nije naučio jezik i vraćen je aprila 1940
70	Teodorović K. Uglješa	1938/39	hemičar	rudarstvo	sin Koste Teodorovića, direktora mešovite gimnazije u Zemunu	

71	Tošić Jezdimir	1938/39	ing. tehno- logije	rudarstvo	iz Negotina	
72	Kondić Vojislav	1938/39	ing. mašin. i elektrotehn.	rudarstvo	iz ključkog sreza, živi u Sjenici	
73	Đukić Nadežda	1938/39	stud. filozof- fije	engleski jezik	iz Beograda, ćerka gen. Pantelije Đukića, nos. Karadordeve zvezde	
74	Bogunović Desanka	1938/39	kandidat filozofije	engleski jezik	iz Zagreba	
75	Pavlović Miroslava	1938/39	dipl filozof	engleski jezik		prepor. Vladete Po- povića, ostala u Lon- donu sa veren. Sudi- ćem, novin. <i>Pravde</i>

Tabela 18: Statistika Fonda srpskog poslanika prema di-
namici i vrsti studija

Godina	Rudarstvo	Šumarstvo	Engleski	Pedagogija	Ekonomija	Istorija	Hemija	Mašinstvo	Medicina	Arhitektura	Prava	Klasič. jezici	Teologija	Sanskrt
1923	1		8	1			1					1		
1924			2		2									1
1925			1										1	
1926		1	4		3	1				1				
1927					1						1			
1928							1		1					
1929		2	1		1		1	1						
1930		2		3										
1931		1												
1932	1				1	1								
1933					1									
1934		1	1		2									
1935														
1936	3		3		2									
1937	2		2											
1938	4		3											
1939														
1940														
Ukupno	11	7	25	4	13	2	3	1	1	1	1	1	1	1

ANEKS II

Tabele 1–4: Studenti u Nemačkoj i Austriji i vrsta studija

Tabela 1: državni pitomci na studijama u Nemačkoj⁵⁵

Ime	Predmet	Mesto	Vreme
Radomir Gagić	Tehnika	Berlin, na stažu kod Allgemeine Elektrische Gesellschaft	1922–1923.
Danilo Dančević	brodogradnja	Berlin, visoka tehnička škola	1922–1927.
Slobodan Kojić	industrijska hemija	Berlin i tehnič. škola u Ahenu	1922–1926.
Antonije Nešić	tehnika, brodogradnja	Berlin, Drezden	1922–1926.
Stojan Avramović	filozofija, psihologija	Lajpcig	1922–1925.
Pavle Jurdan	tehnika	Dancig	1922–1923.
Vojislav Kostić	elektrotehnika	Dancig	1922–1925.
Marina Nenadović	slikarstvo	Minhen	1922–1925.
Venče Koželj	tehnika	Štuttgart	1922–1925.
Hugon Hofbauer	tehnika	Štuttgart	1922–1925.
Predrag Biljčević	Viša tehnička škola	Breslau	1922–1925.
Ivan Radić	indus. hemija (kožar. smer)	Darmštat	1922–1926.
Nikola Raoš	trgovačka akademija		diplom. 1925.
Vladimir Matejić	medicina	Berlin	1922.
Radmilo Gnjatić	političke nauke	Berlin	diplom. 1923.
Josip Kulundžić	dramaturgija	Drezden	1922 - 1923.
Milan Geratović	psihijatrija	Psihijatr. klin. Univ. u Minhenu	1924–1926.
Milutin Lapčević	pedagogija	Minhen i Berlin	od 1925.
Radosav Medenica	germanistika	Beč	1925.
Ognjen Radović	germ preporuka M. Trivunca	Marburg an der Lahn	diplom. 1925.
Viktor Korošec			1925.
dr Nikola Majnarić			1925.
Vladimir Spasić, viša pedagoška	specijalizac. iz psihologije	Jena i Hamburg	1925–1927.
Ivan Oblak			1925.
Panta Tutundžić ⁵⁶	hemija	Berlin – Visoka tehnička škola u Šarlotenburgu	diplom. 1925. (doktorat)

⁵⁵ AJ 66–448–705; 454–718.

⁵⁶ On je između dva rata bio priznati stručnjak za elektrohemiju (Istorija Beograda III, Beograd 1974, 332).

Kornelije Tomljenović	Akademija umetnosti	Minhen	1925–1927.
Milan Stojadinović, dipl. bogoslov	specijalizacija za filozofiju	Lajpcig	1925 - 1926.
Milutin Radošević, dipl. filozof	specijaliz. za fiziku i mineralog., prep. Pavla Vujevića	Fizički instit. Berlin, Meteorološka opservatorija u Potsdamu	1926–1927.
Petar Todorović, dipl. pravnik	specijaliz. za međunar. pravo - sovj. et., engl., egipt., šerijat. i privatno	Berlin	1926–1927.
Zoran Tomić, dipl. pravnik	specijalizacija za pravne nauke		od 1926.
Spasoje M. Ibrovac, dipl. pravnik	specijalizacija za pravne nauke		od 1926.
Nikola T. Konstantinović, dipl. prav.	specijalizacija		od 1926.
Stanoje Stanković, dipl. inž. poljopr.	specijalizacija za kulturu pšenice	Visoka poljoprivredna škola, Berlin	1925–1926.
Slavoljub Jurak			od 1926.
Vukašin Toskić, dipl. inž. poljopr.	specijalizacija za vinarstvo	Berlin, Institut za Gaehring-gewerbe, odeljenje za gajenje vinskog kvasca,	1925–1926.
Mitar Vlahović, dipl. filozof	specijaliz. za etnologiju		1926–1927.
Ljubisav Tadić, dipl. inž.	specijalizacija za hidrotehniku		1925–1926.
Dušan Jovanović, dipl. filozof	pedagogija		1925–1927.
Kosta Mihajlović, dipl. ing. poljopr.	specijalizacija za poljoprivredu		od 1925.
Svetozar Rančić, dipl. pedagog	specijalizacija za pedagogiju	Jena	1930–1931.
Zorka Grbić, maturanant,	specijalizacija za pedagogiju	Jena	1930–1931.
Veljko Valović, student medicine	specijalizacija iz pedagogije		Od 1930/31. ukinuta mu je stipend., sept. 1935, nije na vreme završ.
Sava Milanović	Visoka trgovačka škola	Berlin	od 1931.
Milica Stefanović, prosv. radnik iz Beograda, bivši suplent Kraguj. gimnazije	germanistika, anglistika i slavistika, specijalizacija i doktorat	Lajpcig	1939.
Igor Đ. Mitrović	aeronautika		1940 - 1941.
Aleksandar Babić	aeronautika		1940–1941.
Dušan M. Pavlović	tehnologija		1940–1941.

Tabela 2: privatno školovanje studenata u Nemačkoj ⁵⁷

Ime	Predmet	Mesto	Vreme
Radovan Barlovac, završio Trg. akademiju u Beogradu	Visoka trgovačka škola	Lajpcig	od 1930.
Bogoljub Smejkal, sin Jovana, kobasič. iz Boegrada			od 1929. Produženo 1931
Borivoje Petrović, đak Trgov. akademije u Beogradu	nastavak školovanja za trgovačku struku		od 1930.
Svetislav Milenković, gimn., sin trgovca iz Beograda	produžava školovanje za trgovačku struku	Hamburg	od 1930.
Jelena Popović, keci penzionera iz Beograda	produžava školovanje u gimnaziji		od 1930.
Boško Vujadinović, droger. pomoć. iz Beograda	drogeristički kurs	Braunšvajg	1930.
Tihomir Hadži-Bošković			od 1933/34.
Jovan D. Đorđević	tehnika		od 1934/35.
Valter Markov	teologija		od 1934/35.
Aleksandar Milojević	filozofija		od 1934/35.
Sofija Nikolić	medicina		od 1934/35.
Nadežda Nikolić	medicina		od 1934/35.
Dragoslav Obradović	trgovačka škola		od 1934/35.
Milorad Pantović	tehnika		od 1934/35.
Vojislav Ilić	Hochmusikschule	Berlin	1937–1939.
Đorđe Mano Zisi	umetnost (usavršavanje)	Berlin	1937/1938.
Radmila Smodlaka	Konzervatorijum za muz.	Berlin	1937/1938.
Radmila Popović	Muzička akademija	Minhen	1937/1938.
Pelagija Spasojević	Muzička akademija	Minhen	1938/1939.
Nikodim Brkić	Umetnička akademija	Minhen	1938/1939.
Persida M. Jocković	Muzička akademija	Minhen	1938/1939.
Jovan Putnik, zav. muz.	ritmičko-plastič. umetnost	Dresden, Beč, Prag	1939/1940.
ing. Franja Zgomba	specijalizacija za ekonomiju u Komercijalnoj skoli	Lajpcig	1940.
dr Irena Majdelj	medicina, specijalizacija	Novokelnska bolnica, Berlin	1940.
Ljutovid Milatović, student	Filozofski fakultet	Lajpcig	1940.

⁵⁷ Ministarstvo prosvete donelo je odluku 26. juna 1929. da se nijedan naš državljanin ne može školovati u inostranstvu bez prethodnog odobrenja Ministarstva. Podaci su preuzeti iz: AJ 66–454–718; AJ 66–1275–1521; AJ 66–1276–1521; AJ 66–448–705; AJ 66–398–646; AJ 454–718.

Tabela 3: državni pitomci u Austriji ⁵⁸

Ime	Predmet	Mesto	Vreme
Branko Manojlović	medicina	Beč	1922–1925.
Stevan Matić	medicina	Beč	1922.
Anton Milićević	medicina	Beč	1922.
Svetolik Milišić	medicina	Beč	1922.
Bogdan Simić	medicina	Beč	1922.
Trifun Simić	medicina	Grac	1922–1924.
Dragoljub Stojanović, medic.Beč, 1922–1925			
Mladen Stojanović	medicina	Beč	1922.
Bogdan Strahinjić	medicina	Beč	1922 - 1923.
Bogdan Zimonjić	medicina	Beč	1922.
Damjan Živojinović	medicina	Grac	1922–1924.
Nadežda Mičić	medicina	Beč	1922.
Sava Bogdanović	veterina	Beč	1922.
Marko Čolak	veterina	Beč	1922–1924.
Radivoje Jovanović	veterina	Beč	1922.
Slavko Kostić	veterina	Beč	1922.
Đuro Vučković	veterina	Beč	1922–1924.
Dušan Popović	eksport. akad.	Beč	1922.
Dragomir Đorđević,	poljoprivreda	Beč	1922.
Dobrila Teodorović	umetnost	Beč	1922.
Dragoljub Živanović	umetnost	Beč	1922.
Marija Mihajlović	stud. violine	Beč	1922.
Julka Grubić	medicina	Beč	1923.
Ivan Grujić	medicina	Beč	1923
Marija Simonović	medicina	Grac	1923–1924.
Martin Petković	doktorat medicine	Beč	1923.
Miloš Bajšanski	medicina	Grac	1924/25.
Petar Dragović	medicina	Grac	1924/25.
Fridrih Funek	medicina	Grac	1924/25
Dušan Jevtić	medicina	Grac	1924–1926.
Milan Nikolić	medicina	Grac	1924–1926.
Vladimir Nikolić	medicina	Grac	1924/25.

⁵⁸ AJ 66–449–706

Dušan Radenković	medicina	Grac	1924/25.
Vladeta Savić	medicina	Grac	1924/25.
Stanoje Simić	medicina	Grac	1924–1926.
Momčilo Tometić	medicina	Grac	1924/25.
Radmila Atanacković	medicina	Grac	1924/25.
Slava Atanacković	medicina	Grac	1924/25.
Jovanka Dinić	medicina	Grac	1924/25.
Nadežda Drinčić,	medicina	Grac	1924–1926.
Jelena Janković	medicina	Grac	1924/25.
Ljubica Janković	medicina	Grac	1924/25.
Ružica Jašić	medicina	Grac	1924/25.
Nada Jevtić	medicina	Grac	1924/25.
Milena Jovanović	medicina	Grac	1924/25.
Dušanka Lukić	medicina	Grac	1924/25.
Roksanda Mihajlović	medicina	Grac	1924/25.
Dostana Moskovljević	medicina	Grac	1924/25.
Darinka Nikolić	medicina	Grac	1924/25.
Olga Novaković	medicina	Grac	1924/25.
Spasena Simić	medicina	Grac	1924–1926.
Borislav Prita	medicina	Grac	1926.
Milivoj Babić	mašinstvo Visoka tehnička škola	Grac	1926.
Katica Jovanović, solo- pevačica. prepor. Mila- na Đ. Milojevića	Akademie fuer Mu- sik und darstellende Kunst	Beč	od 1928.

Tabela 4: privatno školovanje studenata u Austriji ⁵⁹

Ime	Predmet	Mesto	Vreme
Olga Georgijević	školov. kod Dominkanki	Beč	od 1931.
Milan Pantović		Grac	od 1931.
Radmila Knežević, kći Damjana Kneževića, trgovca iz Beograda	Trgovačka akademija	Grac	od 1931.
Ratko Knežević, sin Damjana, trgovca iz Beograda	Trgovačka akademija	Grac	od 1931.
Dragoljub Martić		Beč	od 1931.
Radomir Tomić	učenik	Beč	od 1931.
Darinka Vasiljević, kći Riste, trgovca iz Beograda	Trgovačka akademija	Beč	od 1929.
Đura Bekić	Trgovačka akademija	Beč	od 1931.
Milan Popović	Trgovačka akademija	Grac	nastavak školovanja 1932/33.
Vesna Pantić kći Riste, trgovca iz Beograda, (firma Pantić i drug – trgovina hartije)	Trgovačka akademija	Grac	1931–1934.
Aleksandar Stojanović	Muzička akademija	Beč	1936–1939.
Slava Mihajlović-Kos	Pozorišna umetnost	Beč	1937/38.
Ružica Radovanović	Muzička akademija	Beč	1938/39.
Radmila Ilić	specijalizac. za muziku	Beč	1938/39.
Mira Srškić	istorija umetnosti	Beč	1938/39.
Strahinja Kostić, dipl. filolog	Filozofski fakultet	Beč	od 1940.

⁵⁹ AJ 66–1274–1521; AJ 66–1275–1521; AJ 66–398–646; AJ 66–454–718

Disertacije odbranjene u Nemačkoj, Austriji
i Švajcarskoj⁶⁰

Geschichte, Politik (istorija, politika)

1. Petrovic Josef, *Praehistorie im Staate der Serben, Kroaten und Slowenen* (Preistorija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca), Wien 1921, Phil. Diss.

2. Ilic Jordan Peter, *Die Voelkerbildung der suedlichen Slawen* (Stvaranje nacija kod južnih Slovena), Bern 1923, Phil. Diss.

3. Mladenovic Ranko, *Ueber den historischen Ursprung der suedslawischen Staatsidee: Die zweite Regierung des Fuersten Michailo Obrenovitsch III von Serbien (1860–1868)*, (O istorijskom poreklu južnoslovenske državne ideje: druga vlada srpskog kneza Mihaila Obrenovića III (1860–1868)), Phil. Diss, Bern 1923.

4. Andric Ivo, *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der tuerkischen Herrschaft* (Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine), Phil. Diss Graz 1924.

5. Dinic Mihailo, *Das mittelalterliche Syrmien* (Srednjevekovni Srem), Phil Diss, Wien 1930.

6. Rajic Ivan, *Jugoslawiens Position in der kleinen Entente* (Položaj Jugoslavije u Maloj Antanti), Jur. Diss, Graz 1935.

7. Lukitsch Ratislav, *Die Minderheitenfrage in Jugoslawien* (Manjinsko pitanje u Jugoslaviji), Rechtsu. staatswiss. Diss, Graz 1938.

8. Matejic Slobodan, *Die Beziehungen Oesterreichs zum ersten serbischen Aufstande gegen die Tuerken unter Karageorg Petrovic (1804 bis 1813)*, (Veze Austrije sa Prvim srpskim ustankom protiv Turaka, pod Karađordem Petrovićem (1804. do 1813)), Phil Diss, Graz 1938.

---

⁶⁰ Izvor: Anton Scherer, *Suedosteuropa Dissertationen 1918–1960. Eine Bibliographie deutscher, oesterreichischer und schweizerischer Hochschulschriften*, Graz-Wien-Koeln 1968. 70–101.

9. Cvetkovitsch Miodrag B, *Der Schutz nationaler Minderheiten in Jugoslawien* (Zaštita nacionalnih manjina u Jugoslaviji), Jur. Diss, Heidelberg 1939.

Recht und Verwaltung (pravo i uprava)

10. Gjuritsch Dimitrije Gj., *Das oeffentliche Recht im mittelalterischen Serbien* (Javno pravo u srednjevekovnoj Srbiji), Jur. Diss, Freiburg 1927. Schweiz

11. Mihajlovic Slobodan, *Der Freundschafts-, Vermittlungs- und Rechtsregelungsvertrag zwischen dem Koenigreich der Serben, Kroaten, und Slovenen, und der Hellenischen Republik* (Ugovor o prijateljstvu, posredovanju i regulisanju prava između Kraljevine SHS i Republike Grčke), Rechtsu. staatswiss. Diss, Wuerzburg 1929.

12. Kosier Ljubomir St., *Jugoslawisches Verfassungsrecht. Verfassung des Koenigreichs Jugoslawien* (Jugoslovensko ustavno pravo. Ustav Kraljevine Jugoslavije), Jur. Diss, Basel 1934.

13. Manojlovic Dimitrije, *Die Provinzial- und Lokalverwaltung in Jugoslawien* (Oblasna i lokalna uprava u Jugoslaviji), Rechtsu. staatswiss. Diss, Graz 1938.

Philosophie, Paedagogik (filozofija, pedagogija)

14. Ilic Pera A., *Dositej Obradovic als Aufklaerungsphilosoph. Ein Beitrag zur Geschichte der serbischen Philosophie und Philologie des 18. Jahrhunderts* (Dositej Obradović kao filozof Prosvetiteljstva. Prilog istoriji srpske filozofije i filologije 18. veka), Phil. Diss, Basel 1927.

Kirchengeschichte, Theologie (istorija crkve, teologija)

15. Ilic Jordan A., *Die Bogomilen in ihrer geschichtlichen Entwicklung. (Pauliner, Bogomilen und die bosn. christliche Kirche)*, (Istorijski razvoj bogumila (pavlikijanci, bogomili i bosanska hrišćanska crkva)), Kath.-theol. Diss, Bern 1926.

16. Đorđević Nikola, *Die Selbststaendlichkeit der serbischen Kirche* (Samostalnost srpske crkve), Kath.-theol. Diss, Bern 1926.

17. Aranicki Miloje, *Rastko Nemanjic – der heilige Sava, der Gruender und Wegbereiter der Nationalkultur des serbischen Volkes* (Rastko Nemanjić – Sveti Sava, osnivač i utemeljivač nacionalne kulture srpskog naroda), Phil. Diss, Wien 1939.

Literaturwissenschaft (nauka o književnosti)

18. Mirkovic Nikolaus, *Jovan Ducic*, Phil Diss, Wien 1928.

19. Fekete Irene, *Wilhelm Gerhart und seine Uebersetzungen serbischer Volkslieder* (Vilhelm Gerhart i njegovi prevodi srpskih narodnih pesama), Phil. Diss, Wien 1931.

20. Magarasevic Branko, *Georgije Magarasevic (1793–1830). Kulturhistorische Beitrage zu den Anfaengen der neuern serbischen Literaturgeschichte* (Georgije Magarašević (1793–1830). Kulturnoistorijski prilozi počecima novije srpske istorije književnosti). Phil. Diss, Muenster 1934.

21. Baljanijevic Milka, *Kosta Abrasevic, sein Leben und Werk und die Einflusse anderer Dichter auf ihn, wie auch Aenlichkeiten mit ihnen* (Kosta Abrašević, njegov život i rad i uticaji drugih pesnika na njega, kao i njegove sličnosti sa njima), Phil. Diss, Graz 1939.

22. Hafner Stanislaus, *Zur Frage der Beziehungen zwischen Kunst- und Volksdichtung in der Geschichte des serbo-kroatischen Volksliedes* (Prilog pitanju veza između umetničkog i narodnog pesništva u istoriji srpsko-hrvatske narodne pesme), Phil. Diss, Graz 1941.

23. Milatovic Ljutovid, *Dreiheit und Dreigliederungsprinzip bei Homer im Vergleich mit dem serbischen Heldenlied* (Trojstvo i tročlani princip kod Homera u poređenju sa srpskom junačkom pesmom), Phil. Diss, Leipzig 1941.

24. Ognjanov Ljubomir, *Die Volkslieder der Balkanslawen und ihre Uebersetzungen in deutschen Sprache* (Narodne pesme balkanskih Slovena i njihovi prevodi na nemački jezik), Phil. Diss, Berlin 1941.

Volkskunde (etnologija)

25. Matic T, *Totenkult bei den Serben* (Kult mrtvih kod Srba), Phil. Diss, Leipzig 1940.

Musikwissenschaft (muzikologija)

26. Marijic Branimir, *Volksmusik Bosniens und der Herzegowina* (Narodna muzika Bosne i Hercegovine), Phil. Diss, Wien 1936.

Wirtschafts – und Sozialwissenschaften (nauke o privredi i društvu)

a) Allgemeines und zusammenfassendes Schrifttum zu Wirtschaft und Gesellschaft (opšti radovi i sinteze o privredi i društvu)

1. Kosier Ljubomir St., *Das Problem des Wirtschaftsraumes in Jugoslawien (Eine wirtschaftspolitische Untersuchung)*, (Problem privrednog saveta u Jugoslaviji (Jedno privrednopolitičko istraživanje)), Staatswiss. Diss, Basel 1933.

b) Land - und Forstwirtschaft, Agrarpolitik (poljoprivreda, šumarstvo i agrarna politika)

1. Krulj Gojko, *Die Agrarreform in Bosnien und der Herzegowina vom J. 1919 bis 1921* (Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini od 1919. do 1921. godine), Phil. Diss, Leipzig 1923.

2. Hribovschek Ferdinand, *Die Agrarreform in Jugoslawien* (Agrarna reforma u Jugoslaviji), Rechtsu. staatswiss. Diss, Graz 1929.

3. Babic Simeon, *Die suedslawische Agrarreform* (Jugoslovenska agrarna reforma), Wirtschafts-und sozialwiss. Diss, Frankfurt 1925.

4. Pantschewitsch Blagoje, *Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Suedslawien* (Poljoprivredno zadrugarstvo u Jugoslaviji), Phil. Diss, Leipzig 1930.

5. Musulin Alexander, *Grundlage und Entwicklung der jugoslawischen Getreideproduktion* (Osnovi i razvoj jugoslovenske proizvodnje žita), Staatswiss. Diss, Erlangen 1931.

6. Nikosavic Blagoje, *Die Agrarverfassung und der landwirtschaftliche Kredit Jugoslawiens* (Agrarno uređenje i poljoprivredni kredit u Jugoslaviji), Staatswiss. Diss, Berlin 1935.

c) Industrie und Gewerbe (industrija i zanati)

1. Gligorovic Gligorije, *Die geschichtliche und politische Entwicklung des Handwerkertums in Serbien bis zum heutigen Tage* (Istorijski i politički razvoj zanata u Srbiji do danas), Phil. Diss, Leipzig 1934.

2. Crnic Ivan, *Die jugoslawische Eisenindustrie im Rahmen der jugoslawische Volkswirtschaft* (Jugoslovenska industrija gvožđa u okvirima jugoslovenske nacionalne privrede), Wirtschu. sozialwiss. Diss, Koeln 1938.

3. Koschak Vladimir, *Die bankmaessige Finanzierung der jugoslawischen Industrie* (Finansiranje jugoslovenske industrije putem banaka), Wirtschu. sozialwiss. Diss, Frankfurt 1938.

4. Miladinovic Branimir, *Die Moeglichkeiten und Entwicklungsrichtungen der jugoslawischen Wirtschaft unter besonderer Beruecksichtigung der Industrialisierung* (Mogućnosti i pravci razvoja jugoslovenske privrede sa posebnim osvrtom na industrijalizaciju), Diss. Hochsch. f. Welthandel, Wien 1939.

5. Protic Ljubisa, *Die Entwicklung der Industrie im serbischen Volk (1815–1839)*, (Razvoj industrije kod Srba (1815–1839)), Phil. Diss, Wien 1940.

d) Binnen-und Aussenhandel (unutrašnja i spoljna trgovina)

1. Balabushic Mirko, *Die Entwicklung der deutschen und der jugoslawischen Handelspolitik als Basis des jugoslawisch-deutschen Warenverkehrs nach dem Ende des Weltkrieges* (Razvoj nemačke i jugoslovenske trgovinske politike kao osnova jugoslovensko-nemačke robne razmene po završetku Svetskog rata), Staatswiss. Diss, Freiburg i. Ue. 1931.

2. Lamer Mirko, *Weltwirtschaftliche Verflechtungen Suedslawiens. (Ein Beitrag zum Problem der Eingliederung der suedsl. Volkswirtschaft in der Weltmarktwirtschaft)* (Povezanost Jugoslavije sa svetskom privredom (Prilog problemu uklapanja jugoslovenske nacionalne privrede u svetsko tržište)), Phil. Diss, Leipzig 1933.

3. Peschic Lazar, *Die Handelspolitik Jugoslawiens* (Trgovinska politika Jugoslavije), Staatswiss. Diss, Berlin 1935.

4. Antonovic M., *Die Stellung Jugoslawiens im Suedosthandel seit dem 1. Dezember 1939* (Mesto Jugoslavije u trgovini na Jugoistoku od 1. decembra 1939), Wirtschaftswiss. Diss, Innsbruck 1939.

5. Terzic Sava, *Die deutsch-jugoslawische Handelsbeziehungen auf Grund des Handelsvertrages 1934* (Nemačko-jugoslovenske trgovinske veze prema trgovinskom ugovoru iz 1934), Rechtsu. staatswiss. Diss, Wien 1940.

6. Vugljenovic Miljenko, *Die Stellung Englands und Frankreichs am jugoslawischen Markte im Verhaeltniss zu der Italiens und des Deutschen Reiches* (Mesto Engleske i Francuske na jugoslovenskom tržištu u odnosu prema mestu Italije i Nemačkog Rajha), Rechtsu. staatswiss. Diss, Wien 1940.

e) Verkehr (saobraćaj)

1. Ostojic Relja, *Verkehrswirtschaftliche Probleme der Donauschiffahrt, insbesondere der Jugoslawischen Donauschiffahrt* (Saobraćajnoprivredni problemi plovidbe Dunavom, posebno jugoslovenske), Phil. Diss, Berlin 1931.

2. Perovic Dimitrije, *Entwicklung und Ausbau des jugoslawischen Eisenbahnnetzes* (Razvoj i izgradnja jugoslovenske železničke mreže), Wirtsch. u. sozialwiss. Diss, Koeln 1932.

3. Junovic Petar, *Die Eisenbahnen Jugoslawiens. Eine Wirtschaftsgeographische Untersuchung* (Jugoslovenske železnice. Jedno privrednogeografsko istraživanje), Diss. Hochsch. f. Welthandel, Wien 1939.

f) Geld, Kapital - und Waehrungsfragen, Bank, Boersen- und Versicherungswesen (pitanja novca, kapitala i valute, bankarstvo, berza i osiguranje).

1. Hajduk-Veljkovic Bozidar, *Waehrungsreform in Serbien und Suedslawien* (Reforma valute u Srbiji i Jugoslaviji), Phil. Diss, Basel 1925.

2. Vuckovic Milos, *Die suedslawische Nationalbank* (Jugoslovenska narodna banka), Phil. Diss, Leipzig 1926.

3. Mishic Dimitrije, *Die serbische und jugoslawische Waehrung vom Standpunkte der staatlichen Theorie des Geldes* (Srpska i jugoslovenska valuta sa stanovišta državne teorije novca), Wirtsch. u. sozialwiss. Diss, Frankfurt 1928.

4. Jantschikic Nenad S., *Die Entwicklung des jugoslawischen Bankwesens* (Razvoj jugoslovenskog bankarstva), Diss. Hochsch. f. Welthandel, Wien 1935.

5. Janicki Nenad, *Die Entwicklung des jugoslawischen Kreditwesens* (Razvoj jugoslovenskog kredita), Diss. Hochsch. f. Welthandel, Wien 1935.

g) Finanzen, Steuern, Staatshaushalt (finansije, porezi, državni budžet)

1. Jovanovic-Jolic Dusan, *Direkte Steuern in Jugoslawien. Ihre Moral und Technik* (Direktni porezi u Jugoslaviji. Njihova moralna strana i tehnika), Wirtsch. u. sozialwiss. Diss Frankfurt 1939.

2. Bojic Ljubisa M., *Die Budgetpolitik Jugoslawiens 1918 bis 1938* (Budžetska politika u Jugoslaviji 1918. do 1938), Wirtsch. u. sozialwiss. Diss, Frankfurt 1940.

3. Popovic Slobodan B., *Die Koerperschaftssteuer im jugoslawischen Steuersystem (mit einem kurzen Ueberblick ueber die geschichtliche Entwicklung der jugoslawischen Gesetzgebung)* (Porez na prihod pravnih lica u jugoslovenskom porezskom sistemu (sa kratkim osvrtom na istorijski razvoj jugoslovenskog zakonodavstva)), Staatswiss. Diss, Muenchen 1940.

Medizin, Tiermedizin (medicina, veterina)

1. Farkasch Eugen, *Die Durchbruchzeiten der bleibenden Zaehne bei den Schulkindern Belgrads und Umgebung* (Doba nicanja stalnih zuba kod školske dece Beograda i okoline), Med. Diss. Wuerzburg 1933.

2. Pavkovic Milivoje, *Die Durchbruchzeiten der Milch- und bleibenden Zaehne in Subotica, Jugoslawien* (Doba nicanja mlečnih i stalnih zuba u Subotici), Med. Diss, Wuerzburg 1934.

3. Kovacevic Đorđe, *Historische Darstellung der Sanitaetsverhaeltnisse der jugoslawischen Provinzen in ihrer Beziehung zur Gruendung der medizinischen Fakultaeten* (Istorijski pregled sanitarnih uslova u jugoslovenskim oblastima i veza između tih uslova i osnivanja medicinskih fakulteta), Med. Diss, Muenchen 1938.

4. Mandic Branislav, *Genossenschaftswesen und Volksgesundheit (Eine sonderform genossenschaftl. Betaetigung in Jugoslawien)* (Zadrugarstvo i zdravlje naroda (Jedan poseban oblik zadružne delatnosti u Jugoslaviji)), Rechtsu. staatswiss. Diss, Berlin 1938.

5. Mandl Stefan, *Zur Frage der zahnaerztlichen Versorgung der Sozialversicherten in Jugoslawien* (Prilog pitanju pružanja zubarskih usluga korisnicima socijalnog osiguranja u Jugoslaviji), Med. Diss, Bonn 1938.

ZAKLJUČAK

Uticaji Velike Britanije i Nemačke na kulturni život i razvoj međuratnog Beograda bili su odlučujuće uslovljeni, s jedne strane, percepcijom Balkana i posebno nove države Južnih Slovena od strane ovih evropskih sila, a s druge, odnosom beogradskog građanstva i naših istaknutih kulturnih delatnika prema svakoj od ovih država i odgovarajućih kulturnih krugova. Za Veliku Britaniju, Kraljevina SHS/Jugoslavija imala je prvenstveno političku ulogu, kao deo novog međunarodnog poretka posle Prvog svetskog rata, dok je privredni značaj ovih prostora za Britaniju bio gotovo zanemarljiv. Interes Nemačke za tadašnju jugoslovensku državu bio je upravo suprotan britanskom – privredni interesi su bili daleko najvažniji, dok su politički bili na neki način samo njihova posledica. Kod beogradske elite iskustva iz prethodnog rata imala su veliki uticaj na formiranje stavova (prema protivniku, odnosno savezniku), kao i tada vladajuća ideologija liberalizma i parlamentarne demokratije, pri čemu je upravo Britanija bila ideološki i politički uzor. Dakle, percepcije Britanije i Nemačke u Beogradu bile su potpuno suprotne viđenju Beograda i Kraljevine SHS/Jugoslavije u ovim zemljama.

Za stvaranje i održavanje odgovarajućih institucija koje su se bavile kulturnim vezama naše sredine sa Britanijom i SAD, odlučujuću ulogu imale su „mreže“ ljudi od uticaja u društvu, međusobno povezanih studijama, boravkom u inostranstvu tokom rata i kasnije, političkim, porodičnim i privrednim vezama. Ovo se naročito odnosi na dobro organizovane anglofilske krugove, koji su već tokom rata bili uključeni u rad raznih britanskih karitativnih organizacija za pomoć postradalima u Srbiji. Na toj osnovi, oni su posle rata stvorili svoja udruženja za kulturnu propagandu. Nemačka kulturna propaganda nije imala takve „mreže“. Institucije za kulturnu saradnju sa Nemačkom stvarane su uglavnom političkom inicijativom, na bazi zajedničkog delovanja nekih nemačkih i jugoslovenskih političa-

ra i javnih delatnika. Dok su „anglofili“ činili relativno ideološki i organizaciono koherentnu grupu, „germanofili“, inače retki u beogradskoj sredini, nisu ni po jednom kriterijumu činili celinu. Tako su ih nazivali uglavnom politički protivnici i to u značenju pristalica nacističkog režima, a ne poklonika nemačke kulture.

Kulturni transfer između ovih zemalja i beogradskog građanstva odvijao se kako unutar, tako i izvan određenog institucionalnog okvira. Institucionalni okvir je obuhvatao tri grupe ustanova: prvu grupu su činili centri za kulturnu propagandu u Britaniji i Nemačkoj, drugu – mešovita društva u zemlji i van nje, a treću, neposredno pred Drugi svetski rat, nemački i britanski kulturni institut, koji su preuzeli kontrolu nad celokupnom kulturnom propagandom. U prvu pomenutu grupu institucija spadaju Britanski savet u Londonu i Nemačka akademija u Minhenu, koje su predstavljale kulturnu politiku svojih država na našem prostoru, bez obzira na razlike u vremenu, u načinu nastanka, kao i stepenu i načinu kontrole od strane njihovih država. Drugu grupu čine mešovita društva, koja su ostvarivala konkretniju i neposredniju saradnju. Broj i raspored mešovitih društava potkrepljuje tezu o većoj zainteresovanosti nemačke strane za ove prostore od Velike Britanije, i istovremeno, o sasvim drugačijoj orijentaciji beogradskog građanstva. Dok su u Nemačkoj bila dva takva društva, u Engleskoj je postojalo samo jedno. U Beogradu je, naprotiv, bilo samo jedno jugoslovensko-nemačko udruženje, a tri „anglofilska“ društva, pri tom znatno ranije organizovana. Konačno, treću grupu institucija predstavljaju britanski i nemački kulturni instituti. Oba instituta su osnovana 1940. godine, i prema tome, jasno je da su delovali kao propagandno sredstvo rata. S obzirom na to da je britanska propaganda mogla u uslovima rata da se osloni na domaću „infrastrukturu“ u Beogradu, britanski institut je delovao kao „vođstvo u senci“. Mešovita društva su radila kao i ranije, a u upravi instituta bilo je mesta i za jednog, doduše, veoma pouzdanog Beograđanina – Vladetu Popovića. Nemački naučni institut je, naprotiv, usled nedostatka ovakve podrške „iznutra“, imao na čelu isključivo nemački kadar i preuzeo je kompletnu organizaciju kulturnih aktivnosti.

Izvan ovog okvira, kulturni transfer se odvijao u svim sferama društvenog života, naročito u oblasti umetnosti i svakodnevice, čemu su znatno doprineli tada novi mediji – radio i film. Država je u izvesnoj meri usmeravala ove procese, ali su kulturni uticaji velikim delom primani spontano, kao deo opšteg procesa uključivanja beogradskog građanstva u evropske tokove. U muzičkoj i dramskoj umetnosti beogradska scena bila je tradicionalno pod uticajem nemačkog govornog područja i srednje Evrope. Posle Prvog svetskog rata zapaža se isti trend: s jedne strane, muzičari, dirigenti i režiseri iz Nemačke i Austrije ostavili su značajniji trag u istoriji naših scenskih umetnosti od njihovih anglosaksonske kolega, a s druge, beogradski muzičari su znatno češće i duže gostovali na srednjoevropskim scenama nego u Britaniji. Britanski uticaj u našoj pozorišnoj umetnosti naglo se pojavio posle Prvog svetskog rata i zabeležio je znatan porast na dva načina: predstave britanskih dramskih pisaca postale su veoma brojne i popularne u Beogradu, i po tome znatno nadmašile nemačke pisce, a upravo tih godina počelo je prevođenje ovih dela direktno sa engleskog originala, dok se ranije prevodilo sa nemačkog. Na polju medija, međutim, situacija je bila obrnuta. U Beogradu je štampu, kao tradicionalni medij, koristila isključivo britanska kulturna i politička propaganda. Međutim, uticaji ovih dveju zemalja i kultura oštro su se nadmetali na polju novih i moćnih medija – radija i filma. U prvom slučaju, u pitanju je bio sukob britanskog kapitala i države, kao eksponenta nemačkih interesa u početnim godinama Drugog svetskog rata, pri čemu je svaka strana imala svoje pristalice među domaćim kadrom u Radio Beogradu. U drugom slučaju, borba za podelu sfera odvijala se među američkim i nemačkim distributerima van naših granica. Iako je naše područje pripalo nemačkoj filmskoj industriji, holivudska produkcija je napravila snažan prodor na ovim prostorima i približila američku kulturu širokim slojevima stanovništva.

U našem umetničkom stvaralaštvu engleskog uticaja nije bilo kako pre, tako ni posle Prvog svetskog rata, s obzirom na to da tamo u posmatranom periodu nije nastao ni jedan umetnički pravac koji bi imao veći uticaj van granica zemlje. Ekspresionizam je, međutim, kao izvorno nemački pravac, imao ogroman

odjek u svetu, pa i kod nas. Međuratni period je uglavnom označio promenu tradicionalnih pravaca uticaja, koja se različito očitovala u pojedinim oblastima umetnosti. U književnosti je tradicionalan francuski uticaj, oličen u delu Jovana Skerlića i Bogdana Popovića, posle rata pretrpeo snažan izazov ekspresionizma. Dok su tradicionalno najčitanije francuska i ruska književnost ostale dugo na vrhu popularnosti, prodaja nemačkih knjiga, naročito iz stručnih oblasti, kao i prevođenje sa engleskog, tek započeti posle rata, zabeležili su tokom međuratnog perioda veliki napredak. U slikarstvu, međutim, trendovi su bili sasvim obrnuti. Tradicionalni nemački uticaj i školovanje slikara u srednjoj Evropi posle rata zamenio je francuski uticaj koji je sve do Drugog svetskog rata ostao dominantan. U muzici je nastavljen stari sukob nacionalnog i evropskog, s tim što su evropski trendovi sada poprimili jasno obeležje ekspresionizma praške škole, pod direktnim uticajem Beča.

Kultura svakodnevnog života Beograđana pretrpela je istu promenu trenda – srednjoevropski, uglavnom nemački uzori iz vremena Kraljevine Srbije zamenjeni su novim, zapadnoevropskim. Dok su žene pratile parisku modu, pojam dobro obučenog muškarca podrazumevao je engleski stil i engleski štof. Anglosaksonski obrasci društvenog života prodrli su prvi put u istoriji masovno na naše prostore. Iz Amerike i Britanije došle su nove igre, novi sportovi, novi vidovi noćne zabave, kao i društvenih organizacija. Masovna kulturna, kao obeležje 20. veka, bila je i ostala kod nas u znaku anglosaksonskih obrazaca.

Privredne i političke prilike u zemlji između dva rata, kao i u njenim odnosima sa Britanijom, odnosno Nemačkom, odlučujuće su odredile uticaje ovih država u oblasti naše nauke. Pri tom su privredni razlozi uvek bili pretežni, pa je upravo zato nemački uticaj u nauci bio daleko veći od britanskog. U tom smislu, Prvi svetski rat nije doneo nikakav preokret. Tradicionalni nemački uticaj u nauci, privredi i izgradnji institucija po nemačkom uzoru, ostao je i dalje veoma jak, bez obzira na političku orijentaciju ka zapadnoj Evropi. To pokazuju sledeći primeri: prvo, nemački jezik se učio znatno više od engleskog, a u Beogradu su postojale srpsko-nemačke škole, dok slič-

nih engleskih nije bilo; drugo, i pored stalnog školovanja kadra za nastavu engleskog jezika, on do kraja posmatranog perioda nije uveden kao obavezni predmet u škole; treće, nekoliko Nemaca koji su tada živeli u Beogradu dali su veliki doprinos izgradnji naših ustanova; i na kraju, transfer materijalnih sredstava putem reparacija bio je veći i značajniji od donacija koje su stizale iz Britanije i SAD. Političko približavanje Trećem rajhu krajem tridesetih godina dovelo je samo do daljeg jačanja organizovane saradnje na polju nauke, u vidu ekskurzija i raznih oblika stručnog usavršavanja u Nemačkoj. Strani uticaji su dolazili do izražaja i kada je reč o formiranju izvesnog profila stručnjaka prema potrebama države, kao i prema potrebama stranog kapitala. U Nemačkoj i Austriji školovani su uglavnom kadrovi koji su bili potrebni državi, dok su potrebe britanskog kapitala u Jugoslaviji bile presudne za određivanje profila studija u Engleskoj.

Britanski i nemački kulturni uticaji u Beogradu pokazuju određenu dinamiku tokom posmatranog perioda. Dvadesetih godina nemački uticaj je bio skoro potpuno potisnut. Retka gostovanja muzičara, uglavnom iz Austrije, kao i dramskih trupa iz Nemačke, održavala su tanku nit kulturne razmene sa ovim područjem. Britanski uticaj je već tada, naprotiv, dobio institucionalni okvir, stvaranjem Anglo-američko-jugoslovenskog kluba 1924. godine. U početnim godinama šestojanuarske diktature došlo je do većeg angažovanja kulturne propagande na obe strane. Ratne uspomene donekle su potisnute i beogradsko građanstvo postaje otvorenije za kulturnu saradnju sa Nemicima. Početkom tridesetih godina beogradski srednjoškolci prvi put posle rata odlaze u nemačke i austrijske škole, a u sezoni 1928/29. prvi put je u Beogradu bilo više gostiju muzičara iz Nemačke, u odnosu na one iz Austrije. Pripreme za prvu reprezentativnu izložbu nemačke umetnosti u Beogradu poklapaju se vremenski sa pripremanjima za osnivanje jugoslovensko-nemačkog društva, kao i nemačke škole. Sve tri inicijative su pokrenute 1929. godine.

Britanski uticaj, koji je u prethodnom periodu bio vidljiviji od nemačkog, takođe postaje intenzivniji i organizovaniji u periodu 1929–1932. Tada nastaju Katedra za engleski jezik i

književnost (1929), Udruženje prijatelja Velike Britanije i Amerike (1930) i zabavište „Čarls Dikens“ (1932). Britanski muzičari održali su nekoliko koncerata u periodu 1929–1930, što je u vezi sa pojačanom radom beogradskih anglofila. U početnim godinama šestojanuarske diktature održane su dve velike izložbe britanskih umetnika u Beogradu (1929) i jugoslovenskih u Londonu (1930), sa značajnim odjekom i dobrim plasmanom u beogradskoj javnosti.

U drugoj polovini tridesetih godina britanski i nemački uticaji postaju dominantni, a usled političkih prilika u Evropi naši prostori postaju poprište njihovog sukoba, koji kulminira početkom rata, 1939. godine. U jugoslovenskoj privredi nemačka dominacija je bila potpuna, kao i politički pritisak na vladu. Osnivanje nemačke gimnazije, nemačkog naučnog instituta i proglašenje nemačkog za prvi strani jezik u beogradskim gimnazijama tokom 1940. godine bili su rezultat privrednog i političkog pritiska. U tom svetlu, kulturna propaganda za Treći rajh nije imala više takav značaj kao ranije, pa je zato tada Britanski savet bio mnogo aktivniji od Nemačke akademije. Tada je nastupio novi, pojačani talas anglofilske delatnosti, što pokazuju i učestala gostovanja značajnijih muzičara, osnivanje drugog engleskog zabavišta (1939) i britanskog instituta u Beogradu (1940).

Konačno, kulturni transfer između različitih društava uvek se odvija u određenom ideološkom okviru. Ovo posebno važi za međuratni period, vreme isključivih ideologija, u istoriografiji već poznato kao „vreme netrpeljivih“ (A. Mitrović) ili „doba ekstrema“ (E. Hobsbaum). U tom smislu, britanski i nemački kulturni uticaji predstavljaju takođe različite, a krajem tridesetih godina i potpuno suprotne ideološke orijentacije. Britanski uticaj je sve vreme bio obeležen, s jedne strane, ideologijom liberalizma i parlamentarne demokratije, kojoj je beogradsko građanstvo pripadalo u ogromnoj većini, a s druge idejom jugoslovenstva, tačnije „jugoslovenskog nacionalizma“, ukorenjenom u znatno manjem, elitnom krugu beogradske inteligencije, koji je u drugoj polovini tridesetih godina podržavao federalističko preuređenje zemlje. Dok je britanski kulturni uticaj tokom celog međuratnog perioda imao jako uporište u

dobro organizovanim anglofilskim krugovima, nemački uticaj je pretrpeo u tom smislu priličnu promenu. U vreme dok je bio relativno slab, tokom dvadesetih godina, bio je u znaku veza nekih predstavnika beogradske intelektualne elite sa Hermanom Vendelom, političarem socijaldemokratske orijentacije. Jačanje i obnova veza sa nemačkom kulturom događa se oko 1930. godine, u vreme Vajmarske republike. Međutim, tokom četvrte decenije nemački kulturni uticaj služio je za širenje nacističke propagande, tako da je u kulturnim krugovima Beograda bio više nametnut, nego što je bio prihvaćen. Tako ova dva uticaja postaju, pred Drugi svetski rat, a posebno u periodu 1939–1941, predstavnici dva ideološki suprotna pola.

SUMMARY

The image and the role of Balkan states relating to their foreign policy and economic needs were very differently perceived by Britain and Germany in the period between WWI and WWII. Although for Britain Yugoslavia was to some extent politically important, economically it was only of negligible concern. For Germany the case was quite the opposite. The Belgrade elite, however, was highly influenced and experienced by both the dealings with the „war allies“ and the „war enemies“, as well as by the contemporarily prevailing ideology of liberalism and parliamentary political system of Great Britain. Therefore, the perceptions of Britain and Germany from the Belgrade point of view were totally opposite to the perceptions of Yugoslavia in these two countries.

The social networks in Belgrade played a decisive role in establishing and functioning of certain institutions dealing with intercultural relations between Britain and Yugoslavia. The German cultural propaganda, however, lacked such kind of networks. Establishing of institutions for cultural relations with Germany was mainly initiated by politicians, that is, on the basis of individual cooperation between some German and Yugoslav politicians and prominent persons. Whereas 'anglophiles' represented a coherent group, in terms of ideology and organization, 'germanophiles' could not be considered as a group.

The intercultural transfer between Belgrade on the one side and Britain and Germany on the other, was maintained both within and out of a certain institutional framework. There were the three groups of institutions: the first one including the centers for cultural propaganda in Britain and Germany (British Council and German Academy in Munich); the second one consisting of bilateral societies in Belgrade, Britain and Germany, and the third one composed of cultural institutes that were opened in Belgrade before WWII controlling the overall cultural propaganda. Out of this institutional framework, the influences were transferred to the social life of Belgrade, especially in art and everyday life by the new media – radio and film industry. The music and drama in Belgrade were traditionally

influenced by German-speaking countries. After WWI this was continued. At the same time, British influence on drama in Belgrade suddenly increased in two aspects: firstly, British authors became very popular and frequently played, much oftener than German ones, and secondly, it was precisely after WWI that they were firstly translated from English originals, and not from German translations, as was the case in the previous years.

However, it was quite the opposite, when speaking about media. The press was used exclusively by British propaganda, whereas there was a tough competition between the British and the Germans in the areas of radio and film industry. The clash between British capital and the state, as an exponent of German policy at the beginning of WWII was shown in the case of Belgrade Radio station. Film industry, however, shows a struggle for division of spheres of influence among American and German film distributors outside the country. Although this region belonged to the sphere of German film industry, the Hollywood production made a significant advance, so that the citizens of Belgrade became familiar with American culture at large.

With the exception of Walt Whitman, there was no Anglosaxon influence on Belgrade art and literature, both before and after WWI. However, expressionism, as a genuinely German style, was highly influential all over Europe and in Belgrade, consequently. WWI brought about a significant change of traditional artistic styles and influences. The traditional French influence in Serbian literature was challenged after WWI by expressionism. Whereas French and Russian literature remained very popular, the demand of German books steadily increased, as well as translations of English literature. The fine arts in Belgrade showed an opposite trend. Here the traditional German influence was after WWI replaced by the French one, that prevailed until WWII. The old struggle between the traditional culture and the influence from Europe to Serbian music continued, the latter being now decidedly marked by expressionism of the so-called „Prague school“, directly influenced by music in Vienna. Everyday life in Belgrade after WWI was more directed towards west European models, slowly abandoning the old German and Austrian ones. In these years, the Anglosaxon models of social life made their first breakthrough *en masse* in Belgrade.

Economic and political circumstances between the world wars decisively effected the ways and intensity of British and German influences on Serbian science and education. As economic reasons always prevailed, the German influences were always predominant over the British ones. The WWI did not bring about any change in this respect. German influence in science, economy and institutional framework remained very strong, regardless of political considerations. People were educated mostly in Germany and Austria for the professions needed by Serbian economy and society. On the other hand, the experts in the fields that the British capital was dealing with in Yugoslavia were educated in Britain.

In the period of twenty years between the world wars, the British and German influence in Belgrade underwent the certain changes. In the 1920s the German one was held back, whereas the British one was already institutionally established. At the time of Dictatorship (1929–1934), both countries were engaged in intensifying cultural propaganda in Belgrade. In the late 1930s British and German influences were predominant, and this region became a battlefield of their struggle for political and economic power, that culminated with the beginning of WWII in 1939. Since Germany dominated almost entirely in the Yugoslav economy, the cultural propaganda has lost its value for the Third Reich. Therefore the British Council was much more active and the new wave of anglophile activities took place in Belgrade.

The British and German cultural influences also represent different, and in the late 1930s opposite ideologies. The British influence constantly represented the ideology of liberalism and democracy in social circles of Belgrade, as well as the ideology of „Yugoslav nationalism“. The German influence underwent a noticeable change during this period. In the 1920s it was promoted by a social democrat Hermann Wendel. In the 1930s, however, it was used by nazi propaganda, and was much more imposed on Belgrade society than it was widely accepted.

Therefore, the German and British influences on Belgrade society between the world wars had a different impact. Whereas education and institutions were predominantly developed under German influences, the British influence was strongly felt in the sphere of politics and mass culture.

INDEKS LIČNIH IMENA

- Abendrot Herman 86
Adison 6
Adžić Sreten M. 236
Agard Estvig Karl 84
Ajnštajn 72
Aleksić Pavle 39, 64, 116
Alkalaj 145
Amar 77, 84
Anastasijević Dragutin 163
Andrejević Mihajlo 133
Andrić Ivo 25, 135, 203
Annan Bryce J.
Antonijević Vojislav 39
Antunović-Kobliška Milovan 39, 50, 175
Apoliner Gijom 70
Arandelović D. 40, 116
Arminski Herman 84
Asborn C. V. 212
Atanacković M. 146
Atanasijević Ksenija 119
Aterton Terens 116
Avakumović Vojislav 187
Avender Jakob 115
Avramovski Živko 10, 13, 18, 30, 34, 36, 39, 41, 42, 47, 48, 49, 52, 63, 86, 89, 101, 103, 104, 106, 112, 114, 116, 126, 137, 145, 149, 150, 158, 159, 172, 189, 202, 211, 212, 216, 226
Babić Milica 97
Babington Kostić Ajlin 160, 201
Baden Pauel 135
Bajard Viler 99
Bajloni Franja 135
Bak Ketrin 144, 145, 146
Bakston Harold 145
Balfur, gđa 145
Balić K. Krsta 37
Balugžić Živojin 24
Baljanijević Milka 198
Bamberger Gertruda 85
Banović Aleksandar 119
Banjanin Bogdan 173, 187
Baranac Slobodan 145, 179, 180
Barbis 72
Bardi Beno 207
Barić Henrik 57
Barker Elizabet 211
Bartok Bela 71
Bartulović Niko 120
Behmen Šefkija 25, 31, 34
Bejker Džozefina 79, 131
Belić Aleksandar 163
Belić Milan 188
Berg Alban 77
Bergijus, prof. 215
Bergson Anri 75
Beri Džejms 26, 98
Berk Edvin 99
Berry James
Berry May Dickinson 26
Bervald Helmut 85
Bešlin Branko 115
Betoven Ludvig 96
Bijelić Jovan 74
Bingulac Petar 78, 79

Binički Stanislav 80
 Blejk T. 212
 Bloh 68
 Blumental Ferdinand 200, 201
 Bodi Đorđe 119
 Bodi Ž. 37
 Bogdanović Milan 99
 Bogdanović Svetozar 188
 Bogićević Jovan 32, 222
 Bogosavljević M. 97
 Bojić Ljubiša 187, 188
 Bojl Edvard 62
 Bokšan Slavko 107
 Borisavljević, dr, puk. 64
 Bošković Boško 34
 Bošković Đurđe 106
 Bošković Julija 136
 Bošković Stevan 218
 Brak 68
 Bralović Stojan 113
 Braun Alek 108, 160, 226
 Braun Aleks 201, 202
 Braun Gustav 109
 Braun Konšens 226
 Brej Redžinald Džordž Artur 189
 Brentano Luj 163
 Breton Andre 70
 Brezovšek Ivan 82
 Brežnik Pavel 119, 155, 196
 Bridž Čarls 19, 20, 36, 41, 42, 53, 58, 158
 Brkić-Milijanović Ana 63
 Brkić Svetozar 180
 Brokman 100
 Brus Lokart R. H. 210, 211
 Bryce J. Anan 26
 Budes Guillaumes 32
 Bugarinović Melanija 91
 Bugarski Dušan 107, 108
 Bugarski V. 37
 Bulatović Branka 114, 116, 117
 Bulez Pjer 74
 Burijan Rihard 31, 200, 221
 Cankar I. 45, 104
 Cincar Marković Aleksandar 206
 Crnojački Slavko 145
 Crnjanski Miloš 18, 24, 69, 74, 75, 91, 113, 124, 125, 126, 165, 187, 188, 206, 215
 Cvajg Štefan 95
 Cvetković Dragiša 111
 Cvetković Todor 179, 180
 Cvetković Sava 98
 Cvetkovitsch Miodrag B. 197
 Cvijić Jovan 43, 116, 142, 173, 174, 226
 Čapek Karel 204
 Čaplin Čarli 121
 Četerton Džulija 209
 Čolak-Antić, gđa 144
 Čolić Dragutin 71, 80
 Čubrilović Radunka 154
 Čutković Dragutin 123
 Ćirić Irinej 213
 Ćirić, ministar 25
 Ćirić Stevan 135
 Ćirilov Jovan 95, 97
 Ćorović Vladimir 91, 111, 201, 205, 207
 Ćosić Ileana 97, 99
 Ćurčin Đoka 37, 146
 Ćurčin Milan 28, 51, 52, 103, 159, 160, 175
 D'Alber Eugen 96
 Damjanović Aleksandar 111
 Daning Filip 99
 Dankan Isidora 94
 Darbi Erl (Earl of Derby) 19

Darman, gdica 37
 Dautović Feti 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127
 Davičo Jaša 66
 Davidović Ljubomir 40, 144, 175, 176
 Davies David 26
 Dedijer Vladimir 66
 Delger Franc 207
 Delić Dejan 173, 187
 Dent Edvard 219
 Deren 68
 Deretić Jovan 68, 75
 Despić Aca 119
 Diderih Karl 25
 Diderih Klemens 24, 25
 Dickens Čarls 97
 Diks Oto 74, 105
 Dimitrijević Jovan 78
 Dimitrijević M. Z. 39
 Dimitrijević Milan 222
 Dimitrijević Mita 119
 Dimitrijević Raško 132
 Dirlmajer Franc 159, 202
 Dobrović Petar 74
 Dodić R. 212, 213
 Dodić Ratoljub 242
 Doniceti Gaetano 98
 Doroški Nada 130
 Dave Ivlin 132
 Dragović Petar 97
 Dragutinović Branko 77, 78, 81, 82, 85, 87, 89, 92, 93, 113, 203, 204
 Dragutinović Vladeta 97
 Drainac Rade 75
 Drašković Bojana 160
 Dražić Milan 237
 Duglas Luj 79
 Dušmanić Vladimir 39
 Dvorniković Vladimir 215
 Džejkobs V. V. 101
 Džerom Džerom 98
 Džonson Ben 98
 Džonston Ajrin 28, 44
 Džonston Ester 87
 Džonston Kenet 19, 41, 42, 59, 219
 Džopson N. B. 208
 Džordž VI, kralj V. Britanije 50, 112
 Đadrović Đorđe 145, 146
 Đaja Ivan 214
 Đaković Radmila 173, 187
 Đermanović Gojko 135
 Đokić Lazar 111, 131
 Đoković Milan 224
 Đonović Jovan 119
 Đorđević Čeda 40, 64
 Đorđević Dimitrije 34, 131
 Đorđević Irinej 28, 36, 38, 39, 44, 45, 51, 52, 53, 54, 55, 119, 213
 Đorđević Jugoslav 180
 Đorđević Miloš 159
 Đorđević Momčilo 173, 187
 Đorđević Radomir 39
 Đorđević Tihomir 116, 163
 Đorđević T., prof. 64
 Đorđević Vladimir 31, 34, 80
 Đorđević Voja 108
 Đorđević Živojin 119, 153
 Đukić Anica 198
 Đundevac-Gavela Zlata 91, 220
 Đurđević Čeda 39
 Đurđević, gđa 144
 Đurić Bogoljub 187
 Đurić Radomir 193
 Đurić, doktor 62, 64
 Ebot Džordž 99
 Edšmit 71
 Edvard VIII, kralj V. Britanije 134

Edwards Lovet F. 19, 210, 211, 212, 213
 Eger R. 207
 Ejzenštajn 72
 Elington Djuk 79, 112
 Elizabeta kraljica V. Britanije 50
 Emden Hajnrih 22
 Enderlajn Erik 85
 Engr Žan Ogist Dominik 102
 Erdeljanović Jovan 52, 163
 Eremić Anastazija 242
 Erić Dragutin 119
 Erlih Julius 204
 Ertl Rudolf 98
 Ervin St. Džon 97

Fajerman Zigmund 84
 Filipović Božidar 39
 Fips Erih 157
 Fokner Kit 89
 Forbs Evans Artur 26, 27, 62, 116
 Foster F., gđica 208
 Fovinkel Kurt 23, 24, 206
 Frangeš Oto 25
 Frojd Sigmund 37, 193
 Fuks Robert 80
 Funk Valter 127
 Furtwaengler F. J. 24
 Fynes-Clinton H. J. 26

Gattineau Heinrich 24
 Gajsler Hajnrih 138, 152
 Gančić Dragoljub 155
 Gašić Ranka 30, 214
 Gavela Branko 97, 99
 Gavrilović Bogdan 214
 Gavrilović Mihajlo 53, 64, 65, 142, 143, 144, 173, 176, 188
 Gavrilović Milan 38, 52, 108
 Gavrilović Milivoje 175
 Gavrilović Stojan 20, 39, 41, 213
 Gavrilović Vukosava 64, 180
 Georgijević, dr bogoslovije 66
 Georgijević Mihajlo 167
 Georgijević Olga 167
 Gerasimović Slavka 66
 Geratović Miloš 182
 Gering Herman 21, 207
 Gete Johan Wolfgang 7, 21, 32, 96, 128, 214, 215
 Gezeman Gerhard (Gerhardt Gesemann) 17, 18, 22, 23, 56, 60, 205, 207, 216
 Gezeman Marija (Maga Magazinović) 90, 94, 100, 153
 Gincel Karl 207
 Glavinić Milan 164
 Glavinić Kosta 162
 Glišić Jelena 242
 Glišić Miloš 38
 Glišović Svetislav 120
 Gluk Kristof Vilibald 80, 95, 96, 112
 Gođevac Anka 241
 Gođevac Ljuba 107
 Goldzand Robert 84
 Goljevšček 192
 Golsvorti Džon 97, 98
 Gončarova 68
 Gorki Maksim 72
 Gotovac Jakov 90
 Gradnik Alojz 39
 Gramberg Ferdinand 135
 Grbić Manojlo 217
 Grbić Miodrag 208
 Grbić Smiljka 187
 Grec Vera 97
 Grim Jakob 21
 Grim Vilhelm 21
 Grinert Hajnc 207
 Grogan Elinor B. 26, 62
 Groš Milan 40, 52

Gropijus Valter 68
 Gros Georg 72, 74, 105
 Gros H. 207
 Grujić-Ilić Emilija, 154, 155
 Grujić Mejbel 38, 39, 62
 Grujić Mirka 144
 Grujić-Radović gđa 39, 144
 Grujić Slavko 28, 39, 52, 62, 66, 144
 Gudman Beni 79, 112
 Guno Šarl 97
 Guteša, porodica 145
 Guth Karl 24

Haba Alojz 70, 71, 74, 77, 84
 Haberman Hugo 74
 Hafner Stanislaus
 Hageman Karl 93
 Hajd Čarls 226
 Hajek Emil 78, 81, 85, 89, 112
 Hajer Kurt 33
 Hajnc Evers Hans 95
 Hajnrihsbauer A. 33
 Han Maks 187
 Hanau Julius 107, 108, 145, 146
 Harison, novinar 52, 145
 Harti Hamilton, 89
 Hartli Maners Džon 97, 99
 Hartvig Rihard 236
 Hasel Ulrich 23, 30, 31, 32, 34, 54, 104, 206
 Haushofer Albreht 24
 Haushofer, general 18, 23
 Haushofer Karl 23, 24, 206, 207
 Hegel Georg Vilhelm Fridrih 160
 Hejstings Frenk 64, 143, 172, 176
 Hekel Erih 67, 97, 98, 203, 204
 Henderson Arthur 26
 Heren Viktor 21, 33, 34, 91, 92, 106, 124, 125, 127
 Hes Majra 89

 Hil Aleks 171
 Hindemit Paul 70, 77, 84
 Hiš Gerard 85
 Hitler Adolf 9, 33, 68, 91, 96, 105, 106, 110, 129, 139, 190, 216
 Hofmanštal Hugo 95
 Holste Arnold 200
 Hopvud Ejveri 97, 99
 Horvat Aleksandar 126, 127
 Hristić Eni 194
 Hristić Nikola 69, 91
 Hristić Stevan 80, 112, 113
 Hrnčir Josip 135
 Humbolt Aleksandar 21, 182
 Huver Herbert 213
 Hyndman H. M. 26

Ibrovac Miodrag 33
 Ignjačević Svetozar 118
 Ilić Dragomir 153
 Ilić Krsta 91
 Ilić Nastas 64
 Ilić Radmila 114
 Ilić Vlada 135
 Ilić Vojislav 187
 Ilić-Rakovački M. 195
 Ilić Stevan 241
 Inglis Elsi, 62, 64, 226
 Irvin St. Džon 97
 Isailović Mihajlo 93, 99

Jakovljević Stevan 110, 112, 127
 Jambrišak Milivoj 120
 Janić M. D. 65
 Janjić Vojislav 109, 127, 180,
 Janković Dragoljub 171
 Janković Velizar 31
 Janković Zaharija 144
 Javljenški Aleksej 68
 Jevtić Pavle 19, 28, 37, 40, 41, 44, 45, 158, 173, 198

Job Ignjat 74
 Jokl N. 207
 Joksimović Milutin 188
 Jonić Velibor 97
 Josif II, car Austrije i kralj Ugarske 6
 Jovanović Đorđe 31, 163
 Jovanović Vera, 63
 Jovanović Dragoljub 36
 Jovanović Jovan, doktor 132
 Jovanović Katica 80, 90
 Jovanović M. Jovan-Pižon 13, 27, 28, 31, 36, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 62, 63, 64, 116, 140, 142, 143, 145, 146, 156, 157, 171, 173, 174, 176, 210, 212, 213
 Jovanović Marija 65
 Jovanović P. Živorad 36
 Jovanović Radosav 195
 Jovanović Raško 91, 93, 205
 Jovanović Slobodan 9, 10, 40, 119
 Jovanović Stevan 215
 Jovanović Vladimir 65
 Jovanović Zoran 91, 93, 205
 Jovanović Živorad P. 36
 Jovičić Aleksandar 66
 Jovičić Leko 163
 Jovičić Lena 66, 144, 213
 Jovičić Marko 163
 Jovičić Milan 65, 66
 Jovičić Milorad 163
 Jović Milivoje 222
 Jović Milivoja Tihomir 222
 Jung Karl Gustav 193

K
 Kacl Karlo 188, 239
 Kadlston, lord (Cuddleston Lord Curzon) 156
 Kalafatović Danilo 108, 110
 Kalderon, porodica 145
 Kalderon Nisima 222
 Kalderon Žarko 222
 Kaldvel Sandeman Teofil 226
 Kandinski Vasilij 67, 68, 105
 Karadžić, gđa 145
 Karadžić Vuk 7
 Karađorđević Aleksandar, kralj 8, 126, 147, 148
 Karađorđević Marija, kraljica 63, 64, 92
 Karađorđević Olga, kneginja 63, 125, 145, 146
 Karađorđević Pavle, knez 8, 31, 37, 38, 42, 47, 49, 63, 117, 125, 179
 Karađorđević Petar II, kralj
 Karamata Stevan 107
 Karapandžić Đorđe M. 128, 133
 Karnok, lord
 Karović Pavle 39
 Kasidolac Dimitrije 220
 Kašanin Milan 103
 Kaudri, ledi 63
 Keler, poslanik 22
 Kempbel Ronald 20, 36, 41, 42, 53, 146, 159
 Kempf Ruben H. 85
 Kenard H. V. 44, 78
 Keppler 25
 Kerington-Vajld Gertruda 26, 62, 63, 142, 174
 Kersten Kurt 72
 Kester Adolf 22
 Kester Alfred 22, 30
 Kipling Radjard 10
 Kirhner Ludvig 67, 105
 Kirsanova Nina 102
 Kisić Milica 114, 116, 117
 Kiš E. 72
 Kiš Ljudevit 77
 Kiurina Berta 84
 Klajst Hajnrh 95

Klark, direktor Engleske trgovinske banke 202
 Klark T. L. 116
 Kle Paul 68, 105
 Kličković Sava 187
 Klidiš Dimitrije 162
 Knežev Dimitrije 66, 72, 94, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135
 Knežević Bogić 162, 188, 192
 Kober A. H. 207
 Kocić Branko 119
 Kodi 132
 Koen Leon 73
 Koen Stevan 135
 Koerner, Staatssekretär 25
 Kokoška Oskar 70
 Kolarić Miodrag 74
 Kolontaj Aleksandra 72
 Kolvic Kete 72, 105
 Kon Geca 31, 153, 196
 Kondić Marija 169
 Koners Beri 99
 Konjović Milan 69, 74, 79, 91
 Konjović Milorad 187
 Konjović Petar 80
 Konrad Ernst 86
 Konstantinović Mihajlo 110
 Koplant F. S., gđa 212
 Korošec Anton 30, 152
 Kosnar – Karadžić Z. 146
 Kostić Dušan 38, 175
 Kostić Đorđe 7, 213
 Kostić Laza 99
 Kostić Strahinja 72, 128, 160
 Kothaus Adolf 206
 Kovač Ruža 146
 Kovačević Božidar 119
 Kovačević Đorđe 197
 Kovačević Pavle 242
 Kovačević Predrag 240
 Kozomarić Gradimir 39, 41, 42, 46, 47, 53, 58, 119, 174, 213
 Krakov Stanislav 110, 127
 Kraus Klemens 218
 Krečmer P. 207
 Krisp Jozef 204, 205
 Krklec Gustav 30, 31
 Kroneg Ludvig 93
 Krstić Aleksandar 222
 Krstić Jovan 222
 Krstić Petar 78, 80, 81, 218
 Krumbaher Karl 32
 Kubin Alfred 67
 Kujundžić Vojislav 135
 Kukavičić Ristosava 154
 Kulenkampf Georg 85
 Kulundžić Josip 93, 99
 Kun Alfred 105
 Kunc Valter 159, 202
 Kurc Selma 84
 Kutlik Kirilo 73

 Lafan R. 116
 Lajol Arčibald 208
 Lammers Reichsminister 25
 Landfried 25
 Lang Fric 121
 Langen Albert 205
 Lazarević Vasa 66
 Lazić Voja 108
 Lebl Albala Paulina, 136
 Lehmann Michael 115
 Leko Marko 163
 Lemon Frederik 88, 89
 Lensberi Džordž 212
 Letica Dušan 135
 Levin Džozef 87
 Liberman Maks, 105
 Libert Artur 201
 Lihtenberger H. 116
 Lilhamer, prof. pevanja u Beču 80
 Linton Majers Džon 226

Litrić Bosiljka 143
 Liverdejl (Liverdale), lord 19
 Lodž Oliv 208
 Logar Mihovil 71, 80
 Lojd, lord od Dolobrana (Lloyd of Dolobran) 19, 42, 60
 Loket Mardžeri 126
 Lorrison 132
 Lomel H. 22
 Lonsdejl Frederik 98
 Lorcing Albert 95, 96
 Lot Andre 73
 Lotka Fran 90
 Lozanić Milivoje S. 192, 226, 239
 Lozanić Olga 64, 144, 145, 146
 Lozanić Sima 163
 Lučić Stevan 242
 Luis Etel 89
 Lukitsch Ratislav 197
 Luković Kosta 39
 Luković Milan 192, 219
 Lupis Vukić Ivo 27

Ljotić Borivoje 241
 Ljotić B. P. 122

Maček Vlatko 111
 Maerz Joseph 24
 Majer Džozef 211
 Majer H., prof. 197
 Majer Herman, direktor banke 22
 Majer Karl 25
 Make August 68
 Maksimović Božidar 38, 39, 46, 103, 173
 Maksimović Gordana 154
 Maljević Kazimir 68
 Mandić Branislav 197
 Mandl Stefan 197
 Mano Zisi Đorđe 187, 191
 Manojlović Kosta 77, 78, 80, 88, 112, 113, 119
 Manojlović Todor 99
 Marh Verner 72, 106
 Marić Ljubica 71, 74, 80, 217
 Marija Terezija 7
 Marinček Borut 188
 Marinković Ana, 72
 Marinković, gđa 38
 Marinković Radoje 175
 Marinković Zorka 144
 Marjanović Milan 31
 Mark Franc 67
 Mar-Kester Kete 23
 Marković Alfreda 104
 Marković Boža 40, 43, 137
 Marković, gđa 144, 145
 Marković Lazar 47
 Marković Predrag (Peđa) 11, 70, 71, 72, 73, 74, 80, 93, 96, 98, 102, 105, 106, 112, 120, 128, 129, 131, 202, 223
 Marković Tihomir 119
 Marković Edo 135, 180, 181
 Marković, gđa 146
 Marković Radoje 119
 Marković Slobodan 131
 Marković Vida 180, 181
 Martinović Petar 39
 Matić Tiosav 187
 Mautner Eugen 114
 Medenica Radoslav 140, 153, 182, 202
 Medenica Varvara 153
 Mejerhold Vsevolod 93
 Mekfejl Ketrin 64
 Mendli Persi 101
 Merc Jozef 206, 207
 Meštrović Ivan 28, 45, 103, 104, 116
 Mezetova Anita 91
 Micić Ljubiša 72

Mićović Darinka 143
 Migrić Anka 222
 Mihajlović Ariton 42
 Mihajlović Draga 142
 Mihailović Draža 108
 Mihajlović Dušan 98, 99
 Mihajlović Jelenko 38, 218
 Mihajlović Josif 241
 Mihajlović Ljiljana 120
 Mihajlović Marija 80
 Mihajlović Zagorka 80
 Miholić S., gđa 144, 145, 146
 Mijatović Čedomilj 9, 64
 Mijušković S. 74
 Milanković Milutin 237
 Milanović Olga 91, 93, 205
 Milatović Ljutovid 198
 Miler Ernst 140
 Miler Karl 114
 Miler Oto 105
 Miletić Branko 57
 Miletić Gojko 90
 Milićević Dragan 36, 37, 39, 52,
 60, 119, 145, 174, 180,
 Milićević, gđa 144
 Milinković M. 146
 Milivojević Petar 37, 38, 118, 119
 Milojević Borivoje Ž. 191, 221
 Milojević Ivanka 80
 Milojević Milan 39, 40, 119
 Milojević Miloje 19, 21, 28, 31,
 35, 37, 38, 40, 44, 49, 51, 52, 56,
 59, 60, 62, 63, 65, 69, 70, 71, 74,
 76, 77, 78, 79, 80, 85, 92, 134,
 143, 146, 158, 161, 217, 219
 Milojković Mihajlo 39
 Milosavljević Lazar 119
 Milošević Predrag 71, 80
 Milošević Velimir 180
 Milovanović Branislav 215
 Milutinović Dobrica 50
 Minh Adolf 135
 Minter Gabrijela 67
 Mirković N. 207
 Mislovicer Ernest 201
 Mitrović Andrej 9, 14, 171
 Mitrović Lujo 64
 Mitrović Vladimir 31
 Mitrović Pavle 64, 172, 175, 176
 Mladenović Ranko 76, 77, 79,
 84, 97, 99, 103, 105
 Mocart Wolfgang Amadeus 81,
 86, 93, 95, 96, 112, 204
 Mojašević Miljan 33
 Mokranjac Jovan 80, 112
 Moljević Stevan 119
 Mom Somerset 97, 98
 Moris Fransis 88
 Mosusova Nadežda 204
 Mozer Bruno 110, 123
 Mozer Ivan 123
 Mozer, tehnički direktor radija 110
 Mueller Georg 205
 Nastasijević Momčilo 75
 Nastasijević Svetomir 70, 113, 213
 Naumović Blaginja 143
 Nedeljković Branko 33
 Nedeljković M. 194
 Nedić Borivoje 99, 119, 175
 Nedić Ljubomir 163
 Nedić Milan 33
 Nej Eli 85
 Nekludova Marija 92
 Nemet Marija 113
 Nenezić D. Zoran 92, 111
 Nestorović Bogdan 73, 133
 Nešić Milan 193
 Nešić Obrenija 187
 Nešović Slobodan 132
 Nikić Fedor 108
 Nikolić Dušan 114

Nikols En 99
 Nikolson, gđica 188
 Nikolson Harold 210, 211, 212
 Ninčić Momčilo 30, 31, 40, 145
 Ninčić Olga 180
 Nojhauzen Franc 18
 Nojman Alfred (Neumann) 25, 95
 Nolde Emil 67
 Nolde Ernest 68
 Novak Viktor 119
 Novaković Kosta 187
 Novaković Mihajlo 119, 120
 Novaković O. 132
 Nuri Hadžić Bahrija 77, 80, 91
 Nuri Hadžić Osman 31

O Nil Judžin 97, 98, 99
 Oberhauzer Margareta 84
 Obradović Dositej 6, 69
 Obradović Mirjana 136
 Obradović N. Branko 142
 Obradović Nikola 193
 Ofrosimov Juraj 97
 Ogastas Džon 104
 Ognjanov Ljubomir 198
 Oman Čarls 157, 210
 Orović Vladimir 175
 Ortbaheer Mihael 154
 Osterc Slavko 220
 Ostojić G. P., puk. 65
 Ostojić-Fejić Ubavka 26, 43, 62, 65, 171, 178, 225
 Ostrogorski Georgije 163
 Oukli, gđica 37

Pač Karl 207
 Pačić Dušan 222
 Pačić Radosav 222
 Pajić Aleksandar 123
 Pake Alfons 22
 Palić Olga 136

Pallavichini Arthur 187, 188
 Panić Ilija K. 107
 Pantelić Dušan 182
 Parfenow Marianna 187, 188
 Parize, prof. 116
 Pašić Radomir 107
 Pavlov Polikarp 97
 Pavlović Dragoljub 119, 163
 Pavlović Irena 201
 Pavlović Milan 222
 Pavlović Mirka 91
 Pavlović Miroslava 180, 243
 Pavlović Momčilo 135
 Pavlović Stevan 135
 Pavlović Stojan 219
 Pavlović Vitomir 222
 Pavlović-Barili Milena 73, 74
 Pedžet, ledi 62
 Pehštajn Maks 67
 Pejić Slavko 195
 Pejović Roksanda 204, 205
 Penkej Obri 88
 Pepić Božidar 36, 37, 63, 119, 145, 146, 174, 180,
 Pepić, gđa 145
 Perčević Anđelija 155
 Perić, predsednik Poslaničke komore 40
 Perić Živojin 8, 9
 Persl Henri 78
 Pešić Dušan 39
 Petersen Kurt 215
 Petković Vladimir 163, 214, 215
 Petković Voja 109
 Petronijević Branislav 163, 194
 Petrov Mihajlo S. 74
 Petrović Ilija 195, 196
 Petrović Julka 144
 Petrović Mihajlo 32
 Petrović Milorad 175
 Petrović Nadežda 73

Petrović Petar 130
 Petrović Rastko 70
 Petrović, sestre 66
 Petrović Svetislav 119
 Petrović Veljko 105, 110, 111
 Petrović Zdenka 117, 118
 Petrović Živojin 97
 Pijade Bukić 31
 Pikaso Pablo 68
 Pilja Milivoje 25
 Pirson, braća 212
 Piskator 72
 Plaović Raša 119
 Poljakova, gđa 64
 Polovina Nikola 31, 99
 Pomorišac Vasa 72, 74, 103
 Popović Bogdan 10, 32, 40, 43, 52, 64, 69, 70, 73, 77, 116, 159, 173, 194, 212, 220
 Popović Branko 38, 45, 103, 119, 214, 215
 Popović Čeda 167
 Popović Jelena 167
 Popović Lj., gđa 37, 158
 Popović M. profesor 144
 Popović Mihajlo R. 140, 173
 Popović Milan 215
 Popović Miloš 39
 Popović Olga 144
 Popović Pavle 40, 43, 52, 116, 142, 170, 173, 194
 Popović Radmila 167
 Popović Sava 119
 Popović Vasilj 119
 Popović Vladeta 10, 19, 28, 38, 39, 41, 51, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 97, 119, 145, 146, 157, 161, 174, 180, 181, 194, 198, 212, 213, 222
 Popović Vladeta, operski pevač 91
 Prandtl L. 193
 Predić Milan 113
 Pribićević Svetozar 40
 Prohaska Ljubomir 37
 Prohaska Ljudevit 39
 Prokofjev Sergej 71
 Protić Milan St. 119
 Protić Ljubiša 187
 Protić Stojan 43
 Puhner Rihard 115
 Pupin Mihajlo 196
 Purić Božidar 38
 Radić Stjepan 40
 Radivojević, prof. 59
 Radosavljević Milan 31, 37, 212, 213
 Radovanović Aleksandar 204, 205
 Radovanović Milutin 173, 187
 Radovanović Miodrag 242
 Radović M., advokat 146, 180
 Radović, gđa 145
 Rafajlović Đorđe 187
 Rajevska Persida 222
 Rajh Vili 77
 Rajčić Stanojlo 71, 76, 80
 Rajnhart Maks 93, 94, 100
 Rakitin Jurij 97, 99
 Ranke Leopold 21
 Raus, direktor Tobis filma 124
 Rebac Hasan 211
 Renoar Ogist 102
 Rete Oto 22
 Ričardson Semjuel 6
 Rihthofen, profesor 190
 Rijavec Josip 90
 Ristić Aleksandra 143
 Ristić Andra 119
 Ristić Marko 75
 Ristić V. 31
 Ristović Milan 24
 Robertson Malkolm 158, 202
 Ros Hju 209

Ross Fritz 24
 Rozental Moric 84
 Rubiņštajn Artur 87
 Ruo Žorž 70
 Rustov, dr 24

 Sagadin Gojmir 187
 Sakulac Milan 240
 Samardžić Radovan 192, 203
 Sandeman Enda 226
 Sauer Emil 84
 Savić Kirilo 162
 Savić Rebac Anica 136, 211
 Savić Vladimir 39, 49
 Savić Vladislav 119
 Scherer Anton 196, 197
 Schubert Gabriella 7
 Schuster, dr 24
 Sekulić Isidora 39, 119, 210, 214
 Sekvil Vest Viktorija 211
 Selesković Momčilo 116
 Severova-Stupica Sava 101
 Sezan Pol 73
 Siegert Robert 24
 Simić Ješa 107
 Simić Zagorka 163
 Simić Živojin 39, 52, 119, 175
 Simon Hajnrih 22
 Simonović, gđa 37, 145
 Simonović Ivan 37
 Simonović Milosav 37, 145, 146
 Sinkler Epton 72
 Sirišćević Slavko 31
 Sifers Persi 66, 125
 Siton-Votson Mej 63
 Siton-Votson Robert Vilijam 8, 26, 27, 28, 29, 39, 40, 43, 44, 47, 51, 55, 62, 63, 103, 116, 140, 142, 173, 174, 175, 210, 211
 Skerl Vladimir 25
 Skerlić Jovan 69

 Skinner Alison Džejn 146
 Skot Valter 98
 Slavenski Josip Štolcer 69, 71, 74, 76, 80, 90, 91, 217, 218
 Slefogt Maks 105
 Slijepčević Đoka 119, 154
 Slijepčević Pero 160
 Smit Siril 89
 Smodlaka Josip 39
 Smodlaka Luka 6, 37, 65, 119, 145, 213
 Sondermajer Tadija 135
 Spaklinger Henri 195
 Spenser Elinor 87
 Srbik Hajnrih 215
 Srškić Milan 30
 Stadtmueller Georg 203, 205
 Stajić Vasa 6
 Stanković Zafir 107
 Stanojević Aleksa M. 195, 196
 Stanojević Nikola 167
 Stanojević Stanoje 18, 31, 32, 52, 55, 56, 163, 207, 213
 Starok H. N. 134
 Stefanić Ivo 241
 Stefanović Borislav 193
 Stefanović Dimitrije 65
 Stefanović Dušan 222
 Stefanović, gđa 144
 Stefanović Ilija 222
 Stefanović Milica 182
 Stefanović Pavle 80, 86, 87, 203, 204, 213, 214
 Stefanović Stanoje 97, 187
 Stefanović Svetislav 57, 99, 117
 Stenbok, grof 42, 53
 Stenli Morin 212
 Stensfild-Popović Meri 28, 38, 44, 111, 119, 136, 145, 146, 157, 160, 161, 180, 201, 202, 222
 Sterling Edvard 101

Stevanović Andra 162
 Stevanović Milutin 30
 Stid Henri Vikam 26, 27, 28, 43, 44
 Stipanović Loris 169
 Stojadinović Augusta 146
 Stojadinović Milan 9, 13, 30, 37, 38, 51, 52, 54, 55, 108, 109, 118, 124, 135, 145, 146, 150, 175, 177, 206, 211
 Stojanović B. P. 209
 Stojanović Danica 143
 Stojanović Dušan 39, 40, 111, 118, 119, 145, 212, 213
 Stojanović Jovan 173, 198
 Stojanović Ljuba 43
 Stojanović Mihajlo 198
 Stojanović Milan 97
 Stojanović Petar 80, 81, 112
 Stojanović Sreten 104
 Stojković Borivoje 95, 98
 Stojković Miroslav 187
 Stojović Mihajlo 40, 42, 46, 47, 51, 52, 59, 64
 Stors Ronald 212
 Stošović Dobrivoje 37, 39, 50, 89, 135, 145, 149, 159, 175, 180, 208
 Stravinski Igor 71
 Stupica Bojan 93, 101
 Subotić, dr, pukovnik 144
 Subotić Dragutin 28, 38, 116, 142, 144, 149, 157, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 180, 184, 188, 199, 202, 208, 209, 222, 225
 Subotić Ivan 39, 48, 59, 158
 Subotić Jovan 39
 Subotić Vojislav 39, 40, 64
 Suša Anja 94
 Sušević R. M. 97
 Strzigovski Jozef 207
 Šajl Hajnrh
 Šajl Hans 23
 Šarenac Veselin 187
 Šećerov Slavko 39
 Šefler, direktor Tobis filma 124
 Šekspir Vilijam 97, 98, 99, 128
 Šenberg Arnold 68, 70, 74, 76, 77
 Šering V. 215
 Šević Milan, 191
 Šifer, ministar, 24
 Šifman, prof. klavira u Beču 80
 Šilan Dejvid 59, 119, 210, 212
 Šiler Fridrih 95
 Šiljak Jovanka 119
 Škreb Stjepan 218
 Šmaus Alojz 31, 57, 60, 159, 202, 205, 221
 Šmit Rotluf Karl 67, 207
 Šnevajs Edmund 159, 202, 207
 Šo Bernard 97, 98
 Šostakovič Dimitrij 112, 204
 Šram Paul 84
 Štab Rihard 84
 Štajner Karlo 132
 Štal Kurt 137, 206
 Štimac Anđelko 97
 Štokhauzen Karlhajnc 74
 Štraus J. 96
 Štraus Rihard 69, 76, 77, 82, 86, 93, 95, 96, 112, 204
 Štuk Franc 74
 Šuman Janko 31, 135
 Šumenković, gđa 144
 Šumenković Ilija 66, 146
 Šur Hajnrh 216
 Švarc Rikard 79, 86
 Švarcloze, dr 22
 Tabaković 74
 Tajbl Jozef, 154
 Tanazović Branko 73
 Tangl Eberhart 159, 202

Tank Bogosav 124
 Tanović Jovan 64
 Taranovski Feodor 187
 Tasić Đorđe 194
 Tasić Radmilo 169
 Temperli Harold 26
 Tenis F. 216
 Teokarević Vlada 135
 Terzić Sava 197
 Tirel Vilijam, lord od Ejvona 19
 Tirfelder Franc (Thierfelder Franz) 17, 18, 25, 152, 207
 Todorović Kosta 38, 117
 Todorović Kosara 143
 Todorović Vojislav 134
 Tomašević Katarina 11, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 86, 94, 102, 129, 131, 132
 Tomić Radomir 167
 Torbarina Josip 19, 175, 198
 Torbarina Šime 111
 Trajković Nikola 132
 Trakl Georg 74
 Trgovčević Ljubinka 73, 159, 163, 170, 192
 Trifunović Lazar 67, 68, 70, 72, 73, 74
 Trifunović Miša 40, 52
 Trivunac Miloš 18, 31, 32, 34, 40, 57, 154, 155, 160, 187, 214, 215
 Trost Artur 84
 Trumbić Ante 43
 Tschammer von Osten 25
 Turlakov Slobodan 76, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 91

 Ujes Alojz 95, 96
 Ujvari Mirko 114

 Vagner Adolf 163
 Vagner Franc 84
 Vagner Malte 220
 Vagner Rihard, ekonomist 34
 Vagner Rihard, kompozitor 77, 82, 86, 91, 93, 95, 96, 112, 204
 Vagner Viland 204
 Vajfert Ladislav 57
 Vajfert Vladislav 154, 159
 Vajld Oskar 97, 98
 Vajler Vilijam 98, 133
 Vajls Džejms 65, 156, 201, 212
 Vajngarten Paul 84
 Vajtman Pol 79, 112
 Valenštajn Lotar 93
 Van Gog Vinsent 70
 Vanlić Milorad 38, 117
 Vasić Dragiša 9, 75
 Vasić Milan 144
 Vasić Miloje 160, 163, 190, 202, 217, 220, 226
 Vasiljev Dušan 75
 Vasiljeva Janja 91
 Veber Karl Marija 95
 Veber Maks 163
 Vebern Alojz 74
 Vedžvud Ben Vilijam 210, 211, 212
 Vege Robert 107, 108, 109
 Vegener Paul 100
 Velestovac, prevodilac 97
 Velmar Janković Vladimir 31, 90, 91
 Veljković Dušan 131
 Vendel Herman 21, 22, 23, 29, 30, 32, 56, 160, 183, 207
 Verdi Đuzepe 98
 Verfel Franc 74
 Vesnić Radoslav 99
 Vest Rebeka (Isabel Cecily Andrews) 210, 211
 Vesterbi Elsi Viktorija 189
 Vidaković Aleksandar 36, 37,

40, 99, 117, 118, 128, 145, 146,
 158, 174, 175, 213
 Vidović Milan 241
 Vikerhauzer, gđa 39
 Vikerhauzer Viktor 39
 Vilder Vječeslav 181
 Vilijams Džordž 65
 Vilmovski 187
 Vilson Čarls 36
 Vilson, gđica 144
 Vinaver Konstantin 96
 Vinaver Stanislav 24, 30, 37, 63, 70,
 71, 75, 76, 77, 84, 85, 105, 206, 211
 Vinderker, dr 137
 Vitezović Milovan 132
 Vitman Volt 67
 Vlajić Božidar 31, 40
 Vlamenk Moris 70
 Vojinović Milica 194
 Vojnović Vera 144
 Vojvoda od Vindzora
 Volf, dr 206
 Vord Ajrin 210, 211
 Vučetić Marija 63, 144
 Vučetić-Mladenović Radina 11, 106
 Vučković Vojislav 71, 74, 76, 79,
 80, 92, 110, 217, 220
 Vudhaus Frederik 87, 88
 Vujević Pavle 218
 Vujević, prof. 52
 Vujić Milan 132
 Vukadinović Živojin Bata 99
 Vukajlović Danilo 241
 Vukanović Beta 73
 Vukanović Rista 73
 Vukdragović Mihajlo 74, 84, 88,
 91, 108, 110, 112, 163
 Vukomanović Obren 120, 175, 180
 Vuković Boris 37, 179, 180,
 Vuković Milorad 187
 Vuksanović P. 146
 Vulić Nikola 119, 163, 190, 208,
 236
 Vuljenović M. 197
 Vulović Svetislav 133

Weiss E. 114
Williams Glyne 26

Zarić Ivanka 143
Zavrnik Fran 135
Zečević Miloš 119

Živančević Mihajlo 52
Živančević Vladimir 67
Živanović Milivoje 119
Živanović Sava 130, 131, 132, 133
Živanović Slavoljub 225
Živković Katarina 143
Živković M. 78, 79
Živković Olivera 154
Živković Petar 46
Živojinović Velimir Masuka 99
Žujović Milan 190

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori:

Arhiv Jugoslavije:
Fond Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije, 66
Fond Centralnog Presbira Predsedništva Ministarskog saveta, 38
Fond Jovana Jovanovića Pižona, 80
Fond Udruženja prijatelja Velike Britanije i Amerike, 342.
Fond Public Record Office
Fond Milana Stojadinovića, 37
Fond Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije, 334
Fond Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, 69
Politički arhiv Ministarstva spoljnih poslova Nemačke:
Kulturno političko odeljenje VI
Političko Odeljenje IV, Kent III
Arhiv Srpske akademija nauka i umetnosti:
Fond Stanoja Stanojevića
Arhiv Istorijskog instituta SANU:
Fond Stanoja Stanojevića 86
Savezni arhiv, Berlin:
Fond Društva za jugoistočnu Evropu, R 63
Fond Nemačkog instituta za nauku o inostranstvu R 4902
Muzej grada Beograda:
Fond B-II-3241

Objavljeni izvori:

Avramovski, Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, I-III*, Beograd -Zagreb 1986, Beograd 1996.
Griff nach Suedosteuropa. Neue Dokumente. Hrsg von Wolfgang Schumann, Berlin 1973.
R.W.Seton-Watson i Jugoslaveni, Korespondencija II (1918–1941), Zagreb-London 1976.
Izveštaj IV, V i VI ženske realne gimnazije u Beogradu za godine 1939/40. i 1940/41
Deveta muška realna gimnazija u Beogradu. Izveštaj za 1939/40. i za 1940/41.

Štampa:

South Slay Herald 1932–1941
Britanija/Čovečanstvo/Danica 1940.
Javnost 1935–1937
Vidici 1938–1940
Srpski književni glasnik 1920–1941.
Zvuk 1932–1936
Glasnik muzičkog društva „Stanković“ 1929–1940
Strani pregled 1936, 1937.

Literatura:

Andrejević, Mihajlo, *Uspon beogradskog fudbala posle Prvog svetskog rata*, u: Beograd u sećanjima 1919–1929, Beograd 1980, 203–215.
Bešlin, Branko *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini (1933–1941)*, Novi Sad, Sr. Karlovci 2001.
Crnjanski, Miloš, *Itaka i komentari*, Prosveta 1959.
Ćirilov, Jovan *Savremeni dramatičari sveta na sceni Narodnog pozorišta između dva rata*, u: 125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu, Beograd 1997, 67–71.
Cosić, Ileana, *Drame američkih pisaca na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu (1920–1970)*, u: 125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu, Beograd 1997, 125–131.
Bogićević, Dr Jovan, *Stanoje Stanojević kao osnivač i predsednik Jugoslovensko-nemačkog društva u Beogradu*, Glasnik istorijskog društva, knj. 11, sv. 33–34, Novi Sad 1938, 136–140.
Britanski kapital u Jugoslaviji. Njegova ekonomska, politička i obaveštajna uloga, Institut za istorijska pitanja, Beograd 1951.
Dautović, Feti, *Reproduktivna kinematografija u Jugoslaviji 1918–1941*, magistarski rad u rukopisu, Beograd 1977.
Deretić, Jovan, *Kratka istorija srpske književnosti*, Beograd 1987.
Deutsch-Suedslavische Gesellschaft in Frankfurt a. M., u: Slavische Rundschau, Prag, 5. maj 1929, 417–419.
Doroški, Nada *Slike iz svakodnevnog života*, u: Beograd u sećanjima 1930–1941, Beograd 1983, 29–45.
Đokić, Lazar J, *Automobilizam pre pedeset godina*, Beograd u sećanjima 1930–1941, Beograd 1983, 89–93.
Đoković, Milan, *Narodno pozorište od 1918. do danas*, u: Istorija Beograda III, Beograd 1974, 361–376.
Đorđević, Dimitrije, *Ožiljci i opomene I*, Beograd 1994.

- Gašić, Ranka Jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu 1931–1941, *Istorija 20. veka* 1/1998, 99–109.
- Gesemann, Gerhardt, *Der Suedostausschuss der Deutschen Akademie in Muenchen*, u: *Leipziger Vierteljahrsschrift fuer Suedosteuro-pa*, Jg. I, 1936, 77–80.
- Hajek, Emil, *O muzici i muzičarima*, Beograd 1993.
- Ignjačević, Svetozar *Jedan nas nepoznati časopis*, *Filološki pregled XXV*, 1998, 1, 175–186.
- Janković, D. *Profesor Pavle Popović i jugoslovensko pitanje u Prvom svetskom ratu*, *Letopis Matice srpske* 1975, 219–233.
- Jovanović Raško, Milanović Olga, Jovanović Zoran, *125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu*, Beograd, SANU, Beograd 1994, 221 i dalje.
- Jovanović, Raško V, *Doprinos reditelja Josipa Kulundžića modernizaciji scenskog izraza u Beogradskoj operi*, u: *Srpska muzička scena. Zbornik radova*, Beograd 1995, 382–394.
- Jovanović, Stevan, *Naučni rad dra Miloša Trivunca*, *Letopis Matice srpske* 351/1939. strane.
- Karapandžić, Đorđe M, *Osam godina u gimnazijskim klupama*, u: *Beograd u sećanjima 1919–1929*, Beograd 1980. 160–184.
- Kisić Milica-Bulatović Branka, *Srpska štampa 1768–1995. Istorijsko-bibliografski pregled*, Medija centar, Beograd 1996.
- Knežev, Dimitrije M, *Beograd naše mladosti 1918–1841*, Beograd 2001.
- Kolarić, Miodrag, *O ekspresionizmu kod nas i o našim ekspresionistima na izložbi Bijelić-Dobrović-Job u Narodnom muzeju*, *Vesnik* 1–2, Beograd 1961, 27–30.
- Kostić, Strahinja, *Deutsch-jugoslawische literarische Wechselbeziehungen in Vergangenheit und Gegenwart*. Predavanje održano 14.2.1968. na poziv Rheinisch-Westfaelischen Auslandsgesellschaft u Fritz-Henssler-Haus. Objavljeno u: *Dortmunter Vortraege*, heft 93, 15;
- Lehmann, Michael, *Die katholische Donauschwaben in Serbien*, u: *Die katholische Donauschwaben in den Nachfolgestaaten 1918–1945. Im Zeichen des Nationalismus*, Freilassing (Pannonia-Verlag) 1972, 217–218.
- Leksikon jugoslavenske muzike, JLZ Miroslav Krleža, Zagreb 1984.
- Marković, Predrag, *Evropski uticaj na beogradski univerzitet između dva rata* u: *Ideje i pokreti na beogradskom univerzitetu od osnivanja do danas. Saopštenja i prilozi sa simpozijuma održanog u Beogradu 15–17. novembra 1988*, knj. I, Beograd 1989, 181–191.
- Marković, Peđa J, *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992.
- Marković, Vida, *Nezaustavljeno vreme*, Beograd 1988.

Mihajlović, Dušan, *Sto godina sa Šekspirom*, u: Jedan vek Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1968, Beograd 1968, 262–308.

Mijušković, S. Secesija i slikarstvo Leona Kojena, *Letopis Matice srpske* 409, Novi Sad 1972, 98–107.

Miletić, Gojko, *Međunarodna afirmacija Narodnog pozorišta*, u: Jedan vek Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1968, Beograd 1968, 554–571.

Milojević M, *Anglo-Yugoslav Cultural Relations*, London 1944.

Milošević, Predrag, *Rusi u beogradskoj operi*, u: Beograd u sećanjima 1919–1929, Beograd 1980, 132–145.

Mirković, N, Das Balkaninstitut in Beograd, u: *Leipziger Vierteljahrschrift fuer Suedosteuropa*, Jg. I, 1936, 81–83.

Mitrović, Andrej, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1984.

Mojašević, Miljan, *Sećanja i svedočenja: Miloš Trivunac (1876–1944)*, u: Prilozi za KJIF, knj. 63 i 64, 1997–1998, Beograd 2000, 115–126.

Mojašević, Miljan, *Razvitak germanistike kod Jugoslovena*, u: Nemačko-jugoslovenske kulturne veze, Beograd 1974, 249–291.

Mojašević, M, *U spomen Milanu Čurčinu (1880–1960)*, *Živi jezici* II, 1/1960, 7–11.

Mosusova, Nadežda, *Srpska muzička scena (125 godina Narodnog pozorišta)* u: Srpska muzička scena. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog od 15. do 18. decembra 1993. godine povodom 125-godišnjice Narodnog pozorišta, Beograd 1995, 5–37.

Muzička enciklopedija JLZ, Zagreb 1973.

Nenezic, Zoran D, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, Beograd 1984.

Nestorović, Arh. Bogdan, *Postakademizam u arhitekturi Beograda 1919–1941*, *Godišnjak grada Beograda* 20, 1973, 339–380.

Nešović Slobodan, *Tri istorijska dana. Odlomci iz dnevnika*, u: Beograd u sećanjima 1930–1941, Beograd 1983, 364 i dalje.

Obradović, Mirjana, *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927–1941. godine*, u: Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka 2, Beograd 1998, 252–262.

Ostojić-Fejić, Ubavka, *Akcije za pomoć Srbiji u Velikoj Britaniji tokom Prvog svetskog rata*, u: Jugoslovensko-britanski odnosi. Saopštenja sa okruglog stola održanog 23–25. septembra 1987. u Kragujevcu, povodom 150 godina od dolaska prvog britanskog konzula u Srbiju, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1988, 191–202.

Ostojić-Fejić, Ubavka, *Spisak pitomaca Serbian Relief Fund (1916–1918)*, *Mešovita građa (Miscellanea)* XX, 1990, 115–125.

Ovde Radio Beograd. Zbornik radova. Beograd 1979.

Pavlović, Irena, *Vladeta Popović – život i delo*, Beograd, 1999.

- Pavlović, Mirka, *Veličina iz Beograda – Bahrija Nuri Hadžić (1904–1993)*, u: 125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 16–19. novembra 1994, SANU 1997, 417–437.
- Pavlović, Momčilo, *Rotarijanci – društvena elita u Kraljevini Jugoslaviji*, Istorija 20 veka 2, 2002, 37–153.
- Pejović, Roksanda, *Opera i balet Narodnog pozorišta u Beogradu (1882–1941)*, Beograd 1996, 119–121.
- Petrović, Zdenka, *The Anglo-Yugoslav Review*, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik XXXVII/2, 1989, 375–385.
- Radovanović, Aleksandar, *Pregled istorije Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1993*, Beograd 1994, 70–82.
- Repertoar Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1965. Prilog proslavi stogodišnjice Narodnog pozorišta u Beogradu, Beograd, Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije 1966, 82–87.
- Ristović, Milan *Nemački „novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991.
- Samardžić, Radovan *Nauka u Beogradu 1918–1941* u: Istorija Beograda III, Beograd 1974, 320–336.
- Scherer, Anton, *Suedosteuropan Dissertationen 1918–1960. Eine Bibliographie deutscher, oesterreichischer und schweizerischer Hochschulschriften*, Graz-Wien-Koeln 1968. 70–101.
- Spomenica Rihardu Burijanu, Beograd 1936.
- Stadtmueller, Georg, „Dichtung der Balkanslawen in deutscher Uebersetzung“, u: *Leipziger Vierteljahrsschrift fuer Suedosteuropan*, Jg.4, 1940, 116–129.
- Sto godina Filozofskog fakulteta 1863–1963, Beograd 1963.
- Stojković, Borivoje S. *Strani repertoar u dramama Narodnog pozorišta*, u: Jedan vek Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1968, Beograd 1968, 230–254.
- Suša, Anja, *Maga Magazinović i modernost angažmana žene*, u: Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka II, Beograd 1998, 470–483.
- Thierfelder, Franz, Sprachumschwung in Jugoslawien, *Voelkische Beobachter* 9.9.1940.
- Tomašević, Katarina, *Srpska muzika na raskršću istoka i zapada? O dijalogu tradicionalnog i modernog u srpskoj muzici između dva svetska rata*, disertacija u rukopisu, Beograd 2003.
- Trajković, Nikola *Susreti sa književnicima i glumcima*, u: Beograd u sećanjima 1919–1929, Beograd 1980, 146–159.
- Trgovčević, Ljubinka, *Planirana elita. O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*, Beograd 2003.

Trifunović, Lazar, *Srpsko slikarstvo 1900–1950*, Beograd 1973,
 Trifunović, Slikarski pravci 20. veka, Beograd 1979.
 Turlakov, Slobodan, *Letopis muzičkog života u Beogradu 1840–1941*, Muzej pozorišne umetnosti, Beograd 1994.
 Ujes, Alojz, *Nemačka drama na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1993*, u: 125 godina Narodnog pozorišta u Beogradu. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 16–18. novembra 1994. godine, SANU, Beograd 1997, 91–123.
 Ujes, Alojz, *Nemački dramski pisci i priređivači na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1968*, *Scena* 2/1972, 106–137.
 Vinaver, Konstantin, *Repertoarska politika Opere Narodnog pozorišta od osnivanja do danas*, u: Srpska muzička scena, Zbornik radova, Beograd 1995, 248–268.
 Vitezović, Milovan, *Zapis o razgovorima sa profesorom Raškom Dimitrijevićem*, u: Beograd u sećanjima 1930–1941, Beograd 1983, 46–52.
 Vučetić-Mladenović, Radina, *Evropa na Kalemegdanu. „Cvijeta Zuzorić“ I kulturni život Beograda 1918–1941*, Beograd 2003.
 Vukdragović, Mihajlo, *Muzički život Beograda tih godina*, u: Beograd u sećanjima 1930–1941, SKG, Beograd 1983. 53–79.
 Živančević, Vladimir, *Od vidinskog poljančeta do „Helikona“ u „Moskvi“*, u: Beograd u sećanjima 1930–1941, SKG, Beograd 1983, 129–181.
 Živanović, Slavoljub *Zabave u dokolici*, u: Beograd u sećanjima 1919–1929, Beograd 1980, 253–271.
 Život i delo Stevana Hristića, Zbornik radova, SANU, Beograd 1991.

Sadržaj

PREDGOVOR	5
ORGANIZACIJE I UDRUŽENJA	15
Centri za usmeravanje kulturne saradnje u Nemačkoj i Britaniji	17
Mešovita društva u Nemačkoj i Britaniji	21
Obnova i jačanje veza: mešovita društva u Beogradu	30
Kultura kao sredstvo rata: instituti za kulturnu propagandu Britanske i anglofilske karitativne, verske i kulturno-propagandne organizacije	56
	61
UMETNOST, SVAKODNEVNI ŽIVOT I KOMUNIKACIJE	
Uticaj novih umetničkih stilova	67
Uticaji u muzici	76
<i>Nemački i engleski muzički repertoar u Beogradu .....</i>	<i>76</i>
<i>Nemački uticaj u delovanju značajnih beogradskih muzičara .....</i>	<i>80</i>
<i>Nemački i anglosaksonski muzičari na beogradskoj koncertnoj sceni .....</i>	<i>82</i>
<i>Gostovanja naših muzičara u inostranstvu .....</i>	<i>89</i>
Uticaji na polju dramske umetnosti	93
<i>Nemački i anglosaksonski uticaji u delovanju značajnih beogradskih scenskih stvaralaca .....</i>	<i>93</i>
<i>Nemački i anglosaksonski autori na beogradskoj pozorišnoj sceni .....</i>	<i>94</i>
<i>Gostovanja dramskih umetnika u Beogradu .....</i>	<i>100</i>
Izložbe nemačkih i anglosaksonskih umetnika u Beogradu	102
Promocija nemačke i anglosaksonske kulture u medijima	106
<i>Radio .....</i>	<i>106</i>
<i>Štampa.....</i>	<i>114</i>
<i>Film .....</i>	<i>120</i>
Uticaji na svakodnevni život Beograda	127

UTICAJI PUTE M PEDAGOGIJE: ŠKOLO- VANJE I STRUČNE SPECIJALIZACIJE U ZEMLJAMA NEMAČKOG I ENGLESKOG GOVORNOG PODRUČJA	
Škole i druge obrazovne ustanove	137
Učenje nemačkog i engleskog jezika u Beogradu	148
Studiranje na univerzitetima nemačkog i engleskog govornog područja	162
Štručno usavršavanje (kursevi, razmena studenata, stipendije, specijalizacije i doktorati)	185
TRANSFER ZNANJA I TEHNOLOGIJE	
Nemački i britanski stručnjaci na radu u Beogradu	199
Predavanja	209
Međunarodni skupovi naučnika i umetnika – simpozijumi i festivali	216
Ekskurzije	220
Materijalna sredstva iz Nemačke, Britanije i Amerike	223
ANEKSI	228
Disertacije odbranjene u Nemačkoj, Austriji i Švajcarskoj	250
ZAKLJUČAK	258
SUMMARY	264
INDEKS LIČNIH IMENA	267
IZVORI I LITERATURA	282

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača
Dr Momčilo Pavlović, direktor

Obim 20,76 a/t

Format 14,8x21 cm

Tiraž 500 primeraka
Prvo izdanje

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

930.85 (497.11 Beograd) "1918/1941"
316.734 (497.11:410) "1918/1941"
316.734 (497.11:430) "1914/1918"

ГАШИЋ, Ранка

Beograd u hodu ka Evropi : kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941 / Ranka Gašić.
– 1. izd. – Beograd : Institut za savremenu istoriju, 2005 (Trstenik : M-graf). – 287 str. : tabele ; 21 cm. – (Studije i monografije / Institut za savremenu istoriju)

Tiraž 500. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija: str. 282–287. – Summary. – Registar.

ISBN 86-7403-085-8

a) Културни односи – Србија – Немачка – 1918–1941 b) Културни односи – Србија – Велика Британија – 1918–1941 c) Београд – Културна историја – 1918–1941
COBISS. SR-ID 121976844

Štampa: M-graf, Trstenik